

Alida Wynanda Sanders van Loo (1860-1939)

De biografie
van een vergeten schrijfster,
journaliste en vertaalster

Met een geannoteerde editie van haar reisdagboek
en met haar oorlogsdagboek in bijlage

DEEL 1: BIOGRAFIE

Sylvia Van Peteghem

Promotor: Prof. Dr. A.M. Musschoot

1993 - 1994

■ Universiteit Gent ■

Germaanse Taal- en Letterkunde • Vakgroep Nederlandse Literatuur

voor al mijn sterren, groot en klein...

Et s' il faut chercher à savoir pourquoi une histoire touche une majorité du public, peut-être cela tient-il d' abord à la sincérité avec laquelle on la raconte. Pour émouvoir un public, il faut avant tout être ému soi-même, pour rendre les gens amoureux d' une histoire ou d' un personnage il faut d' abord être amoureux soi-même. On ne peut pas tricher.

Jaco Van Dormael, Cahiers du Cinéma, mai 1992, p 94.

**Alida Wynanda
Sanders van Loo
(1860-1939)**

DEEL 1: BIOGRAFIE

Woord vooraf

Na jarenlang de sporen van Sanders van Loo gevolgd te hebben, realiseer ik mij dat dit enkel kon dank zij de hulp van heel wat mensen, die ik oprecht wil bedanken, elk voor hun eigen, onvervangbare bijdrage.

Zonder het oplettend oog van Albert Derolez zouden de dagboeken, waarmee het allemaal begon, misschien gewoon tot stof zijn vergaan. Zijn opmerkzaamheid ligt dan ook aan de basis van dit werk. Het eindresultaat is er echter vooral gekomen door de vrienden en de collega's die het allemaal hielpen mogelijk maken.

Hartverwarmend was de zeer professionele hulp van mijn promotor Anne Marie Musschoot, wiens nieuwsgierigheid en geloof mij stimuleerden om steeds verder te zoeken en om alles in rechte banen te houden.

Die banen werden helder verlicht door de kritische ogen van Stefaan van Rijssen, Tine de Moor, Marysa Demoor, Michel Apers en Norbert Poulain die mij met hun suggesties en enthousiasme wakker hielden waar het moest. Nog meer licht kwam er door Francis Vandendriessche die voor de lay-out (en veel meer dan dat) zorgde, door Daniël Libens en Romain Verdonck die de foto's maakten en door Daniël Grijp die het onberispelijke bindwerk leverde.

Alex Bolckmans en Jan Buschmann, die mij bij de aanvang van deze studie zo stimuleerden, zullen dit verhaal nooit kennen, maar de vonk die zij ooit teweeg brachten, heeft mij verder doen schrijven.

Had ik het warme vertrouwen van Monique Buschmann-Baert niet gehad, dan zou dit schrijven er trouwens helemaal anders hebben uitgezien. Zij maakte het namelijk mogelijk dat ik het archief van Paul Buschmann jr kon raadplegen, wat in deze studie onmisbaar was.

De gegevens die in de loop van de jaren bijeen kwamen, heb ik vaak te danken gehad aan de opmerkzaamheid en de kennis van collega's en wetenschappers als Marc Somers, Daniël Vanacker, Simon Velthuyzen, Denise Deweerdt en Jan Persyn. Zij hielpen heel wat naalden in evenveel hooibergen al dan niet terug te vinden. Anderen stonden met hun vakkennis klaar om feiten en gegevens te interpreteren of te vertalen en in de hoop van niemand te vergeten dank ik hier vooral Eric Defoort, Magda Devos, Eduard Verhofstadt, Sabine Verhulst, Eva Renfalk, Chris Vandenbroecke, Danny Knecht, Marcus de Schepper, Paul Goetghebuer en Wim De Temmerman.

Uiteraard was zonder de vriendelijke hulp van het personeel van heel wat archieven en bibliotheken veel niet mogelijk geweest.

Verder ben ik ook extra veel dank verschuldigd aan Herbert Van de Sompel en Guy C. Jules Van Belle, omdat zij de nodige stellingen - met printer - bouwden, om de zomer en de indexen door te komen en aan de collega's Guido van Hooydonk, August Vanden Brande, Greta Milis, Marthe Maerrem, Norbert

Poulain, Ingrid Decraeye, Marleen Verplanken en Karl Willemijs omdat zij mij het werk uit handen hielden of uit handen namen.

De gastvrijheid van Taaie Vandendriessche, Kees Alkemade en 'Huize' Raymonde van den Oudenrijn maakten het archiefonderzoek in Nederland dubbel zo boeiend. En bij Patricia Brad, Dirk Spiesschaert, Ingrid Penne, Channah Cools, Øyvind Yri en Jonny Åse sta ik voor eeuwig in het krijt omdat zij mijn kinderen de ruimte gaven die ik eventjes niet had.

Zonder Yana Frauke, Joon Aaron en Francis Vandendriessche en *the room for myself* die zij mij zonder enig morren gaven, was dit alles trouwens onmogelijk geweest.

INHOUDSTAFEL • DEEL 1

WOORD VOORAF	pag 4
INHOUDSTAFEL	pag 6
LIJST VAN GEBRUIKTE TEKENS EN AFKORTINGEN	pag 9
INLEIDING EN VERANTWOORDING	pag 12
Biografie	pag 15
Teksteditie	pag 18
ALIDA WYNANDA SANDERS VAN LOO, VERTAALSTER VAN ONZE KUNST	pag 19
AMSTERDAM, ZWOLLE 1860-1899	pag 20
Hoofdstuk 1: 'Toen alles nog grootscheeps ging'	pag 21
De grootouders en Zwolle. De ooms en Amsterdam. Nicolaas Beets. Handel in Manufacturen. Zondagsschool.	
Hoofdstuk 2: Tante Li	pag 32
Carolina van der Hucht-Kerkhoven. Dierenbescherming. Nederlandsche Kinderbond. Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.	
ANTWERPEN 1899-1911	pag 39
Hoofdstuk 3: 'Ze spreekt volkomen en volmaakt Engels'	pag 40
De Vlaamsche School, Nieuwe Reeks. Pol de Mont.	
Hoofdstuk 4: Pauw	pag 46
Drukkerij-uitgeverij. Paul Buschmann senior. Henriette van Beers. Paul Buschmann junior. Jan Van der Ven. Rob De Vos. De Index. De reizen. Onze Kunst.	

Hoofdstuk 5: Marie Belpaire	pag 64
<i>Marie Belpaire. Dietsche Warande en Belfort.</i>	
<i>Buschmann-Belpaire.</i>	
Hoofdstuk 6: Frederik van Eeden	pag 68
<i>Frederik van Eeden.</i>	
Hoofdstuk 7: 'When he had seen that girl. He never sang any more.'	pag 72
<i>Opvolging Paul Buschmann senior. Elsa van Rijswijk.</i>	
GENT 1911-1918	pag 78
Hoofdstuk 8: 'Wijl mijn eigen ziel zoo droevig was'	pag 79
<i>Mrs Hallett. Leonard Willems. Algemeen Nederlandsch Verbond.</i>	
<i>Jan Dere Domela Nieuwenhuis Nyegaard.</i>	
Hoofdstuk 9: 'Zachtjes dreigend dreunt de IJzer.'	pag 83
<i>Bezette Stad. De Vlaamsche Post. Willem de Vreese.</i>	
<i>Consul Kuyk</i>	
Hoofdstuk 10: 'Ik vind geen antwoorden op al mijn brieven, wel standjes.'	pag 96
<i>Onze Kunst tijdens de oorlog. Paul Buschmann junior en de Vlaamse strijd.</i>	
RIJSWIJK, DEN HAAG, ZUTPHEN, WIESBADEN 1918-1939	pag 104
Hoofdstuk 11: 'Vluchten voor 't voedselgebrek'	pag 105
<i>Margaretha Meyboom. Westebro. Hollandsche Lelie.</i>	
<i>Zutphen. Mevrouw Buschmann.</i>	
Hoofdstuk 12: 'Now cracks a noble heart.'	pag 115
<i>Onze Kunst en Veen. Jan Van der Ven. Pol de Mont.</i>	
<i>Museum van Schone Kunsten</i>	
Hoofdstuk 13: 'Sie müssen <u>nicht</u> zu uns kommen.'	pag 121
<i>Wiesbaden. Zutphen. Den Haag. Dierenbescherming. Kleine lichten.</i>	

DE BOEKEN DER WAARHEID pag 127

**Hoofdstuk 14: 'U zult mij toegeven dat het niet maar zoo
als droog zand aaneen hangt...'** pag 128

*De schrijfster. De thema's: liefde en mystiek. De journaliste.
Vrouwentaal ?*

**Hoofdstuk 15: 'Ik voel veelmeer belangstelling voor dit,
mijn eigen boek, dat buitengewoon interessant
dreigt te worden.'** pag 146

De dagboekschrijfster. De autobiografe. De oorlogsgetuige.

CONCLUSIE pag 157

De literaire mannencanon. Het dubbelspel. De boeken der waarheid.

BIBLIOGRAFIE pag 162

ILLUSTRATIES pag 193

INDEX

Lijst van gebruikte tekens en afkortingen

1. [RD, p 1] Verwijst naar de bladzijde in het originele handschrift van het reisdagboek.
2. [OD I, 1] Verwijst naar de bladzijde in het originele handschrift van deel II van het oorlogsdagboek. (Deel I ontbreekt)
3. [OD II, 1] Verwijst naar de bladzijde in het originele handschrift van deel III van het oorlogsdagboek. (Deel I ontbreekt)
4. [sic] Volgt op schrijffouten of weglatingen die door Sanders van Loo werden gemaakt. Veel voorkomende fouten als [t] of [t'] en hoofdletters of kleine letters op onverwachte plaatsen, alsook varianten in schrijfwijze werden ongemoeid gelaten.
5. [...] Wijst erop dat de tekst maar gedeeltelijk werd overgenomen.
6. ~~Wel, hier of daar~~ Tekst ook in de originele versie doorstreept.

7. Lijst van afkortingen

AMVC

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, Minderbroedersstraat 22,
2000 Antwerpen

Andr.

Androcles: Maandschrift aan de belangen der dieren gewijd.

AR

Algemeen Rijksarchief, Ruisbroekstraat 2, 1000 Brussel

ARG

Algemeen Rijksarchief, Prins Willem Alexanderhof 20, 2509 LM Den Haag

Bæd.

Bædeker-reisgidsen

BU

Privé-archief Mevr. Buschmann-Baert

CBG

Centraal Bureau voor Genealogie, Prins Willem-Alexanderhof 22, 2595
BE Den Haag

CRPA

Centraal Register van Particuliere Archieven, Prins Willem Alexanderhof 30, 2595
BE Den Haag

Dier.

*Dierenbescherming: Orgaan van de Nederlandsche vereeniging tot bescherming van
dieren*

DW
Dietsche Warande

DWB
Dietsche Warande en Belfort

Elsevier
Elsevier' s Geïllustreerd Maandschrift

GAM
Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam

GAP
Gemeentearchief Apeldoorn, Condorweg 5, 7332 AC Apeldoorn

GAR
Gemeentearchief Rijswijk, Generaal Spoorlaan 2, 2283 GM Rijswijk

GG
Gemeentearchief 's-Gravenhage, Loosduinseweg 17, 2571 AA Den Haag

GR
Gemeente Rhenen, Archief, Postbus 210, 3910 AE Rhenen

GSA
Gemeentearchief St.-Amandsberg, Dienstencentrum, Antwerpsesteenweg 376,
9040 Sint Amandsberg

GZU
Gemeentearchief Zutphen, Spiegelstraat 15, 7201 KA Zutphen

GZW
Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle

Hol. Lel.
De Hollandsche Lelie

HAV
Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging,
Gerardus Majellakerk, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam

Kl. Andr.
De Kleine Androcles

MBZ
Ministerie van Buitenlandse zaken, Bezuidenhoutseweg 67, 2500 EB Den Haag

MV
Museum Arnold Vander Haeghen, Veldstraat 82, 9000 Gent

NLM
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum
Prinses Irenepad 10, 2595 BG Den Haag

OD I
Oorlogsdagboek, deel II (teksteditie)

OD II

Oorlogsdagboek, deel III (teksteditie)

RD

Reisdagboek (teksteditie)

RO

Rijksarchief Overijssel, Eikenstraat 20, 8001 BE Zwolle

SA

Stad Antwerpen, Centraal Bestuur, 5e directie, Lange Nieuwstraat 24,
2000 Antwerpen

SIB

Stichting Iconografisch Bureau, Prins Willem-Alexanderhof 26, 2595 Den Haag

SW

Stadtarchiv der Landeshauptstadt Wiesbaden, Humboldtstraße 6, 6200 Wiesbaden

SvL

Sanders van Loo

UBA

Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Singel 425, 1012 WP Amsterdam

UBG

Universiteitsbibliotheek Gent, Rozier 9, 9000 Gent

VEG

VEG-Gasinstituut, Wilmersdorf 50, 7300 AC Apeldoorn

VI. Bl.

Fonds Vliegende Bladen, Universiteitsbibliotheek Gent, Rozier 9, 9000 Gent

VI. Post

De Vlaamsche Post

VI. Sch.

De Vlaamsche School

VPK

Archief van de Verenigde Protestantse Kerk in België - Brabantdam,
Sint-Kristoffelstraat 1, 9000 Gent

Inleiding en verantwoording

Toen enkele jaren geleden de dagboeken van Sanders van Loo uit een vergeten hoek van de Universiteitsbibliotheek in Gent werden gehaald, bleek na een eerste lezing vooral het reisdagboek een publikatie waard te zijn. De oorspronkelijke plannen waren dan ook om er een volwaardige teksteditie van te maken, met de nodige voetnoten en een korte inleiding over de schrijfster. De reisverslagen, die een verhaal op zich vormen, maken ons getuige van het wel en wee van twee toeristen die per trein, per boot, per koets en te voet een deel van West-Europa verkennen aan het begin van deze eeuw. We komen daarbij details te weten over hotelkamers, eten, prijzen en musea en meer dan eens realiseren we ons dat het overdoen van diezelfde reizen nu wel eens erg ontgoochelend en erg duur zou kunnen zijn, ondanks het voorbeeld van Richard Holmes¹ die dat met andere reizen in *Footsteps* wel doet.

Die oorspronkelijke plannen gingen echter vrij vlug wankelen door een zeker gevoel van onbehagen na het lezen van alle dagboeken. Achter de opgewekte reisbeschrijvingen bleek een bitter gevoel verborgen te zijn en in het oorlogsdagboek, dat slechts enkele maanden van 1915 beschrijft, kwam opeens een totaal andere vrouw naar voren. Vragen als: Wie was zij? Waar kwam zij vandaan? Wat maakte haar opeens zo anders? Waarom werden die dagboeken bewaard? zochten een antwoord. Niemand had er mij voor gewaarschuwd dat zo biografen geboren worden, en toen ik het mij realiseerde, was het veel te laat. Gene Wolfe² schreef het toe aan duistere krachten:

U hebt vast wel gehoord van dodenbezweerders', zei ze, 'die de geest van een gestorvene proberen op te roepen. Maar weet u ook dat er onder de gestorvenen levendenbezweerders zijn, die diegenen tot zich roepen die hen opnieuw tot leven kunnen brengen?'

¹ R. Holmes, *Footsteps: Adventures of a Romantic Biographer*, Londen, Hodder and Stoughton, 1985.

² Uit G. Wolfe, *The Sword of the Lictor*, wordt geciteerd bij Mieke Aerts, 'Vriendschap voor Jacqueline Hillen', in: *Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek*, Amsterdam, SUA, 1988, p 116.

Jammer genoeg bleek het contact met mijn dame niet altijd zonder storingen te verlopen. Zo wist ze perfect alle foto's verborgen te houden waar ze zelf op afgebeeld staat, bleef het eerste deel van haar oorlogsdagboek onvindbaar en kon niemand zich nog herinneren wie de privé-eigenaar was van een brief van Marie Belpaire aan Sanders van Loo die, zo kort geleden als 1980, op de tentoonstelling *Een verhaal over vrouwen 1830-1980* in de Brusselse BBL lag en bovendien beschreven werd in de catalogus.³ Het besef dat die brief deel kan uitmaken van een uitgebreider archief groeide uit tot een nachtmerrie.

Er waren nog andere stoorzenders die ervoor zorgden dat bepaalde sporen niet meer te herstellen waren. Zo ontbreekt alle briefwisseling tussen Belpaire en Sanders van Loo na 1908, waar die vóór die datum vrij uitvoerig én persoonlijk was, bevat het archief van Paul Buschmann jr geen enkel document uit de periode 1899-1909 dat naar Sanders van Loo zou kunnen leiden en blijven de archieven van de tijdschriften *De Vlaamsche School* en *Onze Kunst* onvindbaar. Het leek aanvankelijk onbegonnen werk om een biografie samen te stellen, maar de nieuwsgierigheid bleek groter dan alle hindernissen samen. Er kwamen gelukkig ook enkele meevallers.⁴ Zo diepte Marc Somers een pak brieven en enkele ongepubliceerde novellen van Sanders van Loo op uit het Belpaire-archief in het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven. Hij signaleerde ook een stuk Veen-archief in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, waar die instelling zelf niet op mijn brieven had geantwoord en de uitgeverij Veen mij verteld had dat er eenvoudig geen archief bestond. Via een schijnbaar onbelangrijk knipseltje in hetzelfde Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven kwamen de brieven van Paul Buschmann jr aan Karel Doudelet in het Gentse Museum Vander Haeghen aan de oppervlakte en die vormden dan gelukkig het bewijs dat de reisverslagen van Sanders van Loo wel degelijk echt waren. De gefingeerde Hitler-dagboeken hadden toen net het nieuws gehaald en eventjes zat de schrik er in dat Sanders van Loo dit ook allemaal kon verzinnen hebben met de Bædeker-reisgidsen bij de hand.

Tijdens mijn jarenlange zoektocht langs heel wat archieven en bibliotheken ben ik mij bewust geworden van de grenzeloze macht die archivariissen en bibliothecarissen hebben over de wetenschapper, zowel over die van vandaag als die van morgen. Zelf bibliothecaris van beroep, realiseer ik mij dat die macht onder andere schuilt in de keuze van wat men bewaart voor de toekomst,

³ *Een verhaal over vrouwen 1830-1980*. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, BBL, 1980.

⁴ Zie onder andere J. Manis, 'The Aleatory Element in Biography', in: *Biography: an Interdisciplinary Quarterly*, jg 15, nr 4, 1992, pp 390-399.

hoe men het beschrijft en hoe en in welke catalogus het terecht komt. Als wetenschapper heb ik het machteloze gevoel leren kennen als een archivaris vertelt dat het om een niet-toegankelijk fonds gaat, maar dat hij of zij het zelf heeft doorgenomen en er niets bruikbaar in zit. Het antwoord krijgen op een brief heb ik mateloos leren waarderen, vooral omdat ik me realiseer hoeveel zoekwerk een antwoord soms vergt. Af en toe werd ik zelfs voor de keuze gesteld om een onderzoek tegen betaling door een privé-genealoog te laten uitvoeren of om het zelf te doen. In Nederland wordt in een aantal gemeente-archieven namelijk niet langer op brieven geantwoord om het enthousiasme van de genealogen enigszins in te tomen. Ik vroeg me daarbij vaak af of een privé-genealoog wel alle nodige verbanden zou leggen en ik vreesde dat bepaalde fondsen en catalogen gemonopoliseerd zouden worden als ik het onderzoek zelf zou doen.

Als bibliotheek- en archiefgebruiker heb ik de andere kant van de balie leren kennen met vaak zeer efficiënte, behulpzame bibliotheekbedienden en met de onverbiddelijke sluitingsuren en het soms eindeloze wachten op documenten die dan net in de binderij blijken te zijn. Ik heb ook eindelijk begrepen waarom Jeroen Brouwers onze Belgische Koninklijke Bibliotheek ooit zo'n lelijke sneer gaf, maar dat is een verhaal apart.

In Nederland heb ik het initiatief toegejuicht van de centrale brievencatalogus,⁵ ook al is die nog onvolledig, en vooral van het voortreffelijke *Centrale Register van Particuliere Archieven*.⁶ In België moet men het daarentegen meestal doen met mond-aan-mond reclame en staat er op het gebied van centrale catalogi nog heel wat werk te wachten.

De studie die uiteindelijk voorligt bestaat uit twee grote delen. Enerzijds is er de biografie van Sanders van Loo. Vanzelfsprekend zijn er hiaten en werden bepaalde periodes van haar leven dikker in de verf gezet dan andere, afhankelijk van de bewaarde informatie, een probleem eigen aan iedere biografie.⁷ Haar

⁵ Deze centrale brievencatalogus of *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (CEN) bevat de tot op heden ontsloten brieven in de collecties van de Universiteitsbibliotheken van Amsterdam (GU), Leiden, Groningen en Utrecht, de Koninklijke Bibliotheek, het Museum Meermanno-Westreenianum, het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag, de Provinciale Bibliotheek Friesland te Leeuwarden en de Stads- of Atheneumbibliotheek te Deventer. De catalogus is via het Pica-bibliotheeknetwerk te raadplegen.

Met dank aan Anita Vanthourhout voor de praktische informatie.

⁶ Het Centraal Register van Particuliere Archieven bevindt zich op het Prins Willem-Alexanderhof, 30, in Den Haag. Het CRPA heeft de gegevens over de inhoud van particuliere archieven in privé-bezit en in overheidsdiensten, wetenschappelijke bibliotheken, documentatiecentra en musea verwerkt in een databank. Het is een uitstekende dienst waar men ook telefonisch of schriftelijk terecht kan.

⁷ Zie over biografie onder meer: J. Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*, Utrecht, HES, 1992; A. Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978: leven en werk*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1992, deel 2; J. Romein, *De biografie*, Amsterdam, Querido, 1951; S. Dresden, *De structuur van de biografie*, Antwerpen, De Sikkel, 1956; M. du Bois-Reymond en M. van Elteren: 'Biographieforschung und oral history in den Niederlanden,' in: *Bios, Zeitschrift für Biographieforschung und oral history*, 2

levensverhaal werd aangevuld met een aparte focus op Sanders van Loo als schrijfster, journaliste en oorlogsgetuige. Het tweede luik bestaat uit de teksteditie van het reisdagboek met in bijlage een autobiografisch fragment en het oorlogsdagboek, beide voorzien van noten.

Biografie

Bij het samenstellen van de biografie heb ik vooral getracht om aan de hand van concrete feiten te begrijpen waarom bepaalde beslissingen genomen werden, en meer dan eens was dit te verklaren vanuit een sociale context. 'Psychologiseren' heb ik daarbij vermeden.⁸ Dat Sanders van Loo zich bijvoorbeeld vooral door jonge mannen aangetrokken voelde, kan waarschijnlijk door sommigen geïnterpreteerd worden als een gevolg van het niet hebben van eigen kinderen of door de dood van haar broertje toen ze zelf een kind was, maar dergelijke interpretaties leken hier weinig relevant. De biografie tracht vooral de vrouw in haar te begrijpen, rekening houdend met wat het zowat honderd jaar geleden betekende om vrouw, schrijfster en minnares te zijn. Met opzet legde ik de nadruk op 'vertaalster van *Onze Kunst*', omdat ik er mij na zeven jaar van bewust geworden ben, dat dit voor haar de kern van haar leven was. Niet het vertalen op zich, maar de redacteur van het tijdschrift - die zowat tien jaar lang haar geheime, vaste vriend was - bleek voor haar onvervangbaar, ook al had ze dit zelf liever anders gezien. Het vermelden van deze functie was meteen het bekendmaken aan de buitenwereld dat er een band was tussen haar en de man achter *Onze Kunst*. Zij kon zich in het openbaar geen Mevrouw Buschmann noemen maar deze term was veilig, was bovendien waar en voor wie het begreep veelbetekenend. Het verhaal van *Onze Kunst*, in al zijn facetten, verklaart voor een deel waarom Sanders van Loo naar de achtergrond geschoven werd en daarom leek het opportuun ook dit hier te vertellen.

jg, nr 1, 1989, pp 109-138; Het themanummer over de literaire biografie van *De Gids*, 151 jg, nr 5, mei 1988 en verder ook de afleveringen van het tijdschrift *Biografie Bulletin* dat sedert 1991 door de Werkgroep Biografie in Amsterdam wordt uitgegeven.

⁸Zie daarover ook M. Bosch, 'Heden-verleden-toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 10 jg, nr 4, 1989, pp 550-565; M. Mossink, 'Naar het leven: een inleiding', in: M. Aerts en U. Jansz (ed.), *Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek*, Amsterdam, SUA, 1988, pp 9-25.

Het schrijven van een biografie vereist voldoende ego-documenten, door Rudolf Dekker⁹ samengevat als 'autobiografieën, memoires, dagboeken, persoonlijke brieven en dergelijke teksten, [...], alle teksten waarin de auteur schrijft over eigen handelen en gevoelens.' Dit wordt vaak aangevuld met de zogenaamde oral history - interviews - en een enkele keer met scheppend werk. Zelf had ik de gegevens van de Burgerlijke Stand hieraan willen toevoegen omdat die tenslotte - op geboorte en sterven na - door de auteur zelf zijn opgegeven. Ik realiseer mij dat dit niet in alle gevallen opgaat en dat deze categorie uit de boot valt op het ogenblik dat eensluidend verklaarde attesten voor alles en nog wat nodig werden. Sanders van Loo werd duidelijk op haar woord geloofd.

Verhuisde ze volgens de gegevens van de gemeente Zutphen op 2 januari 1920 definitief naar Wiesbaden, toch blijkt ze, als we de afzendadressen van haar brieven als uitgangspunt nemen, de daaropvolgende jaren regelmatig in Zutphen rond te hangen. Geloven we de Nederlandse gemeentearchieven dan was Sanders van Loo gehuwd én gescheiden. Vóór de oorlog was haar godsdienst 'Nederlands Hervormd', na de oorlog gaf ze 'géén godsdienst' op. Dergelijke gegevens zouden we kunnen interpreteren als door de auteur *gedicteerde* teksten.

De ego-documenten die we verzamelden omvatten: reisjournalen, een kort stuk autobiografie, enkele maanden intiem oorlogsdagboek, enkele maanden oorlogskroniek en knipselkrant, brieven van de schrijfster, brieven aan haar gericht, en gegevens door haar aan de gemeentearchieven verstrekt. Oral history moesten we uiteraard vergeten.

Naast deze ego-documenten durfden we haar sterk autobiografisch gekleurde literaire en journalistieke werk gebruiken om de ontbrekende puzzelstukken te reconstrueren. Niet zonder de op die manier verkregen gegevens te toetsen aan de werkelijkheid. Zo bleek haar bewering dat Rhijnvis Feith haar neef was,¹⁰ jammer genoeg niet waar te zijn.

Het zoeken van getuigenissen over haar liep minder vlot. De naam Sanders van Loo kwam in geen enkel Nederlands telefoonboek voor en aan de Overwegs was einde noch begin te zien. Advertenties in de krant, zowel in België als in Nederland, hadden niet het minste resultaat en het schitterende idee van Simon Velthuyzen om via de Sociale Verzekeringsbank in Amsterdam de adressen te proberen opsporen van de Duitse verpleegsters die Sanders van Loo tijdens de laatste jaren van haar leven hadden verzorgd, liep vast op de onverbidelijke

⁹ R. Dekker, 'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis: een inleiding', in: *Biografie Bulletin*, 3 jg, nr 2, 1993, pp 102-112.

¹⁰ SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 9jg, II Halfjr, 1908, p 478.

Wet op de Persoonsregistratie. Niets dus. Toch vonden we enkele brieven over haar.

Uit dit alles werd een beeld gedestilleerd van een vrouw met een steeds duidelijker silhouet. Vanzelfsprekend is dat beeld gekleurd omdat het werd opgebouwd door keuzes die ik zelf heb gemaakt. Ik heb het gevoel Sanders van Loo na al die jaren vrij goed te kennen en ik vrees dat we als tijdgenoten niet meteen vriendinnen zouden zijn geweest. Toch voel ik me in zekere zin verantwoordelijk voor haar en ook voor Paul Buschmann.¹¹ Ik heb niets in de tekst weggelaten, ook al vond Paul Buschmanns zoon, Jan - die ik jammer genoeg maar één keer heb mogen ontmoeten - bepaalde passages, vooral dan de later bijgeschreven voetnoten die op zijn vader betrekking hadden, erg kwetsend. Censuur was uitgesloten en het leek me juist te proberen aan te tonen dat al die grove opmerkingen, woorden van onmacht en verdriet waren. Vaak heb ik mij de bedenking gemaakt of ik wel het recht had om een intiem dagboek van iemand anders zomaar openbaar te maken. Dat kan niet altijd, maar in dit geval is het de bedoeling van de schrijfster geweest dat er ooit iets met haar dagboeken zou gebeuren. Was dit niet het geval dan had zij ze nooit gedeponereerd of op zijn minst terug gevraagd. Rest natuurlijk Paul Buschmann, wiens mening hierover nooit werd gevraagd. Ook van hem heb ik een zo getrouw mogelijk beeld proberen opbouwen.

Het tweede deel van de biografie kreeg de titel *Boeken der waarheid*. Deze titel verwijst naar een eerste drukje van Paul Buschmann jr en naar de titel die Sanders van Loo voor haar oorlogsdagboek koos. Als een rode draad door alles heen wat zij neerschreef, loopt haar manie om herinneringen, sferen, geuren en indrukken vast te blijven houden. Opvallend daarbij is dat ze de waarheid zo dicht mogelijk tracht te benaderen. *Haar* waarheid die de basis vormt voor ons verhaal. In dit deel werd, aan de hand van Sanders van Loo's handschriften en publikaties, getracht haar te situeren in de schrijverswereld en in het oorlogsgebeuren.

¹¹ Zie daarover I. Hamilton, 'De twijfels van een biograaf', in: *Biografie Bulletin*, 3 jg, nr 2, pp 87-101; M. Everard, 'Drie geschiedenissen van liefde: enige grepen uit het leven van Titia van der Tuuk', in: M. Aerts en U. Jansz (ed.), *Naar het leven*, pp 103-115; L. Stanley, 'Some Thoughts on Editing Hannah Cullwick's Diaries', in: *Studies in Sexual Politics*, 16, 1987, pp 88-99.

Teksteditie

De kern van de teksteditie is het volledige reisjournaal, voorzien van twee (en als men die van de schrijfster zelf meerekent, drie) soorten voetnoten: verklarende voetnoten en vormvoetnoten. Het reisdagboek bleek namelijk een bewerkte versie te zijn van aantekeningen die Sanders van Loo vermoedelijk in kleinere schriften noteerde. Talrijke latere verbeteringen - duidelijk te onderscheiden door een andere inktsoort - tonen ons hoe haar definitieve tekst ontstond. Zoals we hiervóór reeds vermeldde, zou het weglaten van de oorlogsdagboeken een vertekend beeld geven, precies omdat Sanders van Loo na 1910 een sterk emotionele evolutie doormaakte. In bijlage werden daarom het autobiografisch fragment en de oorlogsdagboeken opgenomen. De oorlogsdagboeken werden opgesplitst in een intiem dagboek, vermengd met wat men een oorlogskroniek zou kunnen noemen, en een knipselinventaris. Het intieme dagboek werd van verklarende voetnoten voorzien. Meer dan eens bestaan die uit verslagen van dezelfde gebeurtenissen, door tijdgenoten van de schrijfster neergeschreven. Dat heeft uiteraard een bedoeling, namelijk het bewijzen van haar *waarheidsgetrouwheid*. Haar dagboek bleek voor de Gentse geschiedenis enkele interessante gegevens te bevatten. Zo wist men in de Protestantse Gemeente op de Brabantdam dat de kerk ooit een zilveren beker uit de tijd van de reformatie bezat. Uit andere fondsen in de Universiteitsbibliotheek kwam toevallig een tekening, gedateerd begin 19de eeuw, van deze beker naar boven en dezelfde avondmaalbeker wordt door Sanders van Loo beschreven op Goede Vrijdag 1915, zodat men nu met zekerheid weet dat die er toen nog was.

De knipselinventaris is een thematische opsomming van de knipsels, gekopieerde teksten, foto's en andere souvenirs die zich in de schriften bevinden. De thema's werden hoofdzakelijk bepaald door de keuzes die Sanders van Loo maakte. De bibliothecaris die in mij schuilt, ontsloot deze documenten in een uitgebreide index, zodat ze ook als een verzameling oorlogsdokumentatie kunnen geraadpleegd worden. De opmerkingen die de schrijfster overal op en onder en tussen schreef, werden bij die inventaris in voetnoot geplaatst en zijn dus als een vervolg op het oorlogsdagboek te lezen.

A.W. Sanders van Loo,
vertaalster van
Onze Kunst

**AMSTERDAM
ZWOLLE**

1860-1899

HOOFDSTUK 1

'Toen alles nog grootscheeps ging.'¹²

DE GROOTOUDERS EN ZWOLLE

Alida Wijnanda Cloribus was voor de normen van haar tijd niet meer zo'n jonge moeder toen ze op 35-jarige leeftijd haar eerste zoon, Daniël Lambertus, ter wereld bracht.¹³ Haar echtgenoot Lambertus Johannes Sanders van Loo, drogist in Amsterdam, was er 42. Zoals zoveel kinderen in de vorige eeuw, stierf Daniël Lambertus in zijn eerste levensjaar en ook een tweede zoontje met dezelfde naam, dat een jaar later in 1825 geboren werd, haalde het niet. Op 9 augustus 1826 bleek het ongunstige tij te keren en werd Lambertus Johannes, die de twee namen van zijn vader meekreeg, geboren. Een jaar later, net voor Kerstmis 1827, kwam Gerrit Zeger erbij en Daniël Jan in de lente van 1831. Alida Wijnanda was toen 42. De drie zonen groeiden op in een intellectueel burgermilieu in de Nederlandse hoofdstad. Lambertus Johannes behaalde er in 1853 het diploma van dokter in de geneeskunde en vertaalde een jaar later een medisch handboek uit het Hoogduits. Zijn twee jongere broers sloegen een totaal andere weg in en kozen voor een loopbaan als koopman.

¹² UBG, SvL, ODI, p 479.

¹³ Zie over vrouwen in de negentiende eeuw onder meer: S. Foster, *Victorian Women's Fiction: Marriage, Freedom and the Individual*, Londen, Croom Helm, 1986; P. Levine, *Feminist Lives in Victorian England: Private Roles and Public Commitment*, Oxford, B. Blackwell, 1990; M. Peterson, *Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*, Bloomington, Indiana University Press, 1989; D. Rubinstein, *Before the Suffragettes: Women's Emancipation in the 1890's*, Brighton, Harvester Press, 1986; E. Showalter, *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, Londen, Bloomsbury, 1991; D. De Weerd, 'Zoé, Isabelle, Louise en de anderen...', in: *Een verhaal over vrouwen 1830-1980*, pp 15-41; U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Amsterdam, Sara/Van Gennep, 1990. En ook: C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann e.a., *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk: encyclopedisch handboek, deel 1*, Amsterdam, Elsevier, 1914; J. van den Bergh van Eysinga-Ellias en C. Wichmann, *De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans*, Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, s.d.

In Zwolle, in de provincie Overijssel, toen nog makkelijk vanuit Amsterdam met de boot over het IJsselmeer (toen de Zuiderzee) te bereiken, groeide ondertussen in een 'meester'-gruttersgezin aan de Sassenpoortenwal, Hendriena (soms ook wel Hendrika genoemd) Overweg op, samen met haar broer Willem¹⁴ en haar zussen Berendina,¹⁵ Christina¹⁶ en Cornelia.¹⁷ Dat ook dit gezin niet van het onheil van de kindersterfte gespaard bleef en dat men dat toen als heel gewoon beschouwde, getuigt een krantenaankondiging in 1831¹⁸ waarin staat dat Anna Sophia Christina Rietberg, echtgenote van Evert Overweg beviel van 'ene welgeschapene doch doode dochter op 29.11.1831'.

Hoe Hendriena Gerrit Zeger leerde kennen, is waarschijnlijk niet meer te achterhalen. Feit is dat ze als 26-jarige met hem huwde op 7 juni 1859 en Zwolle op het eind van die maand verliet om in Amsterdam te gaan wonen. Daar deelden de jonggehuwden een woning op de Brouwersgracht, met Gerrits broer, de arts Lambertus Johannes, die een maand eerder, op 12 mei, met Anna Jacoba d' Ailly¹⁹ was getrouwd. Zij stamde uit een familie van Oudfranse landadel waaruit later de Amsterdamse burgemeester Arnold Jan d' Ailly geboren werd²⁰. Op 15 maart 1860 werd Alida Wijnanda als dochter van Hendriena en Gerrit Zeger geboren en genoemd naar haar inmiddels overleden grootmoeder. Op het einde van datzelfde jaar kregen ook Lambertus Johannes en Anna Jacoba een dochter, Esther Petronella.²¹ De twee jonge gezinnen konden het best met elkaar vinden want ze verhuisden samen achtereenvolgens naar de Heerengracht en naar de Prinsengracht. Pas in 1863, het jaar waarin Gerrit Zeger een handel in manufacturen overnam van Johann Wilhelm Carl van Kruissen gingen ze apart wonen. Gerrit Zeger op de Singel 105 en Lambertus Johannes op de Prinsengracht. Ondertussen was Hendriena bevallen van een zoontje Evert Hendrik²² en waren er bij Lambertus twee dochters, Anna Jacoba²³ en Maria Anna²⁴ geboren. In de daarop volgende jaren zou het doktersgezin nog met vier kinderen uitbreiden: Daniëlla Johanna,²⁵ Lambertus

¹⁴ GZW en RO: Willem (9.5.1841-6.8.1870).

¹⁵ GZW en RO: Berendina (6.6.1830-7.4.1871).

¹⁶ GZW en RO: Christina (31.1.1836-?).

¹⁷ GZW en RO: Cornelia (31.4.1839-6.12.1875).

¹⁸ Deze aankondiging bevindt zich in de knipselverzameling over de familie Overweg in het CBG.

¹⁹ CBG en GAM: Anna Jacoba d'Ailly (14.10.1835-19.2.1878).

²⁰ Het CBG in Den Haag bezit uitgebreide genealogische gegevens over de familie d' Ailly.

²¹ GAM en GR: Ester Petronella (10.12.1860-18.4.1941).

²² GAM: Evert Hendrik (26.12.1861- 12.4.1865).

²³ GAM en GR: Anna Jacoba (6.3.1862-9.1.1928).

²⁴ GAM: Maria Anna (11.9.1863-?).

²⁵ GAM en GR: Daniëlla Johanna (5.4.1867-17.9.1943).

Johannes,²⁶ Anthony Johannes²⁷ en Adriaan Herman Zeger.²⁸ Alida kreeg er op 2 november 1864 een broertje bij dat kort na de geboorte overleed en ook Evert Hendrik stierf, amper vier jaar oud, op 12 april 1865. Zo'n heel vrolijke kinderjaren zullen het dus wel niet geweest zijn.

Sanders van Loo is niet gul met informatie over haar kinderjaren. Er zijn enkele schaarse gegevens in de dagboeken, meer dan dat ze een mooi kind was, komen we daaruit niet te weten.²⁹ Verder moeten we het stellen met de biografische gegevens die, weliswaar in een geromantiseerde versie, in haar verhalen terug te vinden zijn.

Uit de dagboekgegevens komt meer dan eens naar voren dat ze twijfelt aan haar afkomst en dat ze vermoedt dat 'oom' Jan Braet von Ueberfeldt³⁰ haar echte vader is.³¹ Braet von Ueberfeldt was een kunstschilder, van wie Sanders van Loo als kind tekenles kreeg. Hij huwde op 28 oktober 1863 met Maria Augusta Ueberfeldt, die een nicht van hem was. Ze verbleven enige tijd in Zwolle en verhuisden enkele maanden na hun huwelijk naar Amsterdam. Sanders van Loo loopt niet zo hoog op met haar vermeende vader die ze 'een heel akeligen man' vond die zijn echtgenote 'altijd plaagde en naar andere vrouwen keek'.³² Haar moeder vermeldt ze opmerkelijk weinig, ze refereert wel naar haar als 'mijn lieve moeder'³³ en 'mijn goede moeder'³⁴ maar ze behoort niet tot diegenen die ze als er een leven is na de dood zou willen terugzien, en dat is met haar vader wel het geval.³⁵

Zag Amsterdam er ook toen af en toe een beetje grijs uit, een paradijs op aarde was het landelijke, romantische Zwolle met Anna Sophia Christina Rietberg of oma Overweg. Zij was bij het overlijden van Sanders van Loo's grootvader, Evert, in oktober 1860, voor de tweede keer weduwe geworden. Bijna al haar dochters - op Christina na, die in Zutphen ging wonen - waren naar Amsterdam vertrokken en ze waren bovendien allen met een zakenman getrouwd.

Berendina huwde de hotelhouder Lambertus Hermanus Wolters op 27 juli 1852, Christina in 1857 de koopman Willem Wolters (broer van Lambertus

²⁶ GAM: Lambertus Johannes (23.1.1869-?).

²⁷ GAM en GR: Anthony Johannes (14.9.1870-23.4.1901).

²⁸ GAM: Adriaan Herman Zeger (3.7.1874-?).

²⁹ UBG, SvL, OD I, pp 474-475.

³⁰ Jan Braet von Ueberfeldt vonden we vermeld bij K.P.C. De Leeuw als co-auteur van een boek over Nederlandse klederdrachten, namelijk: V. Bing en J. Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche Kleederdragten, naar de natuur getekend*, Zutphen, 1978 (oorspr. Amsterdam, 1850-1857). Zie K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920, van een traditioneel bepaald kledingpatroon naar een begin van modern kledinggedrag*, Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, dissertatie, 1991, pp XV en 167.

³¹ UBG, SvL, RD, p 32; OD II, p 9.

³² UBG, SvL, RD, p 32.

³³ UBG, SvL, RD, p 32.

³⁴ UBG, SvL, RD, p 1.

³⁵ UBG, SvL, OD II, p 194.

Hermanus) en Cornelia in 1865 de Amsterdamse koopman Marten Van Paddenburg.

Het ruime huis in Zwolle was de gedroomde vakantieplek voor de kleinkinderen. Een mooie sfeerschepping van de dagen die Sanders van Loo er samen met haar moeder doorbracht, krijgen we in het verhaal *Oom Daan en Daantje*. Daarin worden de schelmenstreken van het aapje Daantje, dat ze van haar oom Daan kreeg, verteld:

Om de maand ongeveer inviteerde mijn grootmoeder zeven oude dames op de thee, zes matronen en een ongehuwde: Freule Pietekoo.

Zij verscheen in een Turksche sjaal of een zijden mantille, alle met kapothoedjes op, behalve Pietekoo, die zich de weelde van een ronden hoed met struisveer dorst veroorloven - een elegant mutsje droeg elk in een rond mandje en aan den linkerarm een reticule voor 't breiwerk. [...]

Bij mooi weer dronken de dames thee in het priëel en Daantje, die 's morgens al gemerkt had dat er iets bijzonders gaande was, had 't druk met 't stelen van geconfijte vruchtjes van de taart en snoepen van den room, die hij parmantig uit 't kannetje in een kopje schonk.

Toen slenterde hij naar 't priëel - hij kon goed op zijn achterpootjes loopen - en beduidde mij om mee te gaan. Daar stond alles voor de ontvangst gereed, het theeservies *empire*, de zilveren presenteertrommeltjes. [...] Het priëel bestond uit een reusachtige treuresch, die met zijn afhangende takken het dak vormde, om den stam van den boom stond een ronde, groen geschilderde tafel.[...]

Daar kwamen de dames aan, statig zich bewegend langs 't tuinpad.

Voorop mijn grootmoeder, met de vrouw van den burgemeester,- de overigen volgend naar rang en ancienniteit - mijn moeder sloot den stoet. Zij was een klein, tenger vrouwtje, die op een afstand den indruk van een meisje maakte. Hoewel toen eerst vier en dertig jaar, droeg ze ook een mutsje, maar geen crinoline.³⁶

Zonder veel twijfel kunnen we aannemen dat dit verhaal zuiver autobiografisch is.

Oma Overweg behoorde inderdaad tot de beau-monde van Zwolle en oom Daan was een tijdlang in Batavia. Wat echter niet klopt zijn de opgegeven leeftijden, want toen Sanders van Loo 9 was, zou haar moeder (in 1833 geboren) 36 jaar geweest zijn en niet 34 zoals in het verhaal. Dat lijkt een detail, maar het toont de slordigheid waarmee Sanders van Loo met data omspringt. Uit meer controleerbare gegevens blijkt dat ze meer dan eens enkele jaren of maanden verkeerd gokt en ze duidelijk geen cijfergeheugen had.

Zwolle was meer dan de lieve, maar wel strenge, oma Overweg, want in de verhalen die ze hoofdzakelijk voor *Androcles* zou schrijven komt boer Diek meer dan eens terug. Hij was waarschijnlijk één van de pachters van opa, en

³⁶ SvL, 'Oom Daan en Daantje', in: *Dierenbescherming*, 7 jg, nr 11, 1926, pp 123-124.

later oma, Overweg, die heel wat landerijen bezat. Het verhaal *De Moesvaele*,³⁷ vertelt het tragische lot van boer Dieks 'muisvaal' of leverkleurig-grijze kalf, de lieveling van de ik-persoon, en in die ik-persoon is duidelijk de schrijfster als kind te herkennen. Tijdens haar vakantie in Zwolle, tot laat in het najaar, gaat ze het dier elke dag opzoeken. Terug in Amsterdam vergeet ze de moesvaele tot ze hem vlak voor de paasslacht opmerkt voor de deur van een slagerij en ze beseft dat hem het lot van de paasos wacht:

De achtergrond van den winkel werd, aangenaam voor 't oog, ingenomen door een enorme paasch-os, wiens opengehakt inwendige met schoone kunstbloemen en glinsterende gouden en zilveren blaadjes was gevuld, terwijl zijn achterpooten door een wit, in harmonicaplooien gevouwen boezelaartje werden bedekt.³⁸

De boerderij van boer Diek betekende voor haar een intens contact met de natuur en met dieren die ze in Amsterdam niet te zien kreeg. De natuurbeschrijvingen in de verhalen en vooral in het reisdagboek, tonen dat haar planten- en insectenkennis verder gaat dan een vlinder en een vergeet-mij-nietje. De lange zomers op het Overijsselse platteland zullen daar wel niet vreemd aan zijn. Botanische kennis behoorde weliswaar tot het leerpakket voor meisjes in de hogere burgerij³⁹, maar zij bezit duidelijk meer dan een basiskennis en heeft er bovendien ook alle aandacht voor.

Bij de dood van haar grootmoeder, in 1878, is Sanders van Loo 18 jaar. Of ze haar op dat ogenblik al kende is niet zeker, maar 'tante Li' of Carolina van der Hucht, zou voor een deel de oma-rol overnemen.

DE OOMS EN AMSTERDAM NICOLAAS BEETS

Leerde Alida Sanders van Loo bij de familie Overweg in Zwolle vooral de huiselijke gezelligheid en het heerlijke natuurleven kennen, dan zorgden de ooms Sanders van Loo in Amsterdam voor een kunstzinnige en literaire

³⁷ SvL, 'De Moesvaele', in: *Kleine Lichten*, Den Haag, H.L. Smits, 1901, pp 14-29.

³⁸ SvL, 'De Moesvaele', in: *Kleine Lichten*, p 27.

³⁹ D. De Weerdt merkt op dat het schrijversberoep voor vrouwen aanvaard werd rond de eeuwwisseling en dat ook vulgariserend wetenschappelijk werk kon, met de voorkeur voor flora en fauna. Zie D. De Weerdt, 'Zoë, Isabelle, Louise en de anderen', in: *Een verhaal over vrouwen 1830-1980*, p 18.

ontwikkeling en oom Daan zelfs voor een blik op verre horizonten. Daniël Sanders van Loo begon zijn carrière als ambtenaar. Hij was 29 bij de geboorte van Alida Sanders van Loo en woonde toen in de Staalstraat in Amsterdam.⁴⁰ Vier jaar later stuurde hij een 'laatst vaarwel aan talrijke vrienden en bekenden' vanuit Marseille, waarschijnlijk net voor zijn vertrek naar 'den Oost'. In 1867 huwde hij in Batavia met Jane Elisabeth van Charante, die vier jaar later in Amsterdam overleed. Sanders van Loo's slechte geheugen voor jaartallen in acht nemend, zou hij in 1869 naar Nederland zijn teruggekeerd. Na Amsterdam verbleef hij enkele jaren in Haarlem en verhuisde in 1877 naar Zwolle. Hij woonde er op de Friesche Wal 206 en was vijf jaar lang directeur van de Zwolse gasfabriek. In de zomer van datzelfde jaar hertrouwde hij met de Haarlemse Johanna Pietermella Rookmaker.

Daniël Sanders van Loo was kinderloos en zijn lievelingsnichtje 'Daatje' deelde alvast zijn passie voor dieren. Als souvenir uit Indië bracht hij haar een aapje mee zoals het verhaal *Oom Daan en Daantje* vertelt:

Ik heb maar eenmaal in mijn leven een aapje gehad. Het was door mijn Oom Daan uit Indië uit de Oost zei men in dien tijd, voor mij meegebracht. Oom Daan was mijn meest geliefde oom. Hij was zeer geleerd, kende Chineesch en Arabisch, maar hij kon zich ook absoluut indenken in den geestes staat van een kind en een dier. Toen ik 5 jaar was, was hij vertrokken, toen ik 9 was kwam hij terug. Het was in Augustus en wij logeerden, mijn moeder en ik, bij mijn grootmoeder in Zwolle, toen hij gebruid en vermagerd, in een zonderlinge ouderwetsche jas, binnen kwam stappen, met het aapje op zijn arm. 'Waar is daatman?' was zijn eerste woord, hoewel er verscheidene anderen in de kamer waren. 'Hier kind, deze kleine baas heb ik voor je meegebracht' en hij gaf mij 't aapje in de armen, maar het wilde niet bij mij wezen en klampte zich angstig aan zijn pleegvader vast. 'Hoe moet 't aapje heten?' 'Daantje' zei ik 'u bent mijn oom en zijn peetoom'. Dat was de begroeting na vier jaar!⁴¹

Oom Daan is één van de weinige familieleden waar Sanders van Loo herhaaldelijk met veel warmte over spreekt. Heel nauwe familiebanden zal ze trouwens - op die met Christiaan Wolters en zijn moeder na - niet onderhouden. Ondanks de kinderjaren die ze samen doorbrachten, (misschien wel omwille van) draagt Sanders van Loo de neefjes en nichtjes Sanders van Loo, kinderen van Lambertus Johannes, niet meteen in het hart. Adriaan Herman Zeger vormt daarop de enige uitzondering. In een testament, opgesteld in 1902, is hij haar enige erfgenaam op voorwaarde dat de eerst aangewezen persoon bij haar dood

⁴⁰ GAM en CBG.

⁴¹ SvL, 'Oom Daan en Daantje', in: *Dierenbescherming*, p 11.

reeds zou overleden zijn. Adriaan Herman Zeger, geboren in 1874, was de jongste zoon van het gezin. Een maand voor de eeuwwisseling vertrok hij naar Liverpool en was toen reeds eerste stuurman geweest op verschillende boten. Hij bleef niet in Engeland en had plannen om zich in Parijs te vestigen waar hij op het kantoor van de firma F. Lanthé, Rue Rochambeau, ging werken. Enkele jaren later was hij verbonden aan de Parijse firma J.L. Kayser en woonde hij in de Rue du Bois 3 te Vincennes.⁴²

De nichtjes bleven ongehuwd en woonden sedert 1894 met hun vader en hun op één na jongste broer, Anthony Johannes, in de villa Grebbestein in Rhenen. Anthony Johannes stierf, 31 jaar oud, in 1901 en vader Lambertus twee jaar later. In 1916 verhuisden Esther Petronella en Daniëlla Johanna samen met hun

doofstomme zus, Anna Jacoba, naar de Heerengracht 506 in Amsterdam, later naar de Zijlweg 102 en nog later naar de Aelbertsbergstraat 1, beide in Haarlem.⁴³

De rijke nichtjes waren onderwijzeressen, vermoedelijk in het zondagsschoolcircuit, een beroep dat ze meer om het plezier of om het goede doel uitoefenden, want financieel hadden ze het niet meteen nodig. Hun moeder Anna Jacoba d' Ailly was verwant met de echtgenote van de bekende predikant Martinus Cohen Stuart.⁴⁴ Mevrouw Cohen Stuart, geboren E. A. d' Ailly, nodigde in 1884 Alida Sanders van Loo uit op de viering van die andere bekende predikant, Nicolaas Beets, in Utrecht. Sanders van Loo woonde er de plechtigheid bij en ontmoette tijdens de koffiepauze bij Mevrouw Cohen Stuart, niet alleen de schrijfster Christine Doorman⁴⁵ en Laurens Beynen maar ook Emmanuel of Mane Rosseels. Ze hoorde er voor de eerste keer 'Vlaams' en Rosseels maakte de opmerking dat naar het schrift te oordelen 'zus' Doorman een meer gedetermineerd karakter had dan Sanders van Loo, wat ze gul toegeeft.⁴⁶ Na de viering ging ze Nicolaas Beets thuis opzoeken en bleef ze een vlot en hoofdzakelijk schriftelijk contact met hem onderhouden.

⁴² ARG; GAM, notariële archieven; Notariële archieven J.H.J.M. Hamans, Amsterdam.

⁴³ GAR.

⁴⁴ Zie onder andere: J.J. Van Oosterzee, *Levensbericht van Dr M. Cohen Stuart*, Leiden, E.J. Briel, 1879.

⁴⁵ Christine Doorman is evenzeer vergeten als Sanders van Loo, hoewel ze een zeer produktieve jeugdboekenschrijfster was die in diverse redacties van kindertijdschriften zetelde.

⁴⁶ UBG, SvL, *OD I*, p 490. Deze herinnering aan Beets werd ook beschreven in het artikel: SvL, 'Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets', in: *De Vlaamsche Post*, 1.10.1915, p 3; 1 en 2.11.1915, p 3; 3.11.1915, p 3 en 4.11.1915, p 3.

De negentiende eeuw had zijn eigen vedettencultus met heel aparte verzamelitems zo te zien want Sanders van Loo bezat een witte haarlok van Beets⁴⁷ en hij had in haar later zoek geraakte album geschreven:

Het vriendelijkste is het schoonste schoon.⁴⁸

Op zo'n belangrijke viering als die van Beets, zouden de nichtjes Sanders van Loo toch ook wel uitgenodigd zijn maar zij worden nergens vermeld. In alles wat ze schrijft is Sanders van Loo trouwens zeer karig met informatie over hun doen en laten. Slechts één keertje wordt naar Esther Petronella verwezen, niet echt vitterig maar ook niet meteen overlopend van enthousiasme. Op reis in Italië schrijft ze:

[...]ontmoeten [sic] we behalve een rijk geworden Fransche spekslager, twee Hollandsche juffrouwen, hoogstwaarschijnlijk onderwijzeressen en vriendinnen van mijn nichtje Ella. Deze bespieden ons aanhoudend en wisten waarschijnlijk wel wie ik was. [RD, p 274]

HANDEL IN MANUFACTUREN ZONDAGSSCHOOL

Het is niet onwaarschijnlijk dat de vervreemding tussen de twee gezinnen iets te maken had met de verarmde status na het faillissement van Gerrit Zeger Sanders van Loo. Gerrit Zeger had de handel in manufacturen op 15 januari 1863 overgenomen van Johann Wilhelm Carl van Kruissen, waarmee hij nog een tijdlang een vennootschap vormde. Na van Kruissens dood werd dit door diens zoon verdergezet tot in 1872, daarna werd Gerrit Zeger alleenbeheerder. Op 14 juli 1885 werd de zaak failliet verklaard.⁴⁹ Sanders van Loo was er op dat ogenblik 25, nog net binnen de huwbare leeftijd, maar door het gebrek aan een bruidschat na de faling wellicht geen gegeerde partij meer.

Iedereen trouwde in dien tijd om geld ... 't Kwam niemand in het hoofd om een arm meisje te vragen. Zelfs de héel rijken trouwden graag geld bij geld. De jongelui liepen met lijstjes in den zak, met de namen van de rijke meisjes. De eene had een ton, de andere een halve ton, minder kon je al bijna niet gaan. Daarvoor in ruil kregen die meisjes dan een man met een mooie

⁴⁷ SvL, 'Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets', in: *De Vlaamsche Post*, 1.10.1915, p 3.

⁴⁸ SvL, 'Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets', in: *De Vlaamsche Post*, 3.10.1915, p 3.

⁴⁹ CBG.

positie. Op uiterlijk werd bij de meisjes maar weinig en bij den man heelemaal niet gelet.

De mooiste meisjes, die geen geld hadden bleven zitten of trouwden op hun beurt met een ouden rijken man.⁵⁰

Of zij zich om geld had willen laten trouwen is echter een andere vraag.

De verhuis weg van de Singel 105 was een domper op het hele gezin, terloops krijgen we een verwijzing in het oorlogsdagboek:

Ik heb mijn heele leven petrool gebrand, zooals men hier zegt en geen gas, (behalve toen we nog in t huis op den Singel woonden en alles grootscheeps ging) en toen de petrool hier dus 'ausging' zaten we in 't duister. [OD I, p 479]

Helemaal onverschillig laat het haar zeker niet, want herhaaldelijk komt haar klacht terug dat ze haar hele leven lang in geldnood zat. Vergeten we niet dat de normen van die tijd nog maar net lichtjes begonnen te veranderen door de eerste feministische golf. Burgermeisjes werden in de vorige eeuw niet verondersteld betaald te werken, een inkomen kwam van hun echtgenoot en als ze die niet hadden dan zorgde ofwel hun vader, broer of oom voor hen. Sanders van Loo - die wel enkele aandelen bezat⁵¹ - zou dat inkomen vooral zelf verdienen, enerzijds als onderwijzeres⁵² aan de zondagsschool, anderzijds als schrijfster, met hier en daar een 'extraatje' dat ze van de Schurinks en van Carolina van der Hucht kreeg. Dat ze van 'vreemden' geld toegestopt kreeg, is niet zo uitzonderlijk. Er waren toen geen sociale voorzieningen voor wie geen inkomen had en de rijken konden hun geweten sussen door aalmoezen te geven. Wat natuurlijk niet betekent dat Sanders van Loo op de armoedegrens leefde, maar naar de normen van de hogere burgerij waartoe zij ooit behoorde was zij nu eenmaal arm.

Wat de precieze relatie van de Schurinks tegenover de familie Sanders van Loo was, is niet meteen duidelijk. Jan Lambertus Schurink was koopman en verbleef enkele jaren in Transvaal. Na de dood van zijn eerste vrouw Suzanna Cramer huwde hij in 1892 de weduwe Arnoldina Wilhelmina Johanna van Harencarpel en verhuisde met haar naar Wiesbaden. In Amsterdam woonden ze in een statig herenhuis aan de Ceintuurbaan 255.⁵³ Waarschijnlijk was Jan Schurink een zakenrelatie en vriend van Sanders van Loo's vader, maar zeker is dat niet.

Of Sanders van Loo een opleiding als onderwijzeres volgde, is niet bekend. In Amsterdam wemelde het van zondagsscholen en van verenigingen die hun

⁵⁰ AMVC, Sanders van Loo, S 1658, SvL, *Duinrozen*, pp 9-10.

⁵¹ AMVC, Sanders van Loo, SvL en Paul Buschmann jr aan Pol de Mont, 2.8.1899 en 28.8.1899.

⁵² AMVC, Belpaire, B 417/B2, SvL aan Belpaire, 11.1915.

⁵³ GAM en AR.

eigen zondagsschool hadden. In 1906 schreef A.J. Hoogenbirk dat er op dat ogenblik in Amsterdam alleen al 150 zondagsscholen zijn met ongeveer 800 onderwijzers en onderwijzeressen en zeker 25000 leerlingen. Hoogenbirk was niet zo tevreden over de kwaliteit van dat onderwijs:

Wanneer de Heilige Schrift ons het leven schetst van mannen, die voor het Godsrijk van betekenis zijn geweest, die de Heer tot eenig werk riep, dan blijkt in den regel, dat zij hun taak niet aanvaardden zonder behoorlijk te zijn voorbereid en toegerust.

[...]De practijk des levens getuigt hetzelfde. Wie wijdt zich aan een beroep of ambt, zonder te zorgen, dat hij er voor wordt opgeleid? Wie dat mocht verzuimen, blijkt straks onbruikbaar.

Toch, ondanks deze prediking van Schrift en ervaring beide, acht men over het algemeen in Nederland de *Zondagsschool* nog altijd te hoog - of te gering? - om hun, die er in willen arbeiden, den eisch te stellen van behoorlijke opleiding. Al is de laatste bij alle overig onderwijs onmiskenbaar noodig, voor de Zondagsschool kan ze best gemist worden.⁵⁴

Daaruit blijkt dat Sanders van Loo, die met een gouvernante was grootgebracht,⁵⁵ niet noodzakelijk een hogere opleiding nodig had om les te kunnen geven. Uit een boekbespreking die ze voor *Dietsche Warande* maakte, over een bloemlezing samengesteld door Pol de Mont, kunnen we afleiden dat ze middelbaar onderwijs volgde:

En onwillekeurig denkt men, - met een retrospectieven [sic] geeuw, - aan zijn jeugd!... en aan een breed, beïgegrijs gebouw met grauwe banken, grijze muren, grauwe, hooge duikelramen zonder gordijnen, die uitzien op een binnenplaats, waar een enkele vochtdroppelende plataan met zwarte moedervlekken op de helgeele blaren, staat te treuren op een glimmend natte binnenplaats.[...] Ik weet niet, of dit bij u zoo was, lieve Zuid-Nederlandsche broeders, maar bij ons in Noord-Nederland was het zoo - in mijn jeugd!⁵⁶

Bij de Burgerlijke Stand van de Stad Antwerpen, gaf ze in 1899 als beroep 'onderwijzeres' op. Of zij de ideale persoon was om die taak uit te oefenen, valt zeer te betwijfelen omdat zij helemaal niet van kinderen hield. Het is dan ook niet te verwonderen dat ze andere uitwegen zocht. Gelukkig had ze naast het onderwijs ook haar 'schrijverij' zoals ze het zelf noemt. Ze was met liefde voor boeken grootgebracht, was erg belezen en beweert zelfs dat de boeken van Dickens de eerste waren die ze ooit las toen ze drie jaar oud was⁵⁷ - wat we wellicht op rekening kunnen zetten van haar slechte geheugen voor data. Wie haar de kunstkennis bijbracht, is niet meteen duidelijk; er is beslist veel zelfstudie aan te pas gekomen maar het zou wel eens vader Gerrit Zeger kunnen

⁵⁴ GAM, Dossier Zondagsscholen, brochure *De Zondagsschool in Amsterdam*, p 89.

⁵⁵ SvL, 'Toen nog in overouden tijd de dieren konden spreken', in: *Dierenbescherming*, 8 jg, nr 1, 1927, p 6.

⁵⁶ SvL, 'Boekenkennis', in: *Dietsche Warande*, 11 jg, 1898, p 257.

⁵⁷ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire: 17.6.1905.

geweest zijn die haar daartoe de aanzet gaf. Hij had duidelijk een eigen mening over kunst die zij hier en daar aanhaalt:

De secession is een gebouwtje voor exposities van krankzinnige artisten, zooals mijn goede vader ze placht te noemen: 'Geloof me me kind, al die tegenwoordige artisten, zoogenoemd, ze zijn gek' hij bedoelde daarmee de kunstenaars die buitennissige dingen fabriceerden, zooals Toorop en consorten. Eigenlijk had de goeie man wel een beetje gelijk. [RD, PP 41-42]

Wat ze niet enkel met zelfstudie kon verwerven, was haar talenkennis en dan vooral haar grondige kennis van Engels en Duits. Uit haar verhalen kunnen we afleiden dat ze eenmaal volwassen, zowat elk jaar naar Engeland trok. Wie daar haar gastheren en gastvrouwen waren, is jammer genoeg niet bekend. Eén vriendin zou ze aan haar reisjes naar Engeland overhouden: Elisabeth Amelia Swindells, kortweg Minnie. Zij was drie jaar ouder dan Sanders van Loo en afkomstig van Chelsea, de zuidwestelijke wijk van Londen. Ze bracht heel wat tijd buiten Engeland door, was vóór Sanders van Loo er ooit kwam, in Zweden geweest en woonde ook enkele jaren in Nederland, meer bepaald in Den Haag bij Mevrouw Labouchère en in Doorn bij baron de Geer.⁵⁸ Vermoedelijk was zij daar in dienst als gouvernante of gezelschapsdame. Ze had vrij veel contact met Sanders van Loo, bracht haar zelfs een hondje mee⁵⁹ van overzee, maar dat betekende echter niet dat ze vriendinnen voor het leven zouden blijven. Dé stimulerende figuur achter al die taalopleidingen was het kleine, tengere vrouwtje met de blauwe ogen, reeds enkele keren vermeld: tante Li of Carolina van der Hucht. Zij heeft Sanders van Loo duidelijk een zetje in de goede richting gegeven, want jaren later, in volle oorlogstijd, schrijft ze haar:

Komt je talenkennis je nu niet goed van pas? Je zult daar misschien nog wel wat mee kunnen verdienen. [ODI, p 415]

Carolina van der Hucht was, zoals we zullen zien, niet zomaar iemand.

⁵⁸ GSA.

⁵⁹ SvL, 'Dieren die ik heb liefgehad. Jimmy', in: *Dierenbescherming*, 6 jg, nr 4, 1925, pp 45-46.

HOOFDSTUK 2

Tante Li

CAROLINA VAN DER HUCHT - KERKHOVEN

Toen Johan Carel van der Hucht de 22-jarige Carolina Kerkhoven in de vroege zomer van 1862 huwde, had hij reeds een stukje van de wereld gezien. Zijn idealistische vader, Jan Pieter, makelaar in effecten en niet in koffie, was mede-eigenaar van een theeplantage in Parakansalak in Zuid-Oost Indië en besloot daar zelf ook te gaan werken. Toen hij vanuit Amsterdam per zeilschip naar Indië vertrok met zijn grote gezin, aangevuld met enkele nichtjes, was hij zo vooruitziend om een Hollandse koe mee te nemen zodat er op de lange tocht verse melk voor de kinderen was. Een zonnesteek werd hem echter fataal en hij stierf een jaar na aankomst in Indië.⁶⁰

Zoon Johan Carel bracht het later tot directeur van de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij in Amsterdam, ⁶¹ in de periode dat die een regelmatige vaart op Amerika begon. Samen met zijn vrouw Carolina woonde hij afwisselend in Den Haag, Amsterdam, Amstel, Haarlem en Ellecom.

Carolina van der Hucht was een uiterst toegewijde, intelligente en zeer bescheiden vrouw. Een nauwkeurig portret vinden we terug in het verhaal *Het domme visschertje*,⁶² dat Sanders van Loo opdroeg aan Margaretha Meyboom. Twee jongens zijn voor de vakantie uitgenodigd bij tante Li - zoals Carolina van der Hucht algemeen genoemd werd - en één ervan waagt zich

⁶⁰ SIB.

⁶¹ G. H. Knap, *Gekroonde koopvaart: reisresultaat van honderd jaar zeevaart door de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij*, Amsterdam, [1956].

⁶² SvL, 'Het domme visschertje', in: *Androcles*, 50 jg, 1918, pp 163-171 en 185-191.

samen met een buurjongen aan de verboden visvangst bij maneschijn. Het eindigt in het water en op de koop toe is tante Li's lievelingsgoudvis dood.

[...] moeder dacht er bij hoe verrukkelijk 't was dat ze eens in die inbeschaafde, innig voornamige omgeving kwamen⁶³ [...] tante Li was voor de jongens altijd een beetje een sprookjestante geweest. Ze wisten, dat ze heel rijk was, maar er zelf eigenlijk niet veel aan had, omdat ze zoveel weggaf aan andere mensen - dat ze bijna geen tijd overhield voor zichzelf, omdat ze altijd dacht: 'Wie zal ik nu eens plezier doen - wien zou ik nu eens kunnen helpen - welke vereeniging zou ik nu eens steunen of zelf oprichten misschien - welk mooi boek zou ik nu eens uitgeven of laten vertalen, door iemand die 't honorarium hard nodig heeft.' Tante Li woonde een beetje veraf van den grooten weg, een eind van de stad, op een heel groot buiten, waar 't ook zoo iets als in een sprookje was. Een niet zoo heel groot, heelemaal wit huis, met een ouderwetsche poort en op zij groote stallen, omdat haar man vroeger veel paarden gehouden had, lag als 't paleis van de Schoone Slaapster verborgen in een eiken-en beukenbosch.⁶⁴ [...] Tante Li, zooals al haar vrienden haar noemden, was toen zoowat vijftig jaar. Haar haar was al grijs en ze was altijd in de rouw, want haar man was nog niet lang geleden gestorven en daar kwam ze haar heele leven nooit overheen.⁶⁵ [...] In 't begin kwamen tante Li en haar secretaris nu en dan eens buiten om te zien hoe de jongens het in hun eentje maakten.⁶⁶

Carolina van der Hucht was er 48 toen Johan Carel op 19 maart 1888 in het Franse Beaulieu overleed. Zij bleef niet bij de pakken zitten en werd zeer actief in onder meer de dierenbescherming waar zij zowel als haar echtgenoot reeds jaren nauw bij betrokken waren.

DIERENBESCHERMING NEDERLANDSCHE KINDERBOND NATIONALE TENTOONSTELLING VAN VROUWENARBEID

Het echtpaar Van Manen had het tijdschrift *Androcles* opgericht in 1869, een *maandschrift aan de belangen der dieren gewijd*. Johan Carel van der Hucht deed een deel van de redactie en enkele jaren na zijn dood, in 1891, werd Carolina van der Hucht als redactrice op het titelblad vermeld. Eerst samen met de dominees S.F.W. Roorda van Eysinga en J.B.T. Hugenholtz, en later alleen.

⁶³ SvL, 'Het domme visschertje', in: *Androcles*, p 163.

⁶⁴ SvL, 'Het domme visschertje', in: *Androcles*, p 164.

⁶⁵ SvL, 'Het domme visschertje', in: *Androcles*, pp 166-167.

⁶⁶ SvL, 'Het domme visschertje', in: *Androcles*, p 168.

Een taak die zij, volgens de getuigenis van één van haar secretarissen, tot op haar ziekbed, met een grote nauwgezetheid zou blijven vervullen.

Sanders van Loo vinden we vanaf de 26ste jaargang in 1894 bij de vaste medewerkers. Andere namen op dat ogenblik waren Eliza Laurillard, Elise van Calcar, Hugo Nolthenius, Suze Groshans, Marie Jungius, Henriette Wijthoff, Jo Snellen en Marie van Buuren om er maar enkele te noemen. Sporadische bijdragen waren er ook van Hélène Swarth, Marie Boddaert en Frederik van Eeden.

Onder impuls van Carolina van der Hucht kwam er naast de gewone *Androcles* ook een *Kleine Androcles*, speciaal voor kinderen. Niet zo verwonderlijk als we weten dat Carolina van der Hucht, zelf kinderloos, in 1891 één van de medestichtsters was van de Amsterdamse *Nederlandsche Kinderbond* samen met de dames C.H. Wijthoff, A. Wijs, C. Rijk, E. de Holl, G. en J. Dunnewold, M. van Wijk, A. Kat, M. Garcia en C. Bottinga.⁶⁷ De vereniging was geïnspireerd op de Engelse *Bonds of Mercy* die reeds enkele decennia functioneerden. Doel was de jeugd 'humaniteit, rechtvaardigheid en barmhartigheid' in te prenten. Het jaar erop, meer precies op 9 april 1892, kwam de afdeling 's-Gravenhage tot stand met hulp van Suze Groshans, die vrij vlug bijgestaan werd door Marie Jungius. Om kinderen van iets bewust te maken, is aangepaste kinderlectuur ontzettend belangrijk en dat besepte Carolina van der Hucht meer dan goed. Zij zou niet alleen zelf verhalen en sprookjes verzamelen en schrijven onder het pseudoniem Marie Daal⁶⁸, maar zette anderen aan om vertalingen te maken of om zelf te schrijven. Publiceren kon dan in de tijdschriften *Androcles* en *Kleine Androcles*, en als het even kon werd een aparte verhalenbundel uitgegeven. Daarvoor werd dan heel wat publiciteit gemaakt in onder andere *Het Correspondentieblad van den Nederlandschen Kinderbond* dat vanaf 1899 verscheen. Er werden ook aparte brochures uitgegeven met aan te raden boeken en daarin vinden we herhaaldelijk de bundel *Kleine Lichten* van Sanders van Loo terug die in 1901 bij H. L. Smits in Den Haag uitgegeven werd. Het is een keuze uit wat ze voor *Androcles* schreef, aangevuld met enkele ongepubliceerde verhalen, in een vormgeving waar ze niet volledig achter stond.⁶⁹

Er was dus een duidelijke wisselwerking tussen de twee verenigingen en het terugkomen van steeds dezelfde namen wijst op een waar netwerk van vooral vrouwen, werkzaam bij één van de twee of bij beide organisaties en vaak op de een of andere manier betrokken bij het onderwijs en produktief als schrijfsters of vertaalsters. Hun werk zou dubbel zoveel belangstelling krijgen door de in

⁶⁷ A. Boelen, 'De Nederlandsche Kinderbond', in: *De vrouw en haar huis*, 11 jg. 1916, pp 240-244.

⁶⁸ Rond 1890 schreef ze de romans *Anna* en *De Familie van Westvoorne*.

⁶⁹ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 22.3.1906.

1898 in Den Haag gehouden *Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid*.⁷⁰ Deze tentoonstelling, die een overzicht moest geven van alle arbeid die in Nederland door vrouwen verricht werd, was zo'n overweldigend succes dat ze resulteerde in een *Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid*, waarvan Marie Jungius tot 1908 directrice was. Zij werd in deze functie opgevolgd door Anna Polak, en in 1913 werd in Amsterdam een tweede gelijkaardige tentoonstelling georganiseerd.⁷¹ In de eerste tentoonstelling van 1898 werd in de afdeling letterkunde een catalogus⁷² uitgegeven met een rubriek van door vrouwen gemaakte vertalingen. Sanders van Loo is hierin niet opgenomen hoewel ze toen reeds in 1894 *Het ware bidden* van s.j. Richard en vóór 1897 de succesroman *Three Men in a Boat* van Jérôme K. Jérôme als *Jonge waterratten* had vertaald. In dezelfde catalogus staat *Androcles* bij de tijdschriften alfabetisch bovenaan maar worden enkel Carolina van der Hucht, Elise van Calcar, Marie Boddaert, Mevrouw Haverkotte, Suze Groshans, Henriette Wijthoff, Marie van Buuren en Marie Jungius vermeld. Jungius was trouwens bestuurslid van de tentoonstelling. In 1913 kwam Sanders van Loo wel voor in de afdeling *Kinderlectuur in verband met ethische en religieuze eischen*. Haar verhalenbundel *Kleine Lichten* en haar vertaling *Bob en ik*, uitgegeven bij drukkerij Vrede in Blaricum, werden erin aangeprezen.

De grote bezielende kracht achter al die produktiviteit was opnieuw Carolina van der Hucht. Dat zij niet enkel aandacht had voor het lot van kinderen en dieren, getuigt een ongedateerde brochure over kinderliteratuur waarin zij verschillende boeken voor kinderen bespreekt en waarin zij ook een duidelijk standpunt inneemt:

[...] een richting uit te gaan, waarvoor wij onze kinderen te goed moeten achten; de richting, die juist de toestanden bestendigt, waartegen Hilda van Suylenburg⁷³ te velde trekt, waartegen - in zekeren zin - ook de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid een protest was. Waar men ruwheid, overheersching, tyrannie vindt bij den man, daar kan men zeker zijn, dat in zijn jeugd de kiemen zijn gelegd van die eigenschappen, die hem op later leeftijd de vrouw als speelgoed, als slavin, in allen gevalle als mindere leerden beschouwen. Hij heeft het mannelijk leeren vinden, om te overheerschen. [...] Als wij het er over eens zijn, dat de mannen en vrouwen

⁷⁰ Zie: *Vrouwenlexicon*, Zwolle, Het Spectrum, 1989, p 258.

Het archief van deze tentoonstelling wordt bewaard in het IIAV.

⁷¹ IIAV, Marie Jungius: *Een woord over het Nationaal Bureau van vrouwenarbeid*, s.d. Het archief van de tentoonstelling 1913 wordt bewaard in het Gemeentearchief van Amsterdam.

⁷² IIAV, *Nationale tentoonstelling vrouwenarbeid 1898*. Catalogus Tweede afdeling.

⁷³ De eerste echte Nederlandsche emancipatieroman *Hilda van Suylenburg* van de hand van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk verscheen in 1897 en handelde vooral over het recht op werk van meisjes uit de betere standen. Zie daarover onder meer J. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*, Amsterdam, University Press, 1993, pp 316-318 en E. van Boven, *Een hoofdstuk apart: 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*, Amsterdam, Sara/Van Gennep, 1992, pp 127.

der toekomst elkanders gelijken moeten zijn in moreelen zin, laten wij dan ook uit hun opvoeding dat strijdlustige element verwijderen, dat hun sterkt in hun zucht naar strijd en overheersching. [...]

Maar, terwijl wij onze wandeling door al die rijen van kinderboeken heen vervolgen, is er iets dat ons opvalt en hindert. Waarom zijn de jongensboeken zoo streng van de meisjesboeken gescheiden? Waarom 'voor jongens' al die geschiedenissen van vechtersbazen, van avontuurlijke tooneelen, van bijl en tomahawk en 'voor meisjes' geschiedenissen van de pop Marie, of Mina het kleine huismoedertje? Moeten dan alle jongens soldaten of jagers, alle meisjes huissloofjes worden, [...] Zeker moeten ze flinke huisvrouwen en moeders worden, onze meisjes, maar ze moeten vroeg leeren, dat de wereld meer van haar vraagt dan de kunst, om een pop netjes aan te kleeden, of een puddinkje te maken. Laten onze jonge meisjes genieten van het leven, van natuur en kunst en alles wat mooi is en blijft, maar laten ze weten, dat op haar de hooge, verheven taak rust de opvoedsters te zijn van het toekomstig menschengeslacht. Geen meisjes met vogellijkjes op hoed of mof, op hooge hakjes, met dunne middeltjes en doorboorde ooren, die haar tijd verdeelen tusschen lawntennis en fiets, tusschen handwerk en roman, of tusschen bal en huishouding, worden de opvoedsters, die de wereld noodig heeft, maar wèl de meisjes met helder hoofd en warm hart, die door het leven gaan om lief te hebben, te steunen, te werken, zich te geven aan haar gezin, of aan de menschheid en aan alles, wat lijdt en leeft.⁷⁴

Een duidelijke weerklank van de eerste feministische golf⁷⁵ met aandacht voor de man/vrouw relatie, anti-militarisme en gezonde vrouwenkleding, maar minder strijdbaar waar het om een eigen inkomen en de opvoeding van de kinderen gaat.

In deze brochure was ook alweer een *Lijst van boeken door de Nederlandschen Kinderbond gebruikt* opgenomen. In deze lijsten vinden we ook de werken verschenen in *Nellie's Volkskinderbibliotheek* terug. Nellie heette voluit Jacoba Maria Petronella Porreij maar na haar huwelijk in 1883 met het latere kamerlid voor de SDAP Henri Hubert Van Kol, was zij vooral als Nellie Van Kol bekend.⁷⁶ Zelf was zij een zeer sterk geëngageerde schrijfster waar het socialisme, feminisme en sexuele voorlichting betrof. Op het gebied van kinderliteratuur was zij zeer produktief; zij was bevriend met de Friese kinderschrijfster en verzamelaarster van sprookjes Nienke van Hichtum.⁷⁷ Tussen 1898 en 1900 verschenen negen deeltjes in haar *Bibliotheek voor Jongens en Meisjes*, een initiatief dat verder uit zou groeien in

⁷⁴ GG, Dossier Nederlandschen Kinderbond, [Carolina van der Hucht], *Brochure Kinderlectuur*, s.d., pp 4-5, 13-14.

⁷⁵ Zie onder andere: U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*.

⁷⁶ Zie over Nellie Van Kol de voortreffelijke inleiding bij de inventaris van haar archief dat zich in het IIAV bevindt. Verder ook E. Smitsaert, 1885-1886: 'Al moeite om niet?', in: *Recht door zee: bijdragen tot de geschiedenis van de Socialistische Arbeidersbeweging in het arrondissement Oostende-Veurne-Diksmuide (tot 1940)*, Oostende, SP federatie Oostende-Veurne-Diksmuide, 1990, pp 13-22.

⁷⁷ T. Steenmeijer-Wielenga, 'Nynke van Hichtum: grootmoeder van het Nederlandse kinderboek', in: *Juffrouw Ida*, 15 jg. 1989, pp 16-19; en het themanummer over Nienke van Hichtum van *Bzzlletin*, nr 165, april 1989.

Volkskinderbibliotheek waarin - tussen 1901 en 1913 - 88 werken verschenen.⁷⁸ Eén ervan was *Wat Leo Tolstoy aan kinderen vertelt*, in 1913 uitgegeven maar veel vroeger vertaald door Sanders van Loo. In de inleiding schrijft Van Kol hierover:

Nu had Mejuffrouw A. Sanders van Loo een heele menigte stukjes van Leo Tolstoy uit het Engelsch vertaald voor den Heer Felix Ortt, in ons land welbekend. Niet al die stukjes kon de Heer Ortt voor zijn doel gebruiken; daarom had hij de vriendelijkheid ze mij af te staan voor een of ander doel van mij.⁷⁹

Dat Felix Ortt⁸⁰ hier opduikt is meer dan normaal want hij was van 1899 tot 1915 particulier secretaris van, jawel, Carolina van der Hucht. Ortt was in 1866 in Groningen geboren als Louis Ortt maar hij noemde zich liever Felix, 'de gelukkige'. Hij was de broer van Henriette Ortt, dé grote jeugdliefde van Frederik van Eeden.⁸¹ Evenals zijn vader was hij ingenieur bij de Rijkswaterstaat maar zijn ware roeping lag eerder in de natuurfilosofie, de theosofie en de religieus-ethische kant van het spiritisme. In 1892 was hij om gezondheidsredenen vegetariër geworden en zijn engagement binnen de Nederlandse Vegetariërsbond zou zeer groot worden. Hij schreef zelfs het *Internationaal Vegetariërslied* op muziek van Hugo Nolthenius! Van 1902 tot 1903 nam hij deel aan de kolonie van de Internationale Broederschap in Blaricum en die ervaringen zou hij neerschrijven in een trilogie. Hij werkte enkele jaren in de groep *Vrede*, zou in 1908 op vraag van Lodewijk van Mierop medewerker worden van Chreestarchia en zich verder vooral inzetten voor een antroposofische, humanistische levenswijze.

Preciese data zijn niet bewaard gebleven, maar niet enkel Felix Ortt is particulier secretaris geweest van Mevrouw van der Hucht. Die taak werd ook jarenlang vervuld door Marie Jungius, met als rechterhand Suze Groshans.⁸² Jungius, boezemvriendin van Groshans, stierf vroegtijdig in 1908. Suze Groshans, die een opleiding als onderwijzeres volgde in Haarlem, gaf haar betrekking op om secretaresse voor Carolina van der Hucht te worden. Zij

⁷⁸ IIAV, Biografie van Nellie Van Kol, in: *Inventaris archief van Nellie Van Kol*, pp I-VI.

⁷⁹ SvL, *Wat Leo Tolstoy aan kinderen vertelt*, Rotterdam, Masereeuw & Bouten, 1913, p 7.

⁸⁰ Zie verder over Ortt: *Van en over Felix Ortt: bundel uitgegeven ter gelegenheid van z'n 70 ste verjaardag*, Den Haag, Nieuw Leven, [1936]; Nederlandsche Vegetariërsbond, *Leven en Laten Leven 1894-1944. Opgedragen aan Suze Groshans en Ir. Felix Ortt*, s.l., [1944]. De theosofische Bibliotheek in de Tolstraat 154, 1008 Amsterdam bezit heel wat werk van Felix Ortt.

⁸¹ Jan Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*, Amsterdam, Querido, 1990, pp 88-105.

⁸² Zie over Suze Groshans onder andere het aan haar gewijde nummer van het *Correspondentieblad van den Nederlandschen Kinderbond*, 42 jg, nr 1, 1945. Ook: Nederlandsche Vegetariërsbond, *Leven en Laten Leven 1894-1944. Opgedragen aan Suze Groshans en Ir. Felix Ortt*. In het archief van de Heer Poelgeest, dat bewaard wordt in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bevinden zich diverse brieven van Suze Groshans.

woonde in Den Haag, was drie jaar jonger dan Sanders van Loo en was lid van dertig tot veertig verenigingen die alle te maken hadden met dierenbescherming, kinder- en vrouwenrechten. Zij ijverde actief voor vrouwenkiesrecht, streed tegen drankmisbruik, vroeg rookverbod voor jongeren, zetelde in filmkeuringscommissies, was een verwoed vegetariër, vroeg aandacht voor gezonde vrouwenkleding en werkte een tijdlang in de arbeidersbeweging. Mevrouw van der Hucht omringde zich met een vaste groep medewerkers waaronder opvallend veel gereformeerde, humanistische vrouwen, die begaan waren met dezelfde problemen en bezielde werden door dezelfde idealen. Zij onderhield die contacten erg goed, schreef regelmatig naar onder andere Sanders van Loo, die ook met Suze Groshans in contact bleef. Toen Sanders van Loo in 1899 naar Antwerpen verhuisde en zich daar als vertaalster en privé-lerares Engels⁸³ vestigde, bleef Carolina van der Hucht haar vertaalopdrachten toesturen.

⁸³ In de adresboeken van de stad Antwerpen (*Ratinck*) van vóór de eeuwwisseling vinden we Sanders van Loo vermeld als: Sanders van Loo (Mlle A.W.) Cours d' Anglais, Gémeaux 1.

ANTWERPEN

1899-1911

HOOFDSTUK 3

'Ze spreekt volkomen en volmaakt Engels'⁸⁴

DE VLAAMSCHE SCHOOL, NIEUWE REEKS

De herfstcatalogus 1991 van John Benjamins Antiquariat in Amsterdam,⁸⁵ noemt *De Vlaamsche School* en *Onze Kunst* in één adem, stelt een prijs voorop van 15.000 gulden voor de volledige reeks en omschrijft het tijdschrift als

the most important Flemish art historical periodical, founded by Désiré van Spilbeek. Contribs. by the foremost art historians on arts and letters in the Low Countries.

Toen de drukker-uitgever Paul Buschmann sr in 1888, na de plotselinge dood van Désiré van Spilbeek, het roer van het 32-jaar oude tijdschrift *De Vlaamsche School*⁸⁶ overnam, was hij - volgens een niet gedateerde prospectus - niet van plan om inhoudelijk grote veranderingen aan te brengen. Het was en zou vooral een kunstblad blijven, vreemd aan alle politieke of godsdienstige bemoeiingen.⁸⁷ Pauw I, pseudoniem van Paul Buschmann sr, was echter in de eerste plaats een drukker met een fijn esthetisch gevoel. Hij wou naast de wetenschappelijke degelijkheid en de letterkundige waarde een derde aspect aan het tijdschrift toevoegen, namelijk een verzorgde lay-out en originele tekeningen van belangrijke kunstenaars. Dat was niet enkel reclame voor zijn drukkerij-uitgeverij, maar het zou ook *De Vlaamsche School* kunnen doen

⁸⁴ AMVC, Pol de Mont, M 762, *Pol de Mont aan Max Rooses*, 20.8.1905.

⁸⁵ *The Turn of the Century Europe 1890 - 1914: Art and Literary Periodicals. Catalogue No. 224*, Amsterdam, John Benjamins, 1991.

⁸⁶ Zie over *De Vlaamsche School* onder meer W. Depoortere en A. Deprez, *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw: De Vlaamsche School 1855-1901*, Gent, Cultureel Documentatiecentrum, RUG, 1987. Verder ook: R. Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914*, Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, RUG, 1982.

⁸⁷ UBG, VI B1, *Journaux, De Vlaamsche School*: prospectus.

wedijveren met buitenlandse periodieken. Bovendien was hij een praktische man en werd vanaf de overname van het tijdschrift *Nieuwe Reeks* aan de titel toegevoegd, om het duidelijk van de vorige nummers te scheiden. Er kwam een fraaie nieuwe titelplaat van de hand van Hendrik Schaefels,⁸⁸ maar het formaat werd zorgvuldig behouden zodat 'de oude inschrijvers zonder moeite de nieuwe reeks naast de voorgaande op hun boekenrek kunnen plaatsen.'⁸⁹

Het zal allemaal wel goed bedoeld geweest zijn, maar die vormelijke vernieuwing of verbetering zou in die beginjaren niet meteen opvallen en voorlopig bleef het allemaal een beetje bij het oude.

Inhoudelijk werden de eerste jaargangen van de *Nieuwe Reeks* vooral door de behoudsgezinde Buschmann sr en Max Rooses bepaald, zoals Wim Depoortere in de reeks *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw*⁹⁰ duidelijk aantoont.

Echte concurrentie kwam er van een tijdschrift als *Elsevier Geïllustreerd Maandschrift* dat net als *De Vlaamsche School* meer dan alleen literatuur opnam.

Om er als modern schrijver bij te horen, moest men publiceren in de toonaangevende en vernieuwende tijdschriften als *De Nieuwe Gids* (1885) in Nederland en *Van Nu en Straks* (1893) in Vlaanderen. *De Vlaamsche School* en *Elsevier* waren eerder tweede keus, hoewel er toch wel bijdragen in verschenen van Guido Gezelle, Virginie Loveling, Stijn Streuvels, Hélène Swarth, Karel van de Woestijne en anderen. Literatuur was ook niet meteen het middelpunt van het tijdschrift en dit en een groeiende ontevredenheid zou Paul Buschmann sr langzaam maar zeker doen denken aan andere uitwegen. Die ontevredenheid kwam er door Pol de Mont, die jarenlang de hoofdredacteur van het tijdschrift was en die het tijdschrift tijdens zijn beheer meer en meer naar zijn hand zette.

⁸⁸ Die titelplaat zou in 1894 opnieuw vervangen worden door een ontwerp van Karel Mertens. Zie L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen, de negentiende eeuw*, Tielt, Lannoo, 1984, deel 1, p 156.

⁸⁹ UBG, VI B1, *Journaux, De Vlaamsche School*: prospectus.

⁹⁰ W. Depoortere en A. Deprez, *De Vlaamsche School 1855-1901*, deel 1, pp 26-41.

Pol de Mont⁹¹ was zeker geen onbekende in de familie Buschmann. Hij was een rijzende literaire ster die de vijfjaarlijkse staatsprijs voor poëzie in 1880 had gekregen en die een jaar later succes boekte met zijn sensuele erotische liefdespoëzie in *Lentesotternijen*. In 1882 werd hij op 25-jarige leeftijd leraar aan het Koninklijk Atheneum in Antwerpen door toedoen van Jan van Beers, de vader van Mevrouw Paul Buschmann sr. Hij had toen reeds enkele jaren ervaring als leraar achter de rug aan het Koninklijk Atheneum in Doornik. In 1886 kreeg hij er de lesuren Germaansche Letteren aan de Academie voor Schone Kunsten bij, waardoor hij zowat een decennium later les zou geven aan de beeldhouwer Frans Huygelen.⁹² Aan het Atheneum in Antwerpen had hij Paul Buschmann jr als leerling en zijn dynamiek zou de jonge Buschmann tot schrijven aanzetten.

De Mont was niet enkel leraar, hij bleef actief als schrijver en mengde zich in het beheer van verschillende tijdschriften. In 1881 richtte hij het tijdschrift voor literaire kritiek, *Jong Vlaanderen*, op dat slechts een kort leven beschoren leek.⁹³ Hélène Swarth en Albert Verwey werkten mee en met Swarth zou hij jarenlang contact blijven houden.⁹⁴ In 1884 was hij een paar maanden redacteur van *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle* en vier jaar later werd hij betrokken bij het tijdschrift *Volkskunde*. Dit laatste hing samen met zijn belangstelling voor de wetenschappelijk beoefende folklore en hij groeide stilaan uit tot één van de bekendste verzamelaars van vertelsels en sprookjes.

In 1893 werd Pol de Mont bij de stichting van *Van Nu en Straks* door de jongere generatie totaal verdrongen en genegeerd;⁹⁵ het is dan ook niet te verwonderen

⁹¹ Zie over Pol de Mont onder meer: M. Somers, 'Max Rooses en Pol de Mont. Een dispuut over de Vlaamse Parnassus in de jaren 1880', in: A. Deprez en W. Gobbers, *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw*, Utrecht, HES, 1990, pp 232-245; G. Meir, *Pol de Mont. Een studie over zijn leven en zijn werk*, Antwerpen, De Sikkel, 1932; G. François, *Pol de Mont (1857-1931): terugblik na vijftig jaar*, Gent, Cultureel Documentatiecentrum, RUG, 1982.

⁹² Zie: J.P. Lissens en A. Van Ruyssevelt, *Frans Huygelen, Beeldhouwer 1878-1940: publikatie bij de gelijknamige tentoonstelling 15 december 1990-3 maart 1991*, Antwerpen, AMVC, 1990, p 17.

⁹³ De naam die hij het tijdschrift gaf, bleek nadien zeer inspirerend te zijn geweest want August Vermeulen koos in 1889 de titel *Jong Vlaanderen* voor de voorloper van *Van Nu en Straks*, geïnspireerd op De Monts tijdschrift en op *Jeune Belgique*, en René De Clercq en Alfons Sevens noemden hun katholiek vlaamsgezind maandblad in 1900 bij dezelfde naam. Om het dan nog niet te hebben over de extreem Vlaamse beweging *Jong Vlaanderen* die tijdens de eerste wereldoorlog in Gent werd opgericht.

⁹⁴ Zie daarover: H. Liebaers, *Hélène Swarths Zuidnederlandse jaren*, Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1964.

⁹⁵ Zie daarover G. François, 'De verhouding tussen Pol de Mont en de Van Nu en Straks-beweging', in: *Studia Germanica Gandensia*, nr 21, 1980-81, pp 57-93. en R. Vervliet, 'Van Nu en Straks' in: M.

dat hij zich elders probeerde te manifesteren. In de loop der jaren had hij zich meer en meer als criticus op de voorgrond gedrongen en stilaan was hij er in geslaagd om zijn invloed in *De Vlaamsche School* te vergroten. In 1897 werd hij dan ook officieel hoofdredacteur. Van dat ogenblik af kwam een merkbare vernieuwing in het tijdschrift zowel naar vorm als naar inhoud. In een door Paul Buschmann jr met de hand geschreven curriculum⁹⁶ wordt vermeld dat hij, Paul Buschmann jr, in 1897 een eerste hervorming van de uitgave tot stand bracht. Wat dan precies het aandeel van De Mont was, is echter niet meer te achterhalen.

Tot grote ergernis van velen, waaronder Max Rooses, werd - op vrijwillige basis - voortaan de Kollewijn-spelling gebruikt, met ie-s en zonder sch-s. Het formaat van het blad werd kleiner en het verscheen voortaan maandelijks in de plaats van twee keer per maand. Art Nouveau illustraties werden reeds in vorige nummers voorzichtig ingelast,⁹⁷ maar nu kreeg de lay-out veel meer aandacht en werd het een overvloedig geïllustreerde uitgave met Karel Doudelet⁹⁸ als huistekenaar en ontwerper van de omslagtekening, de sierletters en de vignetten en als illustrator van onder meer gedichten van Paul Buschmann jr.⁹⁹

Er kwam ook nieuw bloed in de vorm van enkele Noordnederlanders als Jacob Winkler Prins, Willem Livinus Penning jr, Marie Jungius, Henriette Wijthoff, Marie Boddaert en Alida Wynanda Sanders van Loo.¹⁰⁰ De vier laatste namen komen inderdaad opnieuw uit de Van der Hucht-kring. Pol de Mont kan op verschillende manieren met deze kring in contact gekomen zijn.¹⁰¹ Hij vertoefde veel in Nederland en gaf er regelmatig lezingen, wat op zich natuurlijk niets betekent. Wel is een mogelijke schakel te vinden in het sprookjesverzamelen. Ontdekte hij daar Sanders van Loo als vertaalster? Zij ontmoette hem voor het eerst in 1893¹⁰² en ze maakte vertalingen voor hem toen ze nog in Amsterdam woonde, dat blijkt althans uit een betaalbewijs dat in

Rutten en J. Weisgerber, *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit: de opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon. (1888-1946)*, Antwerpen, Standaard, 1988, pp 78-192.

⁹⁶ BU, Paul Buschmann jr, *Curriculum Paul Buschmann jr.*

⁹⁷ R. Vervliet, *De literaire manifesten*, pp 146-149.

⁹⁸ Zie: S. Leten, *Charles Doudelet: illustateur*, Brussel, ULB, dissertatie, 1979.

⁹⁹ Zie daarover R. Vervliet, *De literaire manifesten*, p 148.

¹⁰⁰ De 'Nederlander A.W. Sanders van Loo', noemt Depoortere haar, in: *De Vlaamsche School 1855-1901*, deel 1, p 36.

¹⁰¹ Uit een getuigenis van Annie Salomons weten we dat veel contacten op congressen gemaakt werden. Over het 32ste Taal- en Letterkundig Congres in Antwerpen in 1912, vertelt ze: 'Intussen werden er ook zakelijke relaties aangeknoopt: tijdschriftredacteurs wierven om nieuwe medewerkers; uitgevers legden hun oor te luisteren, of er ergens een jong genie werd verwacht, dat dan bij hen zou kunnen debutteren [...]'. A. Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk heb gekend*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1984, p 143.

¹⁰² Zie: SvL, 'Pol de Mont', in: *De Vlaamsche Post*, 18.10.1915, p 2.

het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven in Antwerpen wordt bewaard:

De heer P deMont A' pen, 30 Ommeganckstraat gelieve te betalen drie dagen na zigt aan de order van mij zelven de somma van drie honderd francs de waarde in mij zelven, het zal Ued valideeren volgens of zonder berigt.
Amsterdam den 8 januari 1897, AWSVL
Weesperz 165 A' dam, voldaan PH Colignon en erv.¹⁰³

Sanders van Loo had trouwens een stapje voor op de anderen, want samen met Paul Buschmann jr zou ze vanaf 1897 - nadat Max Rooses het voor bekeken hield - de kunstkritieken in *De Vlaamsche School* verzorgen. Onder impuls van Pol de Mont bood de kunstkritiek, die voordien erg conservatief was, meer ruimte aan onder meer de avant-garde en werd de nadruk gelegd op het feit dat vooral de kunstwaarde van een werk en niet de kunstrichting van belang is. Onder welke voorwaarden Sanders van Loo voor *De Vlaamsche School* ging werken, is niet bekend. Dat zij voor haar eerste bijdrage in 1896, een boekbespreking van William Jacks' *Robert Burns in Other Tongues*, geen honorarium werd uitbetaald en zich tevreden stelde met het bezit van het boek, is aan te nemen. Dat zij echter voor al haar volgende bijdragen, drie in 1897, tien in 1898, zes in 1899, vier in 1900 en vijf in 1901 onbetaald bleef, is zeer onwaarschijnlijk, ook al wordt door Depoortere¹⁰⁴ gesuggereerd dat aan de medewerkers geen honorarium werd uitbetaald. Zij moet echter bepaalde vooruitzichten gekregen hebben, anders had zij in 1899 nooit die stap van Amsterdam naar Antwerpen gezet, waar zij vóór die datum slechts sporadisch verbleef.

Zij had een vrij hechte band met Pol de Mont, die ook haar vertrouwensman was, want hij bewaarde onder meer haar waardepapieren toen zij naar Antwerpen verhuisde.¹⁰⁵ Uit een brief aan Max Rooses uit 1905 blijkt trouwens dat hij het niet onbelangrijk vond dat wie voor hem werkte in de buurt woonde. Bovendien prees hij Sanders van Loo's vertaalkwaliteiten de hemel in:

beveel ik U ten zeerste aan Mejuffrouw A.W. Sanders van Loo, te Zurenborg. Zij kent volkomen en volmaakt Engels en vertaalt o. a het Katal van het Museum. Zij levert uitstekend werk en 't is ook wat waard dat zij te Antw. woont. Zij zal wel minder duur zijn dan Child. Laat ze ten zeerste aanbevolen zijn.¹⁰⁶

Dat enthousiasme voor haar werk had hij al eerder geuit naar aanleiding van haar vertaling van *Three Men in a Boat* van Jérôme K. Jérôme die omstreeks

¹⁰³ AMVC, Sanders van Loo.

¹⁰⁴ W. Depoortere en A. Deprez, *De Vlaamsche School 1855-1901*, deel 1, p 29.

¹⁰⁵ AMVC, Sanders van Loo, *Paul Buschmann jr en SvL aan Pol de Mont*, 2.8.1899.

¹⁰⁶ AMVC, Pol de Mont, *Pol de Mont aan Max Rooses*, 20.8.1905.

1897 bij de uitgever Gabriel de Vreese aan de Van Arteveldestraat in Antwerpen, in een tweede verbeterde druk verscheen. In het voorwoord lezen we:

Mijnheer Devreese,
Gij wenscht mijn oordeel...
Kom, laat me een wensch uiten: laat er zoo meer vertalen! En - vind, voor elk boek van dien aard, dat gij later nog moogt kiezen, een even uitmuntend vertaler als voor dit.
Hiermede, na nóg eens: Proficiat
Hoogachtend gaarne, Pol de Mont

Het boek zou verschillende heruitgaven kennen en de editie van 1897 werd in de Antwerpse meisjesscholen uitgereikt als prijsboek voor Vlijt en Goed Gedrag.¹⁰⁷ Als er een goede overeenkomst gesloten was, zal die vertaling haar toch een klein inkomen bezorgd hebben. Dat ze omwille van de mooie ogen van de hoofdredacteur gratis voor *De Vlaamsche School* zou werken en naar België zou verhuizen, is te betwijfelen. Er waren echter een paar andere ogen, niet zover van Pol de Mont vandaan, die haar nooit meer zouden loslaten.

¹⁰⁷ In de Stadsbibliotheek van Antwerpen bevindt zich een exemplaar van *Jonge waterratten* met het vignet voor 'Vlijt en Goed gedrag' ingekleefd.

HOOFDSTUK 4

Pauw

DRUKKERIJ - UITGEVERIJ
PAUL BUSCHMANN SENIOR
HENRIETTE VAN BEERS

De drukkerij-uitgeverij Buschmann¹⁰⁸ had tot ver buiten Antwerpen een grote naam door het artistiek verzorgde werk dat ze leverde. Ze was in 1842 gesticht aan de Ossenmarkt door de vader van Paul Buschmann sr, Joseph-Ernest, Luxemburger van geboorte en kleinzoon van één van de mede-oprichters van de Faiencefabriek Boch in Septfontaines. Joseph-Ernest was een tijdlang leraar Franse letterkunde in Parijs, waar hij *La Revue du Nord* stichtte en zo in contact kwam met Victor Hugo. In Antwerpen gaf hij geschiedenis aan het Atheneum en grafische technieken (met o.a. steendruk en fotografie op het programma) aan de Academie van Schone Kunsten. Reeds van bij de oprichting van de drukkerij kwamen er belangrijke opdrachten, onder meer van Conscience, die er in 1843 *Hoe men schilder wordt* liet drukken en er ook zijn latere werk toevertrouwde. Joseph Ernest stierf in 1853 en zijn weduwe, Emilie Van Haeren, zette de zaak verder in nieuwe lokalen aan de Israëlietenstraat. In datzelfde jaar werd *De Vlaamsche School* opgestart. In 1870 liet weduwe Buschmann het beheer over aan haar twee zonen, Paul sr voor het artistieke en Gustave voor het commerciële deel. De drukkerij was ondertussen opnieuw

¹⁰⁸ Zie over de drukkerij Buschmann: *De drukkerij en uitgeverij J.-E. Buschmann te Antwerpen 1842-1967: historische schets van de firma en catalogus van de tentoonstelling in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, 10-22 november 1967*, [Antwerpen, Buschmann], 1967; G.J. Buschmann, *Une officine Anversoise: ce que raconte le catalogue de la Bibliothèque d'Archives de l'Imprimerie J.-E. Buschmann*, Antwerpen, Buschmann, 1924; G.J. Buschmann, *Brièves notices au sujet de la famille et de l'imprimerie J.-E. Buschmann 1842-1953*, Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1953; V. Van Laeken, *J.-E. Buschmann (1814-1853), de stichter van de naar hem genoemde Antwerpse uitgeverij*, Leuven, KUL, dissertatie, 1981.

verhuisd, deze keer naar de Rijnpoortvest 7, waar een nieuw woon- en werkhuis was gebouwd.¹⁰⁹

Door het huwelijk van Paul sr met Henriette van Beers, dochter van dichter en gemeenteraadslid Jan van Beers en kleindochter van de stadsbibliothecaris F. H. Mertens, werden de reeds bestaande banden met vooraanstaande Vlaamse liberale figuren nog verstevigd: Jan van Rijswijck, Max Roose, Frans van Kuyck, Peter Benoit, Jan Blockx om er enkele te noemen.

Henriette had drie zussen: Marie, die huwde met Michel De Braey, Ida die Mevrouw Adolf Kemna werd, en Josefa of Mevrouw Adolf de Man. De enige broer, Jan van Beers jr, werd later beroemd als kunstschilder.

Drukkerij Buschmann was een begrip in Vlaamse literaire en artistieke kringen en het is dan ook niet te verwonderen dat een aantal tijdschriften daar gedrukt werd. We vermeldden reeds *De Vlaamsche School*, die natuurlijk een heel speciale plaats innam, maar ook enkele jaargangen van *Dietsche Warande en Belfort* en van *Van Nu en Straks*¹¹⁰ kwamen er van de persen. Dat de firma duidelijk om meer dan een ideologische overtuiging werd gekozen, bewijzen de opdrachten die ze kregen van onder andere de katholieke Marie Belpaire, redactrice van *Dietsche Warande en Belfort*. Niet iedereen was het met haar keuze eens, zoals blijkt uit een anonieme brief die August Cuppens, priester-dichter en redactielid van hetzelfde tijdschrift, in 1904 ontving. Zelf tilt hij er niet zwaar aan, want in een nota voor Belpaire zegt hij graag de naam te kennen van 'dezen fanatieken stommerik of dezen stomme kwezel'. De onbekende schrijft:

Mijnheer Pastoor,
Voor me ligt een prospectus van den uitgever Buschmann, dienend tot aanbeveling van dichten van mej. Belpaire. Daarin komt voor, als eenigste aanbeveling een schrijven dat de drukker aan U dankt.
Proficiat zulle, Mr Pastoor! Ge deelt waarempel beter U slechts om uwe kudde te bekommeren en u niet bespottelijk te maken.
Kent ge dien heer Buschmann, drukker-uitgever te Antwerpen? Neen?
Ziehier 'grootmeester der logie', liberaal provincieraadslid (stemt tegen de

¹⁰⁹ Zie onder andere J. Verhelst, 'De Antwerpse drukkerijen 1794-1914', in: *De Gulden Passer*, 44 jg, pp 51-52. Verhelst heeft het over de verhuis naar de Rijnpoortvest 7. In drukproeven die zich in het archief van Paul Buschmann jr bevinden, wordt vermeld dat het om een terrein ging aan de Handelslei (de huidige Italiëlei), dat aan de achterzijde aan de Rijnpoortvest paalt.

¹¹⁰ Zie: Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort' en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persyn. (1900-1924)*, Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1963; J.P. Lissens, 'Het prospectus van de eerste reeks van het tijdschrift van Nu en Straks. Drukgeschiedenis en betekenis', in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, nr 1, 1977, pp 109-140; L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, deel 1, pp 156-169; L. van Dyck e.a. *Het ontstaan van 'Van Nu en Straks': een brieveneditie 1890-1894*, Antwerpen, Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven, 1988.

toelagen voor gelijk welk katholiek werk, schoolcolonies enz.) kandidaat van de liberale lijst voor de aanstaande provinciale kiezing enz. Ge ziet dat hij een gansch ander gevoelen koestert en dat 'acht zaligheden - menschgeworden Waarheid - eeuwige grondwet van God' enz hem onverschillig moeten laten¹¹¹

Was de anonieme schrijver onverdraagzaam en fanatiek, dan kon datzelfde zeker niet van Paul Buschmann sr gezegd worden, zoals we verderop zullen zien.

PAUL BUSCHMANN JUNIOR

Paul Buschmann jr, die niet alleen dezelfde naam, maar ook hetzelfde pseudoniem, Pauw, van zijn vader kreeg, werd als enig kind van Paul Buschmann sr en Henriette van Beers, in Antwerpen geboren op 27 juni 1877. Hij was de lieveling van zijn grootvader, de dichter Jan van Beers sr, en kreeg een opvoeding met veel aandacht voor humanitaire waarden en menselijk respect en met accenten op Vlaamse taal, letterkunde en kunst.

Op het atheneum in Antwerpen viel hij op door zijn voorname, bijna aristocratische verschijning. Hij zat er op de schoolbanken naast Robrecht De Vos en Jan Van der Ven. Vooral de één jaar oudere Jan Van der Ven, stiefzoon van Flor en neef van Jan van Rijswijk, was zijn boezemvriend aan wie hij vaak zijn schoolopstellen opdroeg. Zijn leraar Nederlands was Pol de Mont, die in zijn wild enthousiasme voor Pauws literaire probeersels op de verbeterde opstellen schreef: 'zéér zéér goed'.

Opvallend in die opstellen is het steeds terugkomende thema van de ouders-kinderen liefde en vooral de bezorgdheid om als kind zijn ouders geen verdriet te doen.

Op 1 januari 1894 trok Pauw zijn eerste plaat in de drukkerij - een gravure van Linnig¹¹² - en datzelfde jaar verliet hij het atheneum om in de ouderlijke drukkerij-uitgeverij te gaan werken. Op 19 juni had hij een boekenpakket gekregen van het Willemsfonds, met een begeleidende brief van Max Roose,

¹¹¹ AMVC, Belpaire, *Cuppens en onbekende aan Belpaire*: 25.5.1904.

¹¹² BU, Paul Buschmann jr. Er bevindt zich een afdruk van deze Linnigplaat in dit archief.

die zich verontschuldigde omdat hij het té druk had met de voorbereidingen van de wereldtentoonstelling in Antwerpen, en die Pauw feliciteerde met

uwe zoo eervol behaalde benoeming in den prijskamp voor de Nederlandsche taal tusschen de gestichten van middelbaar onderwijs. ¹¹³

Dat het verlaten van het atheneum een volkomen eigen beslissing was en niet zo meteen naar de zin van zijn ouders en leermeesters, getuigt een kladtekst uit augustus 1894 waarin hij zijn (moeilijk te weerleggen) keuze uiteenzet en waarin hij ook meteen aankondigt dat hij de zomervakantie niet gebruiken wil om de examens voor te bereiden om naar een hogere graad over te gaan. Het bewijst dat hij toen al een man van weinig woorden was, die wat op zijn hart lag wel op papier kon zetten maar zo moeilijk uitpraten kon. Een karaktertrek die hij altijd zou blijven bewaren, want heel wat jaren later zou zijn moeder aan Marie Belpaire schrijven dat ze wel wist dat haar jongen blij zou zijn om haar terug te zien, maar dat het haar zo innig gelukkig zou maken als hij dat ook eens uitsprak. ¹¹⁴

In 1894 heeft hij wél geprobeerd om het waarom van zijn beslissing uit te leggen: hij voelde zich niet bekwaam genoeg en hij ergerde zich aan de volgepropte klassen (ruimtes bestemd voor 30 leerlingen waar er gemiddeld 50 zaten). Maar wat hem vooral dwars zat was het papegaaienwerk en het doden van de eigen zelfstandigheid van het 'door Brussel opgelegde programma', waar angstvallig aan vastgehouden werd en dat elke kritische vraag in de kiem smoorde:

eten moet je, eten. Oogen toe en mond open, vastgeprikt [als een gans] op 'n plankje of 'n bank van 't atheneum, wat overeen uitkomt, en slikken maar en vooral oogen toe.

Ik voor mij hou daar niet van, en doe gaarne men oogen open als er iets te zien is... maar van zien krijgt men puitoogen en heel weinig punten in mathesis.

Ja. Wat ik dan wil?

~~Wel, hier of daar 'n cursus volgen van Engelsch en Duitsch een of twee uren per dag, en wat Latijn als 't nodig is, en voorts mennen stiel.~~

~~Waar of hoe die cursus dat weet ik zelf niet.~~

Kweet uit goede bron dat op 't Institut de commerce die leergangen ernstig gegeven worden; dit was misschien niet slecht, men kan zich daar altijd nader op informeeren en zien wat 't beste is.

Op 'n half jaar zal ik dan méér geleerd hebben dan 10 jaar op eender welken athenee. Want al wat er ligt buiten Engelsch of Duitsch kan k honderdmaal beter leeren bij mezelfen.

¹¹³ BU, Paul Buschmann jr, *Max Rooses aan Paul Buschmann jr.* 19.7.1894.

¹¹⁴ AMVC, Belpaire, *Henriette Buschmann-van Beers aan Belpaire*: 30.11.1915.

Tis nu vacantie maar als ik 't zóo van zin ben zie 'k geen reden van nog twee maanden te verknoeien, als ik dadelijk beginnen kan. Punktum.¹¹⁵

Pauw hield na het atheneum niet op met verzen en opstellen schrijven die door anderen (Rooses? De Mont?) nagelezen en verbeterd werden. Vaak zijn het momentopnames of karakterschetsen en een enkele keer een gemoedsstemming. Uit die teksten, tussen 1894 en 1898 opgeschreven, leren we hem kennen als een jongeman met een hekel aan luidruchtige Vlaamse kermissen en met een afkeer voor alle schijnheilig vertoon, die zich pas gelukkig voelt tussen zijn boeken op zijn kamer. Maar ook zijn eenzaamheid kwam op papier:

Zie, nu zit ik op deze kamer, alleen met mijn lijf, alleen, alleen, ...
de hemel is grijs - natuurlijk, hoe zou hij anders zijn? dat hoort erzo bij, en
de regen moet neerdruppelen met zulke en zulke stralen, op de droevig
neerhangende bloemen in de tuin.¹¹⁶

Uit andere teksten spreekt dan weer zijn integriteit waar het vriendschap betreft en de voortdurende zorg om anderen geen verdriet te doen.

Pol de Mont had misschien wel veel gebreken, maar had toch ook de gave om de interesse van de jongeren voor kunst te wekken en om hen tot schrijven aan te zetten. De verzen en verhalen die Pauw in onder meer *De Vlaamsche School* publiceerde in de late jaren negentig, kwamen er meer dan waarschijnlijk onder zijn impuls. Ze vallen niet meteen op als origineel of vernieuwend maar zijn wel vaak spannend, jongensverhaal-achtig geschreven, met woorden als 'menselijkheid' en 'idealiesties', wat Cornette later een kinderziekte zou noemen waar hij vrij vlug van genas.¹¹⁷ Geleidelijk aan zou Pauw zich gaan toeleggen op het meer wetenschappelijke werk. Eerst door boekbesprekingen van onder meer Couperus, Loveling, Buysse en Maeterlinck, dan als verslaggever van tentoonstellingen en congressen. Daarin vinden we zijn leermeester Max Rooses terug die hem schooldde in historisch nauwgezet onderzoek en die hem ook zou stimuleren om in 1904 zijn studies aan het Hooger Instituut voor Kunstwetenschap en Oudheidkunde te Brussel aan te vatten. Paul Buschmann jr was trouwens één van de eersten in België die doctoreerde in die richting en wel met een studie over Jacob Jordaens, waarmee hij helemaal in het voetspoor van Max Rooses trad. Na Pauws dood werd er zelfs voorzichtig gekibbeld over wie hem op het pad van de kunstkritiek had gezet: Pol de Mont of Max Rooses.¹¹⁸

Het zal wel een samenloop van omstandigheden geweest zijn en er was tenslotte

¹¹⁵ BU, Paul Buschmann jr, *Diverse aantekeningen*: oogst 1894.

¹¹⁶ BU, Paul Buschmann jr, *Alleenspraken*, s.d.

¹¹⁷ A. Cornette, *In memoriam Dr Paul Buschmann 1877-1924*, s.l., 1924, pp 3-4.

¹¹⁸ A.J.J. Delen, 'In Memoriam Dr Paul Buschmann 1877-1924', overdruk uit *Onze Kunst*, 21 jg, deel 41, nr 10, 11, 12, p 2; BU, Paul Buschmann jr, *In memoriam door Pol de Mont*, Knipsel.

ook Alida Sanders van Loo, de rijpe, buitenlandse - wellicht niet onknappe - 'femme fatale' die het allemaal des te boeiender voor hem maakte. Bovendien hadden ze gedeelde interesses: hun kunstkritieken voor hetzelfde tijdschrift, hun passie voor de zee, hun verlangen om de wereld te zien.

JAN VAN DER VEN
ROB DE VOS
DE INDEX

Samen met Sanders van Loo zou Pauw een stukje van Europa verkennen maar dat waren niet zijn enige buitenlandse reizen. Met een aanbevelingsbrief van burgemeester Jan van Rijswijck op zak, trok hij begin 1900 naar Engeland:

Mr Paul Buschmann of this town, son of the renowned printer and editor of the same name, intends to visit London for the purpose of his technical, literary [sic] and artistic studies. I have great pleasure in stating that he is a young man of great learning and abilities and of a stainless character and I beg to recommend him to the protection of the authorities, Antwerpen
9 february [sic] 1900

Jan van Rijswijck, burgomaster of Antwerp¹¹⁹

Hij zou er meer dan een maand verblijven.¹²⁰ Of Sanders van Loo toen ook in de buurt was, is niet duidelijk omdat haar reisverslagen uit die periode ontbreken. Dank zij haar notities weten we echter dat Pauw met Rob De Vos en diens broer Georges,¹²¹ onder meer in Rüdesheim¹²² en Triberg¹²³ was vóór 1901. Zeker is dat bij Pauws twee beste atheneumvrienden diezelfde drang aanwezig was om buiten de eigen landsgrenzen te gaan.

Emmanuel Robert De Vos, die een jaar jonger was dan Pauw, behaalde na het atheneum, in 1899, de 'Degré supérieur en sciences commerciales et consulaires'. Datzelfde jaar werd hij vice-consul benoemd en toegevoegd aan het consulaat in Ottawa, (Canada) waar hij aankwam op 28 maart 1900.¹²⁴ Het was niet meteen uit het oog, uit het hart, want er werden brieven geschreven,

¹¹⁹ BU, Paul Buschmann jr, *Diverse aantekeningen*.

¹²⁰ MV, Karel Doudelet, *Buschmann jr aan Doudelet*: 18.4.1900.

¹²¹ AMVC, Jan Van der Ven, V 313, *Georges De Vos aan Jan Van der Ven*: 13.6.1902.

¹²² UBG, SvL, RD, p 2.

¹²³ UBG, SvL, RD, p 25.

¹²⁴ Deze gegevens werden verstrekt door het Ministerie van Buitenlandse zaken, Quatre Brasstraat 2, 1000 Brussel.

zodat het contact tussen de oude vrienden bleef. In 1902 trok Jan Van der Ven zijn vriend achterna. De vrijzinnige Van der Ven was gehuwd met de katholieke Carolina of Cathérine de Give. Hij miste echter de nodige 'peace of heart and mind' en besloot die in het buitenland te gaan zoeken, waar hij welkom was bij Rob De Vos, die hem ook aan werk hielp. In zijn boeiende, drukke en zeer 'belerende' briefwisseling met Carolina (die in Antwerpen bleef) en met zijn moeder en de hele Cuylitsstraat,¹²⁵ lezen we hoe het hem gaat tussen de houthakkers en welk een luxeleven Rob er op nahoudt.¹²⁶ Zowel vader als zoon Buschmann correspondeerden met Rob De Vos en daar waren ook zakenbelangen mee gemoeid. Volgens Jan Van der Ven¹²⁷ verkocht De Vos 'Bushmanns' boek' vermoedelijk in maart 1902 aan 's Lands Bibliothecaris'. Vrijwel zeker gaat het hier om de luxe-editie van de *Beatrijs* die in 1901 bij Buschmann verschenen was. Van de 250 exemplaren werden er zes op papier van de Keizerlijke Fabrieken in Tokio gedrukt en met de hand door de illustrator, Karel Doudelet, ingekleurd. De andere 244 werden op geschept papier uitgevoerd, eveneens met de houtsneden van Karel Doudelet. Het was een wetenschappelijke uitgave, waarbij Hendrik de Marez er op toegezien had dat de tekst in overeenstemming was met het origineel handschrift. Hij had een Franse en Sanders van Loo een Duitse en een Engelse vertaling gemaakt, die afzonderlijk werden gedrukt.¹²⁸ Een prestigieus project zo te zien. Buschmann sr schreef Rob De Vos ook om zakelijke redenen:

Pere Buschmann schreef aan Rob, en zeyde onder andere dat ik geen goeje vriend was, dat ik P.II vleide, en hem zijn gebreken niet dierf verwijten. O, O, O, mensen, mensen toch, ik meen zeer openhartig met Mr B. senior gesproken te hebben, en mijn verlangen is zeer openhartig steeds te zijn met iedereen. Ik ben niet droef op zulke wijze vijanden te maken.¹²⁹

Jan Van der Ven wist op dat ogenblik echter nog niet het fijne van de relatie tussen Pauw en Sanders van Loo. Toevallig raakte zijn echtgenote Carolina bevriend met Sanders van Loo maar helaas zijn haar brieven niet bewaard gebleven. Uit de reacties van Jan Van der Ven kunnen we echter opmaken dat die vriendschapsrelatie vrij vlug op de klippen liep. In een ongedateerde brief schrijft hij:

Sanders Vanloo is meen ik voor U 'n goede gezellin! Ge kunt er veel bij winnen! Maar wees voorzichtig, zeg in 't begin niet te veel! En babbel toch

¹²⁵ Het gezin Van der Ven woonde op dat ogenblik in de Cuylitsstraat, 18 in Antwerpen.

¹²⁶ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: diverse brieven.

¹²⁷ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: 2.3.[1902].

¹²⁸ *De drukkerij en uitgeverij J.-E. Buschmann te Antwerpen, 1842-1967*, p 25. Een exemplaar van deze Beatrijs-uitgave bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

¹²⁹ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: 4.4.1902.

weinig met andere mensen, dat is voornaam, let toch op, voor te spreken, bedenk en wik uw woorden als gij met vreemden spreekt! ¹³⁰

Even later wordt het:

Wat is er toch met B. en S.v.L. gaande? Wees toch voorzichtig. ¹³¹

Georges De Vos stuurde op 13 juni 1902 een brief met nieuws van het thuisfront, waaruit duidelijk blijkt dat het geheim niet langer een geheim is:

Miss van Loo is naar Weenen alleen zee-ze ... en Pol Buschman is ook naar Weenen, ... alleen zeet' hem! Ik mag dezen keer niet mee. 't Is spijtig, Weenen is een schone stad heb ik altijd horen zeggen. ¹³²

Dat er een algemeen negatieve houding tegenover Sanders van Loo heerste, bewijzen de woorden van Jan Van der Ven aan Carolina in de herfst van datzelfde jaar:

'k schreef ook aan Pol 'n gekke brief in antwoord op zijn brief waarin hij spijt uitdrukt over jou houding tegenover A.S.v.L. ambet. sloer. vol labberlottigheid of gad is 't datte. scheur dat eraf. ¹³³

Carolina scheurde het er niet af. Vele jaren later zou zij regelmatig haar hart uitstorten bij Marie Belpaire en beklagde zij er zich over dat zij en Jan door de familie Van der Ven en door Mevrouw van Rijswijk totaal gemedend werden:

Enfin, nous sommes mis - à l' index- En die menschen reklameeren zich van liberalen of vrijdenkers te heeten. Ho ho. ¹³⁴

In 1902 kreeg Sanders van Loo een duidelijke ereplaats op de vriendenindex. Zij hoorde als buitenlandse en als protestante niet tot de vertrouwde kring en uit haar dagboek kunnen we ook opmaken dat zij zich niet steeds van haar charmantste kant liet zien. De antipathie tegenover haar zal wel één en ander te maken gehad hebben met het grote leeftijdsverschil dat er tussen haar en Pauw was. Zij was ten slotte bijna even oud als de moeders van de meeste vrienden en als de moeder van Pauw zelf. Trouwens, bijna een eeuw later is een relatie tussen een vrouw en een veel jongere man nog maar net - en dan nog in beperkte mate - bespreekbaar geworden. Rond de eeuwwisseling hing men ook nog vast aan een veel strengere seksuele moraal waarbij het de mannen vóór hun huwelijk wél oogluikend toegelaten werd om een stapje in de wereld te

¹³⁰ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: s.d.

¹³¹ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: 4.4.1902.

¹³² AMVC, Jan Van der Ven, *Georges De Vos aan Jan Van der Ven*: 13.6.1902.

¹³³ AMVC, Jan Van der Ven, *Jan Van der Ven aan Carolina Van der Ven*: 3.11.1902.

¹³⁴ AMVC, Marie Belpaire, *Carolina Van der Ven aan Marie Belpaire*: 20.9.?. Deze ongedateerde brief werd vermoedelijk na de oorlog geschreven.

zetten maar waarbij vrouwen zich veel strenger aan de normen van het heersende fatsoen dienden te houden.¹³⁵ Zoals Charles Carrington¹³⁶ opmerkt werden vrouwen ingedeeld in twee categorieën: zij die hèt deden en zij die hèt niet deden. De eerste categorie was gedoemd om eeuwig maîtresse te blijven. Naast de families Van der Ven en De Vos waren nog anderen van de relatie op de hoogte: Frans Huygelen en Karel Doudelet. Wat Huygelen er van dacht weten we niet. Doudelet, die er zelf wel liefjes op na hield, maakte er niet meteen een probleem van, want Pauw logeerde samen met Sanders van Loo bij hem in Florence. Sanders van Loo was trouwens erg gevlaid met het feit dat moeder Doudelet haar met 'Madame Buschmann' aansprak.¹³⁷ Verrassend is wel dat Pauws moeder het wel soms voor haar opnam. Dat blijkt uit een brief van Sanders van Loo aan Marie Belpaire, gedateerd 20 januari 1901:

Zeër geachte Mejuffrouw,
Van Mevrouw Buschmann heb ik gehoord dat U een opstel van mij over Rembrandt wenste te ontvangen voor Dietse Warande.¹³⁸

Of Mevrouw Buschmann op dat ogenblik al vermoedde wat er achter de schermen aan de hand was, is een andere vraag.

DE REIZEN

Nan had zeker gehoopt dat hij in den zomer, als hij dan eindelijk eens vrij zou zijn - een reisje zou doen met haar alleen - om - al was 't maar eens voor enkele weken, de illusie van 't getrouwd zijn te hebben ... om 't gepraat van de wereld bekreunde ze zich niet.¹³⁹

¹³⁵ Zie over die seksuele moraal onder andere: L. Hall, *Hidden Anxieties: Male Sexuality, 1890-1950*, Cambridge, Polity Press, 1991; P. Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. Volume 1: Education of the Senses*, New York, Oxford University Press, 1984; *Volume 2: The Tender Passion*, New York, Oxford University Press, 1986.

¹³⁶ Wordt aangehaald in Claire Tylee, *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914-64*, Houndmills, Macmillan, 1990, pp 50-51.

¹³⁷ UBG, SvL, RD, p 91.

¹³⁸ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire, 20.1.1901. Op dat ogenblik heette het tijdschrift reeds *Dietsche Warande en Belfort*.

¹³⁹ SvL, 'Nan', in: *Elsevier*, 13 jg, 1903, p 402.

Die enkele weken 'de illusie van 't getrouwd zijn', waarvan in de novelle *Nan* sprake is, zouden Paul Buschmann jr en Sanders van Loo jarenlang ervaren. Begin 1900 verbleef Pauw enkele tijd in Engeland zoals we reeds zagen en op 1 september 1900 vertrok hij naar Schotland waar hij in Edinburgh 'poste restante' bereikbaar bleef.¹⁴⁰ Zijn verslagen werden enkele maanden later in *De Vlaamsche School* gepubliceerd onder de titel *Reisaantekeningen. Naar Schotland*.¹⁴¹ Daaruit blijkt dat hij onder andere Glasgow¹⁴² en Edinburgh bezocht. Sanders van Loo was erg vertrouwd met Schotland, waar ze reeds vóór 1898 verbleef.¹⁴³ In 1900 beschreef zij de Nederlandse gotieken in de National Gallery in Londen¹⁴⁴ voor *De Vlaamsche School* en dat zal wel geen toeval geweest zijn. Dat ze trouwens meer dan eens met Pauw in Engeland was, bewijst een dagboekantekening tijdens de eerste wereldoorlog, waarin ze een droom beschrijft die ze de nacht ervoor had. Op dat ogenblik stonden de kranten vol berichten over de bomaanslagen van de Duitsers op de Engelse kust. Sanders van Loo heeft het daarbij over Greenwich, de voorstad van Londen, waarvan ze vertelt:

Ik had zeker die Bommenanslag op Greenwich in het hoofd en droomde tegen den morgen, nadat ik al op was geweest om Jaapie en Kali hun eten te geven, dat ik in een straat van Greenwich liep, waar ik dikwijls met Pauw 'whiting' heb gegeten, [...] [OD II, p 65]

In geen enkel bewaard reisverslag komt Greenwich terug, zodat we kunnen aannemen dat er meer dan één gezamenlijke reis richting Londen ging. De eerste reis waarvan we wel een geschreven getuigenis hebben, dateert van 1901. Op donderdagavond 23 mei vertrokken Sanders van Loo en Paul Buschmann jr via enkele kleinere steden naar Nürnberg. Ze bezochten er een week lang musea en reisden door naar München, waar ze twee weken verbleven. Te voet trokken ze dan door een stukje Tirol en via Straatsburg keerden ze terug naar Antwerpen. In 1902 was het hoofddoel Wenen met opnieuw een klein stukje Tirol en Zwitserland. De twee volgende jaren ging de reis zuidelijker, naar Italië, waar ze het eerste jaar bij Karel Doudelet in Florence logeerden. Het einde van dit reisverslag ontbreekt zodat de rest van

¹⁴⁰ MV, Doudelet, *Paul Buschmann jr aan Doudelet*: 28.8.1900.

¹⁴¹ Paul Buschmann jr, 'Reisaantekeningen. Naar Schotland', in: *De Vlaamsche School*, 47 jg, 1901, pp 89-92 en 105-113.

¹⁴² Het is vrij zeker dat Sanders van Loo in Glasgow musea bezocht want in 1906 schrijft ze: 'Hier stond het nu weer, zooals trouwens ook in het Glasgowsche Museum [...]'. Zie: SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 7 jg, I Halfjr, 1906, p 504.

¹⁴³ Zie daarvoor SvL, 'Hercules Seghers', in: *De Vlaamsche School*, 44 jg, 1898, p 104.

¹⁴⁴ SvL, 'Over Nederlandsche gotieken. VII. De National Gallery te Londen, over werk van J. van Eyck, H. Memlinc, R. van der Weyden, G. David, D. Bouts, Patinir, Q. Matsijs en M. van Roymerwaele', in: *De Vlaamsche School*, 46 jg, 1900, pp 215-236.

hun reisroute onbekend bleef. De tweede Italiaanse reis, in 1904, duurde anderhalve maand. Ze bezochten toen onder meer Napels, Pompeï en Capri en verkenden zowat de helft van de Baai van Sorrento te voet. Waar het reisverslag van 1905 had moeten komen zijn de pagina's blanco gebleven. In latere reisverslagen wordt echter meer dan eens naar Spanje verwezen zodat het bijna zo goed als zeker is dat dit het reisdoel van 1905 was. In de zomer van 1906 maakten ze twee snoepreisjes naar Londen en naar Parijs. De jaarwisseling van 1906 naar 1907 brachten ze aan een besneeuwde 'Côte d' Azur' door, wat Sanders van Loo met een flinke kou moest bekopen.¹⁴⁵

Van 15 juli tot 1 augustus 1907 gingen ze opnieuw richting Noord-Italië, via Beaune in Frankrijk en Bern in Zwitserland. Dat werd meteen de laatste zuidelijke reis want het jaar erop gingen ze van 26 juli tot 18 augustus noordwaarts. Via Bremen, Hamburg en Lübeck in Duitsland naar Kopenhagen in Denemarken tot Malmö, Stockholm, Upsala en Trelleborg in Zweden. Dit reisverslag stopt ergens halverwege zodat we de afloop niet te weten komen. De meeste reizen verliepen volgens een vast patroon. De hele reisroute werd door Pauw voorbereid aan de hand van de handige Bædeker-gidsen¹⁴⁶ die ons trouwens ook nu hielpen om grote delen van hun 'parcours' terug samen te stellen. Als er genoeg tijd was, werden de eerste weken in een grootstad doorgebracht waar dag in dag uit musea werden bezocht. Niet zomaar, want die bezoeken leverden kopij voor kunstkritieken in *De Vlaamsche School* en voor de kronieken in *Dietsche Warande en Belfort*, wat doet vermoeden dat Marie Belpaire - die meer dan één keer Sanders van Loo naar het station bracht, zelfs op onmenselijk vroege uren - een deel van de reis betaalde. Jan Persyn merkt erover op:

Om zich op de hoogte te houden van wat in binnen- en buitenland aan merkwaardig nieuw kunstwerk te bezichtigen viel, spaarde ze [Sanders van Loo] zich geen moeite en van uit verscheidene steden van West-Europa zond ze haar verrukte verslagen naar Mej. Belpaire¹⁴⁷ [...]

Die reizen zullen haar uiteraard niet zoveel moeite gekost hebben maar waren wel erg duur en werden hoofdzakelijk door Sanders van Loo betaald. Het weinige geld waarover Pauw beschikte had waarschijnlijk meer te maken met de vrome wens van zijn ouders om hem van zijn reizen te doen afzien dan met armoede. Die maatregel had trouwens weinig effect. Eén keer - omdat het zo'n slecht weer was? - wou Pauws moeder hem zelfs betalen om thuis te blijven.

¹⁴⁵ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 1907.

¹⁴⁶ Zie over de *Bædekers*: SvL, RD, noot (51).

¹⁴⁷ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort'*, p 306.

Het veelvuldig bezichtigen van musea werd ook ingegeven door de publikatie over Jacob Jordaens¹⁴⁸ waar Pauw op dat ogenblik aan werkte. Bij Pauws overlijden schreef Jules Gallis:

Au sortir des cours universitaires, le jeune docteur, nanti d' un précieux bagage de connaissances, se mit à parcourir le monde. Il arpenta tous les pays voisins de son pays, et, par monts et par vaux, il alla étudier sur place l' oeuvre des maîtres et développer son savoir. De musée en musée, il alla se documenter sur le passé, gardant néanmoins un contact quotidien avec les maîtres contemporains et suivant de près la formation de leur talent et l' expression de leur émotion. ¹⁴⁹

Gallis plaatste die reizen verkeerd in de tijd, volgens hem werden ze vanaf 1909 gemaakt, maar wij weten ondertussen wel beter.

Naast musea-bezoek overdag werden de avonden in de grootsteden vooral doorgebracht in de opera, het theater en op restaurant. De randsteden werden bezocht met alle mogelijke door Bædeker aangeprezen bezienswaardigheden en als de vakantietijd dan nog niet om was, ging de reis verder de wijde natuur in. Vaak te voet van dorp naar dorp, met gidsen als dat nodig bleek en met enkel een handbagage, waarbij de zwaardere spullen met de trein naar de volgende grootstad werden verstuurd. Heel wat uren werden in bootjes op meren doorgebracht - als er geen regen was - of op terrasjes van landelijke restaurants. Enkel die weken waren echt vakantie want in de grootsteden vertegenwoordigde Pauw ook de firma Buschmann, bezocht hij grote boekhandelaars, ging hij op zoek naar nieuwe lettertypes en bleef hij 'poste restante' bereikbaar.

ONZE KUNST

J' ai été absent, et le résultat de cette absence est que j' ai trouvé un co-editeur pour *De Vlaamsche School* en Hollande. Or, pour diverses raisons, trop longues à expliquer ici, je désire conserver encore, pour cette année ci, l' ancienne couverture[...]¹⁵⁰

¹⁴⁸ Paul Buschmann jr, *Jacob Jordaens*, Brussel, G. van Oest, 1905.

¹⁴⁹ BU, Paul Buschmann jr, Overlijdensberichten, Knipsel: 27.7.[1924].

¹⁵⁰ MV, Doudelet, *Buschmann aan Doudelet*: 21.12.1900. De brievencollectie in het archief van Karel Doudelet bevat slechts enkele originelen. Om een totaal onbekende reden werden de meeste brieven

Wat té lang was om in deze brief uit te leggen, waren de plannen van vader Buschmann die met *De Vlaamsche School* andere wegen uit wou. Buschmann sr ging daarbij niet over ijs van één nacht. Zijn hervorming bouwde hij op een stevige financiële basis en aangezien een vennoot in België niet te vinden was, had hij die gezocht en gevonden in Nederland in de persoon van Lambertus Johannes Veen.¹⁵¹ Buschmann had hem op 6 december 1900 in een brief gevraagd of hij er niets voor voelde om mede-uitgever te worden van een rijk geïllustreerd, algemeen Nederlands tijdschrift gewijd aan oude en moderne kunst en literatuur. Veen had daarop onmiddellijk geantwoord dat hij reeds lang met een dergelijk plan rondliep en dat hij zelfs een geschikte redacteur met kapitaal op het oog had.¹⁵² Er werden mondelinge afspraken gemaakt en de sfeer van de briefwisseling die erop volgt is vooral bezadigd: niet overhaasten, rustig afwachten en zien wat het wordt.

Dat het echter om ernstige afspraken ging, getuigen enkele voorbereidingen. Er kwam een prospectus¹⁵³ op 8.000 exemplaren¹⁵⁴ waarin werd aangekondigd dat van januari 1901 af, Veen mede-uitgever werd van het bekende kunsttijdschrift *De Vlaamse School*, zoals het in de moderne spelling geschreven werd. Er worden schrijvers en 'artisten' in de prospectus vermeld en dat is wellicht ook de enige keer dat Sanders van Loo's naam tussen de medewerkers mocht staan, alfabetisch na Maurits Sabbe en vóór Stijn Streuvels. Een tweede voorbereiding was van grafische aard. Buschmann seniors schoonvader, de dichter Jan van Beers sr, had ooit de leuze voor de drukkerij-uitgeverij gemaakt:¹⁵⁵

Al wat de boschman plant, gedijje voor het land.

Verwerkt in een logo met een 'plantende bosman', stond dit op de meeste publikaties. Buschmann sr wou dat nu met Veens logo uitbreiden en Karel Doudelet kreeg op 21 december 1900 de opdracht om dat uit te werken:

Sa marque doit donc porter un tourbier occupé à faire des tourbes. Il pourra donc être plus vêtu que le Boschman et le paysage devra être celui des bruyères Hollandaises.¹⁵⁶

gericht aan Doudelet overgetypt en is het dus onmogelijk om aan de hand van het geschrift te achterhalen of een brief van Paul Buschmann senior of junior komt.

¹⁵¹ Zie over Veen: F.L. Bastet (ed.), *Waarde Heer Veen: Brieven van Louis Couperus aan zijn uitgever, 1890-1902*, Den Haag, NLM, 1977.

¹⁵² NLM, Veen, *Buschmann sr aan Veen*: 6.12.1900; *Veen aan Buschmann sr*: 7.12.1900.

¹⁵³ UBG, VI B1, *Journaux, De Vlaamsche School*: prospectus.

¹⁵⁴ NLM, Veen, *Buschmann sr aan Veen*: 7.1.1901.

¹⁵⁵ *De drukkerij en uitgeverij J.-E. Buschmann te Antwerpen 1842-1967*, p 10.

¹⁵⁶ MV, Doudelet, *Buschmann aan Doudelet*: 21.12.1900.

Hoe zo' n veen- of turftrapper er dan moest uitzien, dat was een andere vraag.

Buschmann sr schrijft daarover aan Veen:

Ik heb zelf ook nooit een turftrapper gezien [...] Ik heb horen verzekeren dat een turftrapper al huppelend het water uit de turven trapt. [...]

Kent U niet het kinderversje:

Wanneer Jan Thijssen turven trap'
dan gaat zijn g... van wibbel dewab

Wibbel dewab Jan Thijssen

Jan Thijssen Wibbel dewab!

Die Wibbel dewab doet bepaald veronderstellen dat er bij het turftrappen inderdaad moet gesprongen of gedanst worden [...] wanneer U bepaald iets tegen de dansende vroolijkheid hebt, zal ik er een meer bedaarde Klaas laten opzetten. ¹⁵⁷

Veen had niets tegen die vrolijkheid want er kwam een 'aardig merkje' met een dansende veentrapper. Het was niet meteen één van Doudelets kunstwerken en zijn artistieke kwaliteiten werden duidelijk betwijfeld, ook door Veen die vrij vlug niemand minder dan Hendrik Berlage¹⁵⁸ voorstelde als nieuwe huistekenaar. Er werd fel over geredetwist, Karel Doudelet voelde zich zéér verontwaardigd en zowel vader als zoon Buschmann wilden hem niet helemaal aan de deur zetten. Vooral Paul Buschmann jr trad daarbij als verzoenende partij op. Er kwam een compromis in de vorm van een gedeelde verantwoordelijkheid: Berlage kreeg de opdracht om de omslagtekening te maken, Doudelet de aanvangletters, hoofdingen enzovoort.

Er zou echter meer veranderen dan uiterlijke tooi. Dé ommezwaai was dat voortaan de letterkunde uit het tijdschrift zou gelaten worden. Er werd dus gedacht aan een volledig nieuw concept, namelijk een speciaal kunsttijdschrift, louter gewijd aan Vlaamse en Nederlandse beeldende, toegepaste en industriële kunst, en architectuur.

Vraag bleef wie de hoofdredactie zou vormen. Buschmann sr wou dit in eerste instantie zelf behouden en wou blijven beslissen wat er al dan niet in het tijdschrift kwam. Veen vond dat een uitgever moest kunnen delegeren en dat kon als hij de juiste mensen koos. Op Pol de Mont had hij het zeker niet begrepen en die werd duidelijk ook buiten de besprekingen gelaten .

Nu is de naam van de H de M [Heer de Mont] niet serieus genoeg voor Holland en zal het een [...] ¹⁵⁹ zijn om iemand van goede krachten te vinden die naast de H de M wil staan. U moet niet vergeten dat de redactie van zoon tijdschrift geen groote finantieele voordeelen geeft, dus voornamelijk liefde voor de kunst moet zijn. Dat de H de M altemet een bijdrage bevat zou geen

¹⁵⁷ NLM, Veen, *Buschmann sr aan Veen*: 7.1.1901.

¹⁵⁸ Dat Berlage en Leo Simons elkaar kenden, blijkt uit de herinneringen van A. Salomons. Zie: A. Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd*, pp 279-282.

¹⁵⁹ Onleesbaar.

bezwaar zijn, alleen geloof ik dat hij dan zijn oude stijl maar op moet vatten want de nieuwe neemt het publiek niet in.¹⁶⁰

Veen had een andere kandidaat, hem ingefluisterd door Hendrik Berlage: Leo Simons¹⁶¹, redacteur van het weekblad *Hollandia*. Aanvankelijk zag het er naar uit dat Simons het zou halen en dan kwam er een wellicht niet onverwacht tegenvoorstel van Buschmann sr: zijn zoon Buschmann jr, omdat hij erg gemotiveerd is en omdat hij van de praktische zaken goed op de hoogte is.¹⁶² Dàt zinde Veen niet zo meteen, Pauw had nog geen klinkende naam en dat zocht Veen toch wel een beetje. Kwam daarbij ook de superieure houding van de Nederlander tegenover de Vlaming die hij in zijn brieven niet onder stoelen of banken steekt:

Hij [Leo Simons] toch is van meening dat het nieuwe tijdschrift moet worden een serieus degelijk tijdschrift waar de kunst van de H de Mont cs vreemd aan moet blijven, m.a.w. dat voor België iemand moet komen die van dezelfde ideeën uitgaat als hij. Dat uw zoon het op den duur met hem zou kunnen vinden, betwijfel ik wel om de eenvoudige reden dat wat uw zoon met het oog op België geschikt acht, Simons niet serieus genoeg zal zijn. De H S zegt dan ook wanneer hij de redactie zou waarnemen, er alleen dit in mag komen wat hij goedkeurt.

U wil geen kritiek en vooral geen afbrekende kritiek. Wij in H daarentegen wenschen zoo iets wel.

U wenscht geen naam van redacteur te verbinden aan het tijdschrift, in Holland daarentegen eischt men zulks wel.

U wenscht alleen een soort secretaris voor Holland, maar waar wilt u een serieus mensch vandaan halen die zich daarvoor leent n.l. hier in Holland. Neen, het idee om het op die wijze uit te breiden gaat niet wanneer men ten minste het tijdschrift wil maken waaraan behoefte is. De H Simons ziet geen heil dus op deze wijze te beginnen. [...]

Iets anders zou zijn of het volgende plan geen kans van slagen kon hebben. De H Simons (of een ander) maakt het tijdschrift en voegt U hierbij wat U voor België geschikt vindt. [...] Dat in de meeste gevallen de meeste artikelen van Holland ook voor België geschikt zouden zijn geloof ik wel, maar omgekeerd zal zulk niet altijd het geval zijn.¹⁶³

Met andere woorden Paul Buschmann jr was door Veen gewogen en te licht bevonden, maar dàt zou in de loop van de tijd nog wel veranderen. Buschmann sr zette meteen enkele dingen recht. Hij legt er de nadruk op dat beide redacteurs een artikel moeten goedkeuren vooraleer het kan verschijnen en dat van eenzelfde overtuiging dient uitgegaan te worden, namelijk een onafhankelijke, onbevooroordeelde opvatting over kunst en geen

¹⁶⁰ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann sr*: 1.5.1901.

¹⁶¹ Zie het hoofdstuk Leo Simons (1862-1932) en Josine Simons-Mees (1863-1948) in: A. Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd*, pp 46-50.

¹⁶² NLM, Veen, *Buschmann sr aan Veen*: 21.5.1901.

¹⁶³ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann sr*: 31.5.1901.

systematische afbrekerij van 't een en blinde ophemeling van 't ander [...] wat ik zei over critiek werd door U ook niet geheel begrepen. [...] Alles hangt ervan af op welke toon en welke manier dat geschiedt. Wat naar mijn opvatt. alleen moet vermeden worden, zijn zekere uitvallen die in een aantal bladen en blaadjes tot een soort mode zijn geworden, en meestal kunst tot mikpunt hebben waarover 't beter is te zwijgen wanneer men er geen goed van zeggen kan. Ook al wat naar persoonlijke aantijging lijkt, moeten we vermijden - Me dunkt, dat alles spreekt vanzelf. [...]

Ik wil hier nog met bijzondere nadruk bijvoegen, dat ik er ver af ben als geschikt voor het nieuwe tijdschrift te bestempelen al wat vroeger in de VI Sch verscheen of nu nog verschijnt. Wanneer U meent, dat een geheel nieuwe weg dient ingeslagen te worden en heel wat ballast overboord gesmeten, ben ik het volkomen met U eens! Anders had ik immers niet naar middelen uitgezien om het tijdschrift te hervormen? Zeker soort kunstbeschouwing en zeker soort kunst, waaraan ik nu geen naam wil verbinden is me even weinig sympathiek als aan u, en het zal me ten zeerste verheugen wanneer serieuze en doordachte critiek de plaats van fantaïziste beschouwingen en holle frazenmakerij zal ingenomen hebben. Juist andersom als wat U meent, heb ik meer schrik voor te groote toegevendheid dan voor te groote strengheid. Het enige wat ik verlang is oprechtheid en onpartijdigheid gesteund door kennis en bevoegdheid.¹⁶⁴

Een duidelijk standpunt. Hoe Buschmann sr het voor elkaar kreeg, daar hebben we het raden naar, maar Paul Buschmann jr werd vanaf 1902 hoofdredacteur van het nieuwe tijdschrift dat voortaan *Onze Kunst* zou heten.

Uit de toon van de gevoerde briefwisseling kunnen we opmaken dat er heel wat verwacht werd van het nieuwe tijdschrift en dat Paul Buschmann jr onder een enorme druk stond om het waar te maken. Pauw, wellicht in de rug gesteund door Rooses en vader Buschmann, zal dit echter als een enorme uitdaging gezien hebben en tenslotte had hij alle kansen van slagen. Fouten zouden niet geduld worden en alle 'middelmatigheid' moest van bij het begin uit het tijdschrift geweerd worden, zeker als men op de buitenlandse markt wou komen. Het zou een streng wetenschappelijk tijdschrift worden en dat betekende dat met uitsluitend grote namen zou gewerkt worden: Max Rooses, Jan Veth, Jac Mesnil, Hendrik de Marez en Frans Coenen hadden bijdragen beloofd en verder hadden onder andere Louis Couperus, Jac van Looy, Maurits Sabbe, Leo Simons, Thorn Prikker en August Vermeylen hun medewerking toegezegd.¹⁶⁵ Geen vrouwen bij de aanvang; die zouden er in latere jaargangen echter wel bijkomen in de figuren van Etha Fles en Grada Marius.¹⁶⁶ Deze

¹⁶⁴ NLM, Veen, *Buschmann sr aan Veen*: 11.7.1901.

¹⁶⁵ UBG, VI B1, *Journaux, Onze Kunst*: prospectus [1901].

¹⁶⁶ Grada Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag, M. Nijhoff, 1903. Zie over Grada Marius: G. Van Wezel, 'Waarde Mejuffrouw Marius: brieven van Jan Toorop', in: *Jong Holland*, 1 jg, nr 4, pp 2-27. In het *Vrouwenlexicon* uit 1989 wordt bij de bespreking van de kunstenares Suze Bisschop-Robertson verondersteld dat G. H. Marius een man was, men heeft het daar over 'zijn' boek, p 61.

laatste had haar sporen in 1903 verdiend met *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*.

Sanders van Loo viel buiten de prijzen. Werd haar kunstkritiek niet wetenschappelijk genoeg gevonden? Horen haar bijdragen tot de 'fantaiziste' beschouwingen en holle frazenmakerij zoals Buschmann sr het noemde? Speelde ook Max Rooses hierin een rol? Weigerde ze zelf omwille van een te laag honorarium? Dat blijven onbeantwoorde vragen. Zij mat zichzelf de titel toe van 'vertaalster van *Onze Kunst*', maar wat zij precies vertaalde, is een raadsel. Wel werd in 1903 met een Engelstalige editie gestart die de naam *Art* kreeg. Een editie die waarschijnlijk flopte, want er wordt vrijwel nergens aan gerefereerd. In hetzelfde jaar werd ook een Franstalige editie op touw gezet, aanvankelijk door een speciale katern met daarin de Franse vertaling in het Nederlandstalige tijdschrift te voegen, dat de dubbele naam *Onze Kunst (Notre Art)* kreeg. In 1904 kwam er dan een volwaardige Franse editie onder de naam *L' Art Flamand et Hollandais*, in 1921 omgedoopt tot *La Revue d' Art*. Het is onwaarschijnlijk dat Sanders van Loo vertaalde van het Nederlands naar het Frans, een taal waarvan ze zelf zegt dat zij ze niet spreekt. Nergens staat haar naam vermeld en aangezien het archief van *Onze Kunst* onvindbaar blijft, is het onmogelijk om over haar opdracht meer klaarheid te krijgen.

Van 1902 tot 1905 is Sanders van Loo's literaire activiteit op een laag pitje en voorziet ze in haar inkomen door privé-lessen Duits en Engels te geven en door vertaalopdrachten, die ze vooral uit Nederland blijft toegestuurd krijgen.¹⁶⁷ Ook Pol de Mont vergeet haar niet. Hij was na zijn gedwongen aftocht bij *De Vlaamsche School* niet bij de pakken blijven zitten. In hetzelfde jaar dat *Onze Kunst* van start ging, stichtte hij het tijdschrift *Kunst en Leven*, waarvoor hij meer dan waarschijnlijk Karel Doudelet aansprak. Doudelet had Paul Buschmann jr daarover gepolst, die in zijn antwoord duidelijk zijn houding tegenover Pol de Mont verwoordt:

Pour ce qui est de la demande vous adressée par Mr de Mont je ne veux en aucune sorte vous influencer. Je dois vous dire cependant en toute sincérité et ce sans aucune mauvaise intention, que je ne considère pas comme sérieuse l' entreprise qu' il veut tenter.

En tout respect pour son talent de poète et ne discutant point ses qualités comme critique d' art - j' ai des raisons de mettre en doute la présence suffisante d' esprit pratique nécessaire à la bonne marche d' une entreprise pareille. Ceci soit dit confidentiellement et en tant que manière de voir toute personnelle. Dès lors je ne sais s' il est prudent de collaborer et ce faisant

¹⁶⁷ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire, diverse brieven.

d' appuyer moralement une entreprise établie sur une base peu certaine et dont l' insuccès éventuel serait de nature à vous compromettre en certaine manière. Je crois donc de mon devoir de vous dire ce que j' ai dit ¹⁶⁸

Buschmann kreeg gelijk. Pol de Mont had echter nog meer troeven want in 1904 werd hij benoemd als directeur van het Museum van Schone Kunsten in Antwerpen. Sanders van Loo kreeg de opdracht om de catalogus van het Museum in het Engels te vertalen. Had ze dit echter niet in haar briefwisseling met Marie Belpaire verteld,¹⁶⁹ dan hadden we dit nooit geweten want in het deel *Modern Masters* dat zij in 1905 vertaalde, wordt zij niet vermeld. Later kreeg ze, in het in 1911 vertaalde deel *Ancient Masters*, haar naam in even grote letters als die van Pol de Mont op de titelpagina. In 1902 liep ook Max Rooses met het plan rond om een nieuw tijdschrift op te richten, een algemeen neutraal tijdschrift dat alle liberale, vrijzinnige vlaamsgezinden zou verenigen en een beetje een tegenhanger zou worden van *De Gids* in Nederland. De jongeren waren op dat ogenblik niet geïnteresseerd zodat *De Vlaamsche Gids* er pas in 1905 kwam, met in de redactie uiteraard Max Rooses naast Paul Fredericq, Jozef Vercouillie, Pol de Mont en anderen.¹⁷⁰ Sanders van Loo trachtte ook in dit tijdschrift bijdragen geplaatst te krijgen, maar dat is blijkbaar niet gelukt. ¹⁷¹

¹⁶⁸ MV, Doudelet, *Buschmann jr aan Doudelet*: 24.10.1901.

¹⁶⁹ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*: 23.10.1905 en 7.11.1905.

¹⁷⁰ Zie onder andere A.M. Musschoot, 'Verloop van Van Nu en Straks', in: M. Rutten en J. Weisgerber, *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit*, pp 226-263. Zie ook de dagboeken van Paul Fredericq: UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, Hs 3708.

¹⁷¹ AMVC, Sanders van Loo, *SvL aan Max Rooses*: 19.3.1908.

HOOFDSTUK 5

Mamie Belpaire

MARIE BELPAIRE
DIETSCHER WARANDE EN BELFORT

Naast de liberaal-vrijzinnige burgerij was er in Antwerpen ook een belangrijke katholieke kern. Marie Belpaire,¹⁷² 'Mamie' voor de vertrouwelingen, behoorde tot één van die vooraanstaande katholieke families. Zij werd in 1853 geboren en was de kleindochter van de vroegere gouverneur van Antwerpen, Théodore Teichmann. Via tante en grootvader Teichmann raakte ze vertrouwd met het Vlaamse kunstenaarsleven en kwam ze in contact met grote schrijvers als Conscience, De Laet en Van Beers en grote musici als Benoit en Tinel. In 1898 werd op haar initiatief de kring *Eigen Leven* opgericht die tot doel had de Vlaamse Beweging en Vlaamse organisaties nieuw leven in te blazen én dit in eerste instantie katholiek te houden. Parallel dus met de liberale groep waarin onder meer Van Rijswijk, De Mont, Rooses en Buschmann.

Belpaire was niet enkel gemotiveerd, ze had ook het kapitaal om initiatieven te helpen uitwerken en om als mecenas voor de Vlaamse kunst op te treden. Zo was zij de grote drijfveer achter de oprichting van *Dietsche Warande en Belfort* in 1900, een samenvoeging van het door Alberdingh Thijm gestichte *Dietsche Warande* en het Gentse *Belfort*, waar God, kunst en wetenschap in het vaandel gevoerd werden en waarvan de geschiedenis dank zij Jan Persyn¹⁷³ voldoende bekend is.

¹⁷² Zie over Belpaire: B.A.Roose, *De wijze vrouw van Vlaanderen: het leven van Marie-Elisabeth Belpaire*, Antwerpen, Mercurius, 1948; L. Helsen, 'Maria Elisa Belpaire', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, Hasselt, Heideland-Orbis, 1976, deel 13, pp 395-398.

¹⁷³ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort*.

Sanders van Loo publiceerde reeds in 1897 in *Dietsche Warande* enkele prozaschetsen, een jaar later een recensie van een bloemlezing van Pol de Mont, en nog een jaar later een uitgebreid artikel over de Rembrandttentoonstelling te Amsterdam. In de eerste jaargang van de samengevoegde tijdschriften leverde ze bijdragen over Van Dyck en Thomas More. Pas enkele jaren later zou zij op een vaste basis meewerken en daarbij een drukke en vaak zeer persoonlijke correspondentie voeren met Belpaire.

In 1906 startte *Dietsche Warande en Belfort* namelijk met een aparte kunstkroniek die door Sanders van Loo zou verzorgd worden, wat haar een belangrijke positie in het tijdschrift gaf. De vraag daartoe werd haar eerst eind februari of begin maart 1906,¹⁷⁴ schriftelijk door Jules Persyn gesteld, wellicht op aanraden van Belpaire.

Ze was uiteraard zeer gevlend en wou duidelijke afspraken:

Maar we moeten elkaar over deze kronieken nu eens goed verstaan.

I Hoe vaak wenscht u ze? 2 maal of 4 maal in een jaar?

II Ik kan mij niet goed aan een bepaald aantal bladzijden binden, zooals de heer Persijn wenschte - de eene maal zullen ze eens wat langer, de ander korter zijn

III U vindt dus goed dat ik er voor reis en de uitgaven doe die ik wenschelijk acht?

IV vier frank de bladzij kleine tekst zal vrees ik niet voldoende zijn, die kleine tekst slikt zeer veel copie en t is natuurlijk niet 't schrijven alleen ... Ik heb vier dagen hard werk gehad om de gegevens voor deze tekst te verzamelen en juist zoon luchtigen stijl, die toch zaakrijk moet zijn, kost veel meer herseninspanning dan geleerde vertogen ... bent u bereid -at a skretch-meer te betalen? Ik zal u niet op onnoodige kosten jagen.¹⁷⁵

Ze zou keihard onderhandelen en, wat zelfs Jan Persyn verwonderde, haar schrijversloon steeg van 2 fr in 1901 tot 4 fr in 1905 en 6 à 7 fr in 1906. Het gewone honorarium was 1 fr per bladzijde. Om een gegeerd kunstenaar zoals Karel van de Woestijne aan het tijdschrift te binden, werd al eens 5 fr betaald, temeer omdat hij van zijn pen moest leven.¹⁷⁶ Dat 'broodschrijven' is precies het argument dat Sanders van Loo zou gebruiken om haar doel te bereiken. Ze vindt haar positie niet te vergelijken met die van bijvoorbeeld Jules Persyn, die naast zijn *Dietsche Warande en Belfort* -werk een vaste betrekking had. Dus, besluit ze in een discussie met Belpaire over een té laag honorarium:

leg [ik] dan maar liever mijn correspondentschap neer, u zult mij wel toestaan om met een woord aan de lezers afscheid te nemen, want alleen tegen 't volle bedongen bedrag zou ik het kunnen voortzetten.¹⁷⁷

¹⁷⁴ AMVC, Belpaire, SvL, aan Belpaire: 2.3.1906.

¹⁷⁵ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire: 22.3.1906.

¹⁷⁶ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort'*, p 78.

¹⁷⁷ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire: 12.12.1906.

Belpaire is gezwicht. Waarin Sanders van Loo dan weer haar zin niet kreeg, was in het schrijven van boekenrecensies, die meestal door Jules Persyn werden verzorgd. Herhaaldelijk vraagt ze om dat te mogen doen, waarbij ze dan de boeken voor zich kon houden en ze de bespreking voor 1 fr per bladzijde zou maken. Dat het niet lukte is niet zo verwonderlijk als we rekening houden met de opmerking van Jan Persyn. Sanders van Loo kon volgens hem als protestante de kunstkroniek toevertrouwd worden omdat:

plastisch kunstwerk meestal minder aanleiding geeft tot de uitdrukking van ideeën, die door de redactie als minder heilzaam konden beschouwd worden.¹⁷⁸

Recensies over literatuur hielden dat gevaar blijkbaar wel in. Tot 1911, het jaar waarin ze naar Gent verhuisde, schreef ze voor de kunstrubriek. Nog één bijdrage kwam er in 1913 over de wereldtentoonstelling in Gent en daarna werd haar kroniek overgenomen door Jozef Arras onder het pseudoniem Joe, zonder dat er een afscheid aan de lezer verscheen. Het lijkt op een breuk, maar uit deze periode zijn geen brieven bewaard, wat er op wijst dat er een discrete hand aan het werk is geweest.

BUSCHMANN-BELPAIRE

In haar brieven aan Belpaire klaagde Sanders van Loo meer dan eens over de intolerantie tussen de katholieken en de liberalen die ze in België waarnam. De diepgelovige maar ruimdenkende, humanitaire Belpaire kon een dergelijke houding niet verweten worden. Zowel op persoonlijk als op zakelijk gebied dacht zij zeker niet in enge zuilen. Zij trotseerde allerlei kritiek omdat zij de protestantse Sanders van Loo aan het woord liet en het engageren van een liberale drukker werd haar, zoals we reeds zagen, niet door iedereen in dank afgenomen. Onder haar liberale vrienden rekende zij de Buschmanns; het was trouwens Paul Buschmann sr die het ontwerp met de drie torens voor *Dietsche Warande en Belfort* maakte.¹⁷⁹ Dat zij een opvallend vlotte relatie met deze

¹⁷⁸ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort'*, p 307.

¹⁷⁹ Zie daarover M. Belpaire, *Gestalten in 't verleden*, Brugge, De Kinkhoren, 1947, pp 67-68; BU, Paul Buschmann jr, *Overlijdensberichten*: In dit archief bevindt zich een knipsel dat vermoedelijk uit DWB komt en dat verscheen na het overlijden van Paul Buschmann jr. Daarin staat: 'Wijlen Paul

familie had, blijkt uit de gelukwensen die Paul Buschmann sr haar stuurde in 1902, op het ogenblik dat zij ridder der Leopoldsorde was geworden:

Ziededana? Da komt er van, na zijde nen ridder. Ze nemen u veur ne vent. da zal u leeren altijd achter paravents te kruipen mee mansvolk. Léopold moest U kennen. Hij pakte seffens uw kruis af. Ik wensch u, maar vooral mijn eigen zelden, van harte proficiat.

Pauw zal geen half nachten willen werken voor ne kus van nen ridder!¹⁸⁰

Henriette van Beers, zijnde Mevrouw Paul Buschmann sr, deed echter niet onder voor de stijl van haar man. De reeds boven aangehaalde brief van de ontevreden *Dietsche Warande en Belfort* -lezer, die reageerde omdat Belpaire drukwerk bij de liberale Buschmann uitbesteedde, was niet enkel giftig tegenover Buschmann, hij noemde Belpaire, die 'edele vlaamsche vrouw' en stelde voor haar aan Buschmanns zoon te koppelen omdat hun samengevoegde namen 'nog zoo valsch' niet klonken. Belpaire liet het zich duidelijk niet aan het hart komen als we de reactie van Henriette van Beers bekijken:

Zoo, zoo aan Pauw II hebt gij u nog niet durven wagen! Wie heeft rondgestrooid dat gij met hem ging trouwen, en dan klink gebakken? De arme jongen treurt en is zoo dun als pompwater dank zij uwe logique féminine. Ik hadde u moederlijk gezegend in de zoete hoop dan ten minste het weinige dat er van mijnen Pauw overschiet te kunnen voor mij houden. Ik had zelfs gedroomd bij het jonge paar te gaan inwonen, ik zou het huis proper en in orde houden. De Markgravenlei ware in een aardsch paradijs herschappen! (cherchez le serpent) met raad en daad kon ik U bijstaan om uwen persoon wat te moderniseren! Hoed en toilette dernier cri coiffuur met frou-frou en chi-chi' s, witte kousen en ander triestig ondergoed vervangen door suggestieve dessous.¹⁸¹

Er waren uiteraard ook ernstige brieven en een opvallend warme hartelijkheid van Belpaire na het overlijden van Buschmann sr, zowel voor Henriette van Beers als voor Paul Buschmann jr. Voor Pauw werd zij duidelijk een 'raadvrouw', die hem met zakelijke raad en daad zou bijstaan. Wat zij, Mamie die alles (maar dan ook alles) wist, ooit over de relatie van Pauw met Sanders van Loo heeft geweten, is een vraagteken. Wel was zij, zoals velen, in de wolken over zijn geplande huwelijk.

Buschmann, de vader van den overledene, wijdde zijne gewetensvolle zorgen aan den bloei onzer onderneming. 't Was hij, die voor ons tijdschrift de schilderachtige plaat, met de drie torens, teekende, die door Jörgensen's Klokke Roeland de wereld is rond gegaan.'

¹⁸⁰ AMVC, Belpaire, *Buschmann sr aan Belpaire*: 9.11.1902.

¹⁸¹ AMVC, Belpaire, *Henriette Buschmann-van Beers aan Belpaire*: [1904].

HOOFDSTUK 6

Frederik van Eeden

FREDERIK VAN EEDEN

Oh! If amongst the 'boeken ter recensie', you should get van de passielooze lelie and Dante. Beatrice, both by van Eeden, may I review them? I know that Mr Persyn always does it, but I do want these books so badly! and I know van Eeden.¹⁸²

Dit was één van de zovele keren dat Sanders van Loo het met Belpaire over de door haar zo begeerde boekenrubriek had. Dat 'I know van Eeden' is op twee manieren te interpreteren, zij was inderdaad erg in de wolken over Van Eedens werk, noemde het zelfs 'bijna Shakespeariaans', hoewel ze in vergelijking Gezelles poëzie nog beter vond. Ze probeerde tevergeefs haar enthousiasme voor Van Eeden met Marie Belpaire te delen,¹⁸³ door haar boeken uit te lenen, en er de nadruk op te leggen dat hij anders was dan de andere Nieuwe Gidsers, maar het had niet veel effect. Belpaire hield er niet van.

Dat Sanders van Loo zich zo tot Van Eedens werk aangetrokken voelde, is onder meer te verklaren door de gelijklopende thematiek die in haar eigen literaire werk terug te vinden is. Eén van de eerste verhalen die ze in *De Vlaamsche School* publiceerde, *Verdronken*,¹⁸⁴ gaat over een vrouw, die ontgoocheld na een liefdesavontuur, vergetelheid zoekt in een boottochtje op een vijver midden in het bos. De waterplanten en -dieren, insecten, een christusachtige figuur en kindergezichten lokken haar de diepte in, waar een tweede zon schijnt. Zoals Fontijn aantoonde, hangt dit thema van

¹⁸² AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*: 12.11.1908.

¹⁸³ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*: 11.1905 en 22.3.1906.

¹⁸⁴ SvL, 'Verdronken', in: *De Vlaamsche School*, 43 jg. 1897, pp 238-240.

doodsverlangen, door Van Eeden onder andere in 1900 in *Van de koele meren des doods* verwerkt, voor een deel vast aan de eind-negentiende-eeuwse stereotiepen van de vrouw. Eén daarvan is haar preoccupatie met ziekte en dood. Het past uiteraard in de totaalsfeer van de romantiek: het spleen, de ennui, het moe-gevoel.¹⁸⁵

Sanders van Loo kende Van Eeden ook persoonlijk. In een brief aan Henri Borel beschrijft zij haar ontmoeting met Van Eeden toen de 'eeuw een paar jaar oud was'. Zij had namelijk een kleine zwelling in de rechterborst, die haar arts voor het begin van kanker aanzag. Ze had een smeerseltje gekregen, dat huidproblemen gaf, en besloot, wantrouwig tegenover Belgische dokters, om een Nederlandse arts te raadplegen. Ze koos Van Eeden. Na een telegrafische afspraak ging ze samen met Pauw naar Hilversum waar ze midden in de nacht bij Van Eeden in de 'Lelie' aankwamen.

van Eeden stond voor de open huisdeur. Hij leek een beetje op een vriendelijken rooverhoofdman. Wat mij vooral opviel waren zijn eigenaardige lilagrijze oogen. Ik heb nooit in een ander menschengelaat dergelijke oogen gezien. Hij scheen mij te kennen. Van het huis herinner ik mij een mooie, eigenaardige hal, waar een open vuur brandde en het kamertje, waar hij mij onderzocht en waar ik tusschen zijn boeken, die van Jane Austen opmerkte.¹⁸⁶

Hoe Van Eeden Sanders van Loo kende, is een open vraag. Wel weten we dat hij in contact was met Carolina van der Hucht, waar hij zelfs logeerde tijdens zijn verblijven in Den Haag.¹⁸⁷ Hij kan Sanders van Loo natuurlijk ook als schrijfster of vertaalster gekend hebben.

Dit bezoek aan Van Eeden, die na een onderzoek kanker uitsloot, heeft zij vereeuwigd in de ongepubliceerde novelle *Duinrozen*.¹⁸⁸ Daarin gaat een Duitse vrouw, niet gerust in de borstkanker-diagnose van haar dokter, naar Nederland om daar een arts te raadplegen. Zowel dokter als patiënte trouwden om het geld en hebben een ongelukkig huwelijk. Ze blijkt geen kanker te hebben en ze krijgt enkele dagen massage voorgeschreven. Ze worden verliefd op elkaar maar dokter Van Mierop gaat niet op haar avances in omdat hij te laf

¹⁸⁵ J. Fontijn, *Tweespalt*, pp 452-453. Zie ook J. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle*.

¹⁸⁶ UBA, Frederik van Eeden, XXIV C 98, *SvL aan Henri Borel*: 5.4.1930.

¹⁸⁷ Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923. Uitgegeven en toegelicht door H.W. van Tricht*, Culemborg, Tjeenk Willink-Noorduijn, 1971, pp 532 en 533. Op vrijdag 7 maart 1902 noteerde Van Eeden in zijn dagboek: 'Het begon met 1 Maart, toen sprak ik in Den Haag en at met Borel in hotel central. Ik logeerde bij mevr. van der Hucht.' Op zondag 30 maart logeert hij opnieuw in Den Haag, praat er met Felix Ortt en Van Mierop en noteert 'Bij mevr. van der Hucht geslapen'.

¹⁸⁸ AMVC, Sanders van Loo. De ongepubliceerde novelle bevindt zich in het Belpaire-archief in het AMVC. Zonder de alertheid van Marc Somers was dit verhaal onbekend gebleven.

is om met zijn comfortabele leven te breken. De doktersfiguur is duidelijk op Van Eeden geïnspireerd. Hij is opgegroeid in Haarlem, trouwde op zijn 26-ste, vond dat men geen geld mocht bezitten waarvoor men geen arbeid had verricht, genas op basis van hypnose, suggestie, waterbehandelingen en massage en er waren vooral zijn ogen:¹⁸⁹

Zijn oogen vond hij bepaald heel mooi. Ze waren groot en grijs, als lichte meeren, met de lange, zwarte wimpers omzoomd, met teer-iriseerende bruine stippen en een vonkje op den bodem van de pupil.
'Hoe zou ze mijn oogen vinden?' dacht hij. Ze had hem eens gezegd dat hij vreemde oogen had - dat ze geneeskracht voelde in zijn oogen.¹⁹⁰

Stuk voor stuk gegevens uit Van Eedens leven.

Duinrozen is één van haar mooiste verhalen. Waarschijnlijk gaf zij die in een onafgewerkte versie aan Marie Belpaire ter lezing, die echter besloot ze niet te publiceren. Het thema van de ontrouw en bepaalde passages zullen niet meteen Belpaires goedkeuring gedragen hebben:

Hij vond zich een blanc-bec maar hij was getroubleerd. Ze had zich de borst ontbloot met een koninklijk gebaar ... dit is een mensch, die me zal helpen. Verder voelde ze geen enkele gedachte dan dat deze man haar helpen zou. Hij zag vuurrood en beet op zijn knevel... 't suisde hem in de ooren en hij hoorde niet wat ze zei. Hij beheerschte zich met groote inspanning.¹⁹¹

En verder:

Hij had een horreur van leelijke vrouwen en hield er een theorie op na dat je die liever moest verdrinken. Jammer dat je dat aan een kind niet altijd kon zien.¹⁹²

Vergeten we niet dat Belpaire, ondanks haar ruimdenkendheid, in de eerste plaats de christelijke waarden beschermde. Die zijn hier niet bepaald terug te vinden. Bovendien was ze ook lid van diverse verenigingen 'tegen de zedeloosheid' en dan viel zo' n verhaal zeker niet in goede aarde.

Belpaire zal waarschijnlijk het verband met Van Eeden wel gelegd hebben, aangezien ze van Sanders van Loo's gezondheidsproblemen op de hoogte was.

In de zomer van 1907 schreef Sanders van Loo haar namelijk:

Weet u dat sedert u mij dat stukje van die soutane van den priester gezonden hebt, dat knobbeltje in mijn borst heelemaal is verdwenen? Ik geloofde er eerst niet aan, maar dat is toch wel heel wonderlijk! There are more things in

¹⁸⁹ Die ogen van Van Eeden waren niet alleen Sanders van Loo opgevallen, ook Annie Salomons schrijft: 'Hij had de lage haargroei en het gedeukte voorhoofd van een boef, een vulgaire neus, maar de stralende, bezielde ogen van wie een blijde boodschap heeft te brengen.' A. Salomons, *Herinneringen uit de oude tijd*, p 25.

¹⁹⁰ AMVC, Sanders van Loo, *Duinrozen*, pp 12-13.

¹⁹¹ AMVC, Sanders van Loo, *Duinrozen*, p 5.

¹⁹² AMVC, Sanders van Loo, *Duinrozen*, p 13.

Heaven and earth Horatio... Het was mij niet hinderlijk meer maar 't was toch geen aangenaam bezit en als ik 't weer stootte had 't gevaarlijk kunnen worden. Nu is t geheel weg en als ik t lapje s' nachts op mij leg, droom ik dezelfde dingen die Fra Angelico schilderde.¹⁹³

Belpaire zal wel meer dan eens niet geweten hebben hoe op Sanders van Loo's ongebreideld enthousiasme te reageren.

Op 11 februari 1910 gaf Van Eeden een lezing voor de *Vlaamsche Conferentie der Balie* van Antwerpen in de assisenzaal van het Gerechtshof. Onderwerp: *De Nieuwe Gids-beweging in Holland*.¹⁹⁴ Sanders van Loo werd daarop (door Van Eeden?) uitgenodigd. Ze schreef hem dezelfde dag een briefje met de vraag om hem 's avonds na de lezing even te kunnen zien om een afspraak te maken. In haar brief heeft ze het onder meer over haar breuk met Pauw. Het is ook duidelijk dat ze deze keer de psychiater en niet de arts Van Eeden om raad wil vragen:

Misschien kunt u mij vanavond zeggen, waar ik u morgen even vinden kan, liefst hier aan huis, want ik wou u brieven laten lezen, ik houd het voor neurasthenie, for in other respects also he [Pauw] is acting in a very queer way.¹⁹⁵

In zijn dagboek schrijft Van Eeden niets over deze ontmoeting, wel vermeldt hij een bezoek aan het Museum van Schone Kunsten in gezelschap van Pol de Mont.¹⁹⁶ Uit de brief die Sanders van Loo vele jaren later aan Borel¹⁹⁷ schrijft, kunnen we echter opmaken dat ze hem toen inderdaad ontmoette, in haar herinnering in 1909, in werkelijkheid in 1910. Of ze het over Pauw hebben gehad is niet duidelijk. Er was inderdaad één en ander met Paul Buschmann jr aan de hand in 1910, een jaar dat meer dan één keerpunt in zijn leven zou brengen.

¹⁹³ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*: [juni of juli 1907].

¹⁹⁴ AMVC, Frederik van Eeden, E 1447. Met dank aan Marc Somers.

¹⁹⁵ UBA, Frederik van Eeden, XXIV C 53, *SvL aan Van Eeden*: 11.2.1910.

¹⁹⁶ Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923*, p 1068.

¹⁹⁷ UBA, Frederik van Eeden, *SvL aan Henri Borel*, 5.4.1930. Zie over de relatie Henri Borel en Frederik van Eeden: H. Borel (ed.), *Brieven van Frederik van Eeden aan Henri Borel*, Den Haag, Uitgeverij Pax, 1933.

HOOFDSTUK 7

**'When he had seen that girl.
He never sang any more.'**¹⁹⁸

OPVOLGING PAUL BUSCHMANN SENIOR

Onze Kunst was in 1909 uitgegroeid tot een hoog gewaardeerd tijdschrift en Veen had langzaam maar zeker vertrouwen gekregen in Buschmann juniors capaciteiten. Die was ondertussen geen onervaren beginnening meer, had met grote onderscheiding zijn doctorstitel in de kunstgeschiedenis behaald en kreeg alle lof voor zijn publikaties over onder andere Jacob Jordaens.¹⁹⁹ Hij had bovendien een stuk van Europa gezien en (wat zeker niet onbelangrijk was) had contacten gelegd met de binnen- en buitenlandse kunstwereld.

Een jaar eerder waren de plannen gegroeid om *Onze Kunst* in een aparte Naamloze Vennootschap om te zetten. De doorwinterde zakenman Veen bleek onder de indruk van Pauws voorstellen maar kon het, zoals immer, niet nalaten om op een eerder paternalistische manier te antwoorden:

Naar aanleiding van je paperassen even het volgende: Als algemeene opmerking meen ik dat niet slecht voor jezelf is gezorgd. Als je alles er door krijgt. Kerel als ik eens mijn zaken omzet in NV dan kom ik je raad inwinnen hoor! Het is knap. Onafzetbaar en 25 000 frs voor je inbreng plus minus. In de statuten Art 24 maakte ik een kleine opmerking want je macht zou te groot worden als je maar personeel zou kunnen aanstellen zoveel je wilde.

Bij Art 10 vind ik beter de oude betalingswijze te volgen. Je moet ons niet teveel kortwieken. Alles voor jou en de anderen moeten maar zien hoe er te komen.²⁰⁰

De relatie tussen Buschmann jr en Veen was echter van die aard dat dergelijke dingen kónden gezegd worden. Wel ontstond er in de loop van de jaren een

¹⁹⁸ UBG, SvL, RD, p 7.

¹⁹⁹ P. Buschmann jr, *Jacob Jordaens*, Brussel, G. Van Oest, 1905.

²⁰⁰ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr.* 11.2.1909.

wederzijdse wrevel doordat Veen, die voor de distributie zorgde, steeds opnieuw zeurde over het feit dat de nummers van *Onze Kunst* nooit op tijd klaar waren. Buschmanns brieven uit die periode ontbreken, maar het feit dat Veen het er steeds opnieuw over heeft, toont wel dat Buschmann er niet op antwoordde. Het zal inderdaad wel waar geweest zijn dat abonnees afhaakten door dit onregelmatig verschijnen. Voor Pauw ging echter de kwaliteit van de artikels en van het drukwerk voor.

Op 20 november 1909 overleed Paul Buschmann sr, niet helemaal onverwacht. Pauw was niet alleen een grote steun kwijt maar erfde van de ene op de andere dag een zware verantwoordelijkheid als mede-beheerder in het bedrijf. Zijn oom Gustave bleef commercieel directeur en Pauw nam de artistieke leiding op zich. Gelukkig voelde hij zich daar duidelijk niet in, wat hem deed uitkijken naar andere jobs. In datzelfde jaar had hij reeds gesolliciteerd voor de leerstoel in de kunstgeschiedenis aan het Hoger Kunstinstituut in Antwerpen,²⁰¹ wat echter niet meteen betekende dat hij weg wou uit de drukkerswereld. Korte tijd waren er zelfs plannen om een kleine, ultra-moderne drukkerij te beginnen met als startkapitaal de overnameprijs die zijn oom voor zijn deel betaalde. Gustave Buschmann schrok echter van Pauws plannen, want die betekenden uiteraard regelrechte concurrentie. Uiteindelijk kwam er een akkoord en werd een contract opgesteld waarbij Pauw er zich toe verbond om in de eerste twee jaar geen nieuwe drukkerij te stichten.²⁰² Hij stapte uit het bestuur van de zaak maar kon nog wel als raadgever functioneren voor speciale opdrachten. Naast de koopsom kreeg hij ook 30 jaar lang een wedde uitgekeerd. Pauw zou niet op zijn besluit terugkomen want het vrij-zijn van financiële beslommingen en de ruimte voor intellectueel werk bleken veel aantrekkelijker te zijn. Het jaar 1911 was niet enkel op zakelijk gebied belangrijk voor de 34-jarige Buschmann jr, ook zijn persoonlijk leven zou een heel andere wending krijgen.

ELSA VAN RIJSWIJCK

Elsa en Doka van Rijswijck waren bevallige en zeer graag geziene verschijningen in en buiten Antwerpen. De Gentse eeuwige vrijgezel Paul

²⁰¹ BU, Paul Buschmann jr, *Diverse Aantekeningen*.

²⁰² AMVC, Belpaire, *Buschmann jr aan Belpaire*: 10.6.1911 en 28.8.1911.

Fredericq²⁰³ kon alvast niet over Doka zwijgen. In zijn dagboek noteerde hij op 1 november 1903:

Diner bij Max Rooses te Antwerpen met de Van Rijswijk' s. Jan de burgemeester is bijna hersteld. Ik zit naast zijne verrukkelijke dochter Doka, een der lieflijkste meisjes die ik ooit in mijn leven heb ontmoet. Wat zal hij gelukkig zijn, de jonge man, die haar zijne vrouw zal mogen noemen. Had ik ook in mijnen jongen tijd zo'n vrouw ontmoet! ²⁰⁴

In de zomer van 1908 werd de 31-jarige Pauw, die Elsa kende van kindsbeen af, verliefder dan ooit tevoren. Elsa was dan net 20 geworden. In tegenstelling tot Sanders van Loo behoorde Elsa van Rijswijk wel tot Pauws vertrouwde, vrijzinnige, liberale, vlaamsgezinde burgerkring en werd zij wèl door de vrienden aanvaard. Zij was bovendien de dochter van Jan van Rijswijk, oud-burgemeester van Antwerpen, wat de reeds lang bestaande vriendschapsbanden tussen de families Van Beers, Buschmann en Van Rijswijk nog sterker maakte. Ger Schmook ²⁰⁵ zou het ooit in een artikel over de schilder Jan van Beers, broer van Pauws moeder, de 'gesloten gelederen' noemen die de Van Beersen en de Van Rijswijcks vormden als eerste vertegenwoordigers van de financieel mercantiele bourgeoisie. En Arthur Cornette schreef:

Men voege daarbij dat [...] Paul Buschmann zijn naam klonk aan een der schoonste namen uit de geschiedenis van Antwerpen: hij trad in den echt met Mejonkvrouw Elsa van Rijswijk, jongste dochter van Burgemeester Jan van Rijswijk.

van Beers - Buschmann - van Rijswijk, drie erentfeste namen in ons land. ²⁰⁶

Om het dan nog niet eens te hebben over hoe blij de familie zelf was. Het zou echter verkeerd zijn om te denken dat het hier enkel om een standing-huwelijk ging. Aan Doka, Elsa' s zus vertrouwde Pauw toe:

Het geluk, dat me overkomt, is zoo groot, zoo onmetelijk en eindeloos groot, dat ik er door verbijsterd was en dagen lang heb getwijfeld of ik niet droomde. Ik ben als een gevangene die uit een duister kot opeens wordt gebracht in een tuin vol zon en vol bloemen. Ik ben verblind en verdwaasd door dat geluk - ik moet er aan wennen en leeren, dag voor dag, dat het dan toch waarheid is!

Ik kan U niet zeggen hoe lief ik dat wicht heb - [...] het gouden hart en het innigste wezen van dat kind is, wat ik zoo lang en zoo wanhopig heb gezocht. [...] en ik weet dat ik in haar het ideaal van mijn leven heb gevonden. ²⁰⁷

²⁰³ Zie over Paul Fredericq: E.C. Coppens, *Paul Fredericq*, Gent, Liberaal Archief, 1990.

²⁰⁴ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, II, 1.11.1903, p 252.

²⁰⁵ AMVC, Van Beers, B 366, *Marie Gevers herinnert zich Jan jr en Thilde Grisar*, drukproef van een gesprek met Ger Schmook.

²⁰⁶ A.H. Cornette, *In Memoriam dr Paul Buschmann 1877-1924*, p 2.

²⁰⁷ BU, Paul Buschmann jr, *Buschmann jr aan Doka van Rijswijk*: 8.12.1910.

Pauw kon zijn geluk niet op. Hij stuurde opvallend blijde, enthousiaste berichten naar Karel Doudelet en zijn vriend Frans Huygelen schreef hij, op 29 november 1910, een brief waarin hij zijn eigen woorden bijna voorbij loopt:

Een groot, goed en onverwacht nieuws: verschiet niet, zulle - ik ben...hm!
...verloofd!!!
En met wie? Met wie? zult ge vragen Ja, jongen, als ge dat nu eens wist hee!
Raad eens! Ik zal U helpen: met het mooiste, het liefste, het braafste maske
van Antwerpen. Een vrouw als een droom, als een bloem, als een engel -
waar ik zo op verliefd ben sedert 11/2 jaar, zooals er nooit een mensch
verliefd is geweest! Raad ge het nog niet?
met...met...met.....mejuffrouw Elsa van Rijswijk
Ge kunt denken of dat een vreugde is in de familie! En ik weet dat gij en uw
vrouw die vreugde zult deelen.
Hoe dat allemaal in zijn werk is gegaan en de gelukkige oplossing zo
onverwacht gekomen is, vertel ik U later nog wel eens.
En later vraag ik U ook om een meesterwerk te maken, in marmer of ivoor
van dat kopje, dat Phidias U zou benijden.²⁰⁸

In de schaduw van al dit prille geluk vinden we Sanders van Loo. Elsa zal zeker op de hoogte geweest zijn van haar relatie met Pauw, die in de vriendenkringen niet onbesproken was gebleven. De laatste buitenlandse reis, die Pauw met Sanders van Loo ondernam, dateerde van 1908, de zomer van Pauws coup de foudre.²⁰⁹ In augustus 1909, na het behalen van zijn diploma, was Pauw nog in Frankfurt²¹⁰ en in 1910 in Besançon zoals blijkt uit twee karikaturen die hij maakte van zijn neef Bob de Man.²¹¹ Paul Buschmann, wiens trouwe hart algemeen bekend was, liet Sanders van Loo ook niet zomaar meteen vallen. Pas op 11 februari 1910 zou zij aan Frederik van Eeden schrijven:

I am again in great trouble for my husband has suddenly left me; ever since he took his degree and his father died, he changed like a leaf on the tree; ²¹²

Zo 'suddenly' blijkt dat dan uiteindelijk niet geweest te zijn. Voor Buschmann zelf, die jarenlang de meeste avonden met haar had doorgebracht, die zoveel zomers of tussenseizoenen buitenlandse reizen met haar had gemaakt en die, boven alles, de kritiek en het gegniffel in zijn vrienden- en familiekring had getrotseerd voor deze relatie, zal die stap weg van haar ook niet zo eenvoudig zijn geweest.

²⁰⁸ AMVC, Huygelen, H 9558, *Buschmann jr aan Frans Huygelen*: 29.11.1910.

²⁰⁹ AMVC, Huygelen, *Buschmann jr aan Frans Huygelen*: 29.11.1910.

²¹⁰ Sanders van Loo was in 1909 in Engeland. Zie: SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 10 jg, II Halfjr, 1909, p 469.

²¹¹ BU, Paul Buschmann jr, *Karikaturen*. Robert de Man was de zoon van Jozefa van Beers (zus van Pauws moeder) en Adolf de Man. Zijn zus was de schrijfster Yvonne de Man en zijn broer de omstreden socialistische politicus Hendrik de Man. Zie over Hendrik de Man: M. van Haegendoren, 'Hendrik de Man,' in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 227-232.

²¹² UBA, Frederik van Eeden, *SvL aan Van Eeden*: 11.02.1910.

Helemaal voor haar kiezen heeft hij duidelijk nooit gekund. Die eeuwige twijfel vinden we verwerkt in de onuitgegeven novelle *Duinrozen*, door Sanders van Loo gedateerd op 1 april 1907:

Er stonden muren tusschen hen in, muren van fatsoen, gemak en conventie. Maar die een kracht was [,] een held onder pygmeeën, die een heros was, die trapte die muren omver... zooals Wagner gedaan had en anderen na Wagner. Maar hij was geen held en hij was geen genie. Hij was een respectabele meneer die dokter speelde uit benevolentie - die met zijn vrouw om haar geld was getrouwd.

En dat geld hield hem met polypenarmen vast. Hij vond zich een lamme vent dat hij niet durfde, want zij, ze durfde wel! Zij zou haar man en zijn geld verlaten om met hem te gaan een geldelooze toekomst in .. al was ze zelf een arme, die nooit de kunst van armzijn had geleerd.

Ze konden zich beide laten scheiden en dan .. dan vielen de muren weg! Maar hij durfde niet... hij durfde niet .. God, God wat was hij een lammeling, hij durfde niet arm zijn, zelfs niet met haar.²¹³

Sanders van Loo zal het Pauw wel niet gemakkelijk gemaakt hebben en hoe erg hij ook zijn best mag gedaan hebben, ze beschouwde zijn huwelijk als een regelrecht verraad. In haar dagboek zou ze zich later nooit hatelijk over Elsa uitspreken, wel beschuldigend of diep-melancholisch tegenover Pauw:

He had a way, with the strange lightheartedness he had then, of repeating the same words or little line over and over again, when he was in my house, swinging a rules and singing.-

When he had seen that girl. He never sang any more.- [RD, p 7]

Waar Sanders van Loo verder leefde van herinneringen, bleek Pauw vastbesloten om achter dit deel van zijn leven een punt te zetten. Of hij het zelf vernietigde of anderen voor hem, is niet geweten, maar over de periode 1899-1910 is in zijn persoonlijk archief niets terug te vinden.

Het zal wel geen opzet geweest zijn, maar fijngevoelig kan het toch ook weer niet genoemd worden: Paul Buschmann jr en Elsa van Rijswijck huwden op 15 maart 1911, de 51-ste verjaardag van Sanders van Loo. De jonggehuwden gingen op reis en dank zij een bewaard kattenbelletje weten we ook precies naar waar:

tot 19 maart: St-Raphaël

tot 23 maart: Cannes

tot 26 maart Monte Carlo

tot 29 maart Cabbé Roquebrune chez M. JvB [oom Jan van Beers]

daarna Parijs²¹⁴

²¹³ AMVC, Sanders van Loo, *Duinrozen*, p 19.

²¹⁴ BU, Paul Buschmann jr, *Diverse aantekeningen*.

Op 26 oktober 1911 namen ze hun intrek op de Arthur Goemaerelei nr 60 in Antwerpen. Enkele weken ervoor had Pauw de drukkerij verlaten om zich voortaan volledig aan *Onze Kunst* te wijden.²¹⁵ In 1912 stelde hij zijn kandidatuur voor de leerstoel kunstgeschiedenis aan de Gentse Universiteit, die echter door Leo Van Puyvelde ingenomen werd. Twee jaar later, na de dood van Max Rooses gingen veel stemmen op om Buschmann als opvolger te benoemen in het Plantijn Moretus Museum. Het werd Jan Denucé,²¹⁶ waarover duidelijk heel wat ontstemming heerste. Paul Fredericq schrijft daarover: komt Mevr Max Rooses aan met het tramken .. wij praten ... boven met Nica en later tante Virginie ... wij spreken over allen en alles (benoeming van Denucé en deceptie der Van Rijswijcks omdat Paul Buschmann Rooses' opvolger niet geweest is/ ook Delen daarover ontstemd [])²¹⁷

Buschmann zelf was eerder berustend. Veen had het nieuws, tot grote verwondering van Pauw, via de krant vernomen en op zijn vraag hoever het staat, kreeg hij het nuchtere antwoord:

[...] het loopt toch mis, dat weet ik vooruit, want mijn mede-candidaat heeft vijf voor, aangezien hij reeds onder-conservateur is en het stadsbestuur hem niet over het hoofd kan stappen. Overigens is hij een knappe baas en een oude vriend van me. Ik stelde mijne kandidatuur alleen 'par acquit de conscience' en om mij er later, bij eenige andere gelegenheid te kunnen op beroepen.²¹⁸

Buschmann trachtte kort daarna een oude droom van Rooses te verwezenlijken door aandacht te vragen voor de restauratie van het Rubenshuis en schreef de studie *Over Herstelling en Bestemming van het Rubens-huis*,²¹⁹ voor dovemansoren zoals bleek want er gebeurde niet onmiddellijk iets mee.

²¹⁵ BU, Paul Buschmann jr, *Elsa van Rijswijck aan Cornette*, 5.9.1924.

²¹⁶ Jan Baptist Denucé (Antwerpen, 13.3.1878- 11.2.1944) studeerde evenals Paul Buschmann jr aan het Atheneum in Antwerpen. Omwille van zijn activistische activiteiten werd hij in mei 1919 ontslagen als directeur van het Museum Plantijn-Moretus. Zie over Denucé: Roger Blondeau, 'Jan Baptist Denucé', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 115-118.

²¹⁷ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, V, 11.2.1915, p 144.

²¹⁸ NLM, Veen, *Buschmann jr aan Veen*: 4.5.1914.

²¹⁹ Deze tekst werd door A.J.J.Delen uitgegeven in het *Rubensbulletin* van 1938.

GENT

1911-1918

HOOFDSTUK 8

'Wijl mijn eigen ziel zoo droevig was'²²⁰

MRS HALLETT

Kort voor Paul Buschmann seniors overlijden, in november 1909, leerde Sanders van Loo Clara Lewis kennen. Hun eerste contact vond plaats bij de - in Antwerpen wonende - Engelse leraressen Adams, die zij op de boot naar Engeland had ontmoet. Clara Lewis was in september 1902 weduwe geworden van de vroegere Engelse consul, George Henry Hallett. Zij waren 29 jaar gehuwd geweest en hadden in januari 1873 hun intrek genomen in de 'Rue de l' Epoque' in Antwerpen. George Henry Hallett begon zijn loopbaan als scheepsmakelaar bij de firma Hüger in de Scheldestad.²²¹ Ze zouden 11 kinderen krijgen waarvan vier zonen en vijf dochters opgroeiden. Mrs Hallett, zoals Sanders van Loo haar stevast noemt, had nog betrekkelijk jonge kinderen op het ogenblik van hun eerste ontmoeting. Zelf was zij toen 56 en haar jongste zonen Theo en Joris waren 12 en 16 jaar. Sanders van Loo, met haar zwak voor jonge mannen en net door Pauw verlaten, vond troost in haar platonische liefde voor Joris die Josken of Georgie genoemd werd:

I will use this space to write about my darling, who will be the last love of my life.[...]

Gordon was very nice-looking, Georgie an angel, Theo a rather ordinary-looking little boy [...] they hoped to inherit my furniture and indeed, for some time, I made a will to that effect, in favour of that boy Josken, who was so nicelooking when he was 16. [...] fact is, that I had given so much to that boy Josken, money and presents, certainly about 2000 francs, furniture, a gold watch, books etc.

[ME, p 366]

²²⁰ Svl, 'Kunstkroniek', in *DWB*, 11 jg, II Halfjr, p 259.

²²¹ AR, Dossier vreemdelingenpolitie en GSA, Bevolkingsregisters.

Uit een voetnoot die ze jaren later zelf bij deze tekst schreef, weten we dat het een bevestiging van korte duur was. De eerste contacten met de familie Hallett verliepen heel vlot. Aangezien ze vlakbij elkaar woonden in de toen recent gebouwde wijk Zurenborg, bezocht Sanders van Loo Mrs Hallett zowat elke dag in de Lange Ruyschbroekstraat.

In augustus 1910 nam de Engelse Amelia Swindells (kortweg Minnie), haar intrek bij Sanders van Loo in de Tweelingenstraat.²²² Onder druk van Minnie verhuisden ze naar Sint -Amandsberg bij Gent toen ook Mrs Hallett daarheen trok. Op 21 september 1911 werd Sanders van Loo in Antwerpen uit- en dezelfde dag in Sint-Amandsberg ingeschreven. Samen met Minnie deelde ze een huis in de Heiveldstraat 6. Het zal wel even wennen geweest zijn om van de residentiële wijk in Antwerpen, waar ze tenslotte meer dan tien jaar had gewoond, naar deze eerder landelijke buitenwijk van Gent te verhuizen. Zelf vond ze het een prachtige streek, er waren veel bloemisterijen in de omtrek en enkele gezellige buitenverblijven. Op één van deze landgoeden in de Evastraat woonde Mrs Hallett en ook daar werd Sanders van Loo een regelmatig bezoeker. Ze kon er haar wekelijks bad nemen en ze genoot eindeloos van de mooi onderhouden tuin.

LEONARD WILLEMS
ALGEMEEN NEDERLANDSCH VERBOND
JAN DEREK DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD

Dezelfde Mrs Hallett zou haar trouwens een uitstekende introductie bezorgen in de Gentse intellectuele wereld, via haar schoonzoon Leonard Willems.²²³

Leonard Willems was op 22 december 1898 met Mrs Halletts dochter Winifred gehuwd, ze hadden een dochter Mary, die in 1899 geboren werd, en dus maar weinig in leeftijd scheelde met haar jongste ooms.

Leonard Willems had in Brussel en Gent een universitaire opleiding gevolgd in de staatswetenschappen en rechten. Zijn hart ging echter uit naar de filologie en meer bepaald naar de Middelnederlandse en 16e-eeuwse literatuur. Hij had veel

²²² AR, Dossier vreemdelingenpolitie.

²²³ Zie over Leonard Willems: R. Roemans, *Dr Leonard Willems (1864-1938)*, Brussel, De Kogge, 1969; P. De Keyser, 'Ter nagedachtenis van Leonard Willems', in: *Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde*, 1965, pp 336-346.

contact met Paul Fredericq en het is wel een beetje verwonderlijk dat in de zeer gedetailleerde dagboeken van Fredericq - met de nodige roddels - geen enkel spoor van Sanders van Loo terug te vinden is. Ze kan hem niet volledig onbekend geweest zijn aangezien ze betrokken werd bij de uitgave van een Nederlandstalige gids voor Gent.

De letterkundige afdeling van de Gentse tak van het Algemeen Nederlandsch Verbond had zich op een bestuursvergadering van 11 maart 1911 de vraag gesteld of er geen Nederlandse uitgave van de *Guide Archéologique de Gand* kon komen. Het duurde enkele vergaderingen vooraleer er een commissie werd samengesteld die de mogelijkheden voor een vertaling zou bestuderen. Die commissie bestond uit Victor Fris, Domela Nieuwenhuis Nyegaard²²⁴ en Jan Eggen. Met het oog op de wereldtentoonstelling die in 1913 in Gent zou gehouden worden, leek dit een haalbaar project en vooral een verkoopbaar produkt.²²⁵ Vertaalster voor deze gids werd Sanders van Loo en dat werd wellicht één van de eerste opdrachten die ze in haar nieuwe woonplaats kreeg. De vertaling werd deels nagezien door Leonard Willems, Alfons van Werveke en Domela Nieuwenhuis. Zowel Domela als Leonard Willems kunnen ervoor gezorgd hebben dat zij deze vertaalopdracht kreeg.

Domela Nieuwenhuis was niet enkel erg begaan met de Nederlandse taal en letterkunde, hij was tevens de dominee van de Gentse protestantse gemeente op de Brabantdam. Sanders van Loo behoorde tot zijn Hervormde Kerk en staat ook in het lidmatenboek ingeschreven tussen namen als Simon en Paul Fredericq, Leonard Willems, Karel Willem Rogghé, Maurice De Weert (echtgenoot van de kunstenares Anna Cogen).²²⁶ Heel wat vooraanstaande liberale Gentse families, zoals de Fredericqs en de families Callier, Coevoet en Heremans hadden zich op het einde van de negentiende eeuw tot het protestantisme bekeerd. Dat gebeurde onder de impuls van het zogenaamde liberale protestantisme waarvoor vooral de Luikse professor Emile de Laveleye veel propaganda maakte.²²⁷ De liberale protestanten keerden zich tegen het Roomse gezag en de paus, omdat die de gewetensvrijheid aan banden legden, maar vonden dat er omwille van het behoud van morele waarden toch een vorm

²²⁴ Zie L. Buning, 'Jan Derek Domela Nieuwenhuis Nyegaard', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, Koninklijke Academiën, 1974, pp 231-251; L. Buning, *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*, Buitenpost, Alternatyf, 1976.

²²⁵ UBG, Hippoliet Meert, Hs III 27, *Verslagen vergaderingen ANV*: 11.3.1911, 14.5.1911 en 21.5.1911.

²²⁶ VPK, Lidmatenboek der Hervormde Staatskerk te Gent; Dood-boek.

²²⁷ R. Sunaert, *De geschiedenis van de Gentse Staatskerk (Brabantdam) en Zendingkerk (Rabot) 1815-1914*, Gent, RUG, dissertatie, 1990, pp 364-366. Zie verder over E. de Laveleye: H. Van Velthoven, *E. de Laveleye en de Vlaamse kwestie*, Gent, Liberaal Archief, 1992; M. Bots, *Lettres adressées à Emile de Laveleye*, Gent, Liberaal Archief, 1992 en Ph. Praet, *E. de Laveleye. Bibliografie*, Gent, Liberaal Archief, 1992.

van religie nodig was. Door toedoen van Paul Fredericq aanvaardde de Nederlander Domela Nieuwenhuis in 1903 het ambt van dominee in die gemeente. Dit betekende niet enkel de lidmaten uit de stad Gent maar ook die uit 23 dorpen in Oost- en West-Vlaanderen, naast de zielezorg van de protestantse gevangenen in Gent, Brugge, Dendermonde en Beernem. Wat uit zowat alle getuigenissen over dominee Domela Nieuwenhuis Nyegaard naar voren komt is zijn enorm enthousiasme en impulsiviteit. Hij was een romanticus die eenmaal op dreef nog moeilijk kon tegengehouden worden en die dan ook voor geen rede vatbaar bleek te zijn. Hij stond bekend als een erg gastvrij man en in zijn pastorie op de Coupure verbleven regelmatig Nederlandse vrienden en kennissen, onder andere zijn lievelingsoom, de anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis, waarmee hij zelf wel eens verward wordt. Sanders van Loo en Amelia Swindells waren er vaste bezoekers. Hieruit besluiten dat ze 'vriend aan huis waren' bij de Domela's zelf, zou voorbarig zijn. Het was eerder om de dienstbode Mina dat de wederzijdse bezoeken werden afgelegd en de keren dat Mina bij Minnie kwam logeren als Domela naar Nederland ging, bracht ze ook zijn jongste zoon Kootje²²⁸ mee.

²²⁸ Zie over Kootje Domela ook meer bij L. Buning, *Het strijdbare leven van J.D.Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*.

HOOFDSTUK 9

'Zachtjes dreigend dreunt de IJzer'²²⁹

BEZETTE STAD

Op maandag 12 oktober 1914 trokken de Duitsers Gent binnen.²³⁰ Vier jaar lang zou Gent een vreedzaam bezette stad zijn, terwijl de oorlog in de loopgraven in de Westhoek werd uitgevochten. Gent zou gespaard blijven van verwoestingen op voorwaarde dat de bevolking zich niet zou verzetten en de Duitse overheersing zou aanvaarden. Om de Gentenaars hun belofte te doen houden, hielden de Duitsers zes gijzelaars die bij de minste ongeregelde heden zouden omgebracht worden. Die gijzelaars werden regelmatig door andere vervangen en op 9 december 1914 schrijft Paul Fredericq in zijn dagboek:

ga mij gevangen geven in het prachtige huis van Edgar vander Haeghen (Baron Champagne) in de Veldstraat²³¹

Hij werd er uitstekend behandeld en beschreef zijn verblijf bijna als een vakantietrip. Burgemeester Braun riep de Gentse bevolking voortdurend tot kalmte op. De angst voor represailles, de gruwelverhalen over de bezetting van Leuven en de ooggetuigenissen van de bombardementen van Melle en Kwatrecht hielden de stad inderdaad in bedwang. De Duitse soldaten betrokken

²²⁹ UBG, SvL, ODI, p 1148.

²³⁰ Zie daarover onder meer D. Vanacker, *Het aktivistisch avontuur*, Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1991; A. Capiteyn, *Gent en de eerste wereldoorlog: het stadsleven in de jaren 1914-1918, tentoonstellingscatalogus*, Gent, Stadsbestuur Gent, 1991; M. Baertsoen, *Notes d' un Gantois sur la guerre 1914-1918*, Gent, A. Vandeweghe, 1929; J.D.Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *Uit mijn oorlogsdagboek*, Den Haag, Nieuwe Uitgevers-Maatschappij, 1915; UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*; UBG, *Oorlogsdagboek V. Loveling*, Hs 4115. Van de dagboeken van Virginie Loveling werden fragmenten gepubliceerd in *DWB* en *De Vlaamsche Gids*. Zie V. Loveling, 'In Oorlogsnood', in: *DWB*, 21 jg, I Halfjr, 1921, pp 273-297, 417-438 en 594-605 en ook 'In Oorlogsnood. Fragmenten uit mijn Dagboek', in *De Vlaamsche Gids*, 1922-23, 11 jg, pp 27-47, 113-116 en 327-339.

²³¹ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, V, p 46.

de grote leegstaande huizen van de vluchtelingen, palmden ziekenhuizen en scholen in en richtten de nodige diensten op. De hele sfeer in Gent was vrij rustig, veel families waren gevlucht, de strenge kranten- en brieven censuur hield de oorlogsgruwel voorlopig buiten en de Duitsers probeerden de Vlamingen naar hun hand te zetten. Voortdurend werden nieuwe verordeningen aangeplakt en kwamen er nieuwe wetten die moesten gevolgd worden. Zo werd in november 1914 het 'heure du Beffroi' of de Duitse tijd ingevoerd, die 55 minuten op de Belgische tijd voor was. Wie dat niet volgde kreeg drie mark boete.²³² Duiven moesten, omwille van de mogelijke spionage, opgesloten blijven en naarmate de oorlog vorderde kwamen er steeds nieuwe verordeningen en wetten die vooral het leven van elke dag beïnvloedden: schoenen en wol van matrassen werden aangeslagen, verlichtingstoestellen moesten ingeleverd worden, notelaren werden afgekapt, alle metaal en koper werd opgeëist, honden met een schouderhoogte hoger dan 40 cm werden als rattenvangers aangeslagen, enz. Kortom, er kwamen té veel verordeningen om goed te zijn, en volgens Paul Fredericq nodig om:

werk te geven aan de 50 man der Pass-Zentrale (Concorde) die nu sedert weken hunne duimen zuigen, nu er zoo goed als geene passen meer afgeleverd worden. Men zegt ook, dat het is om werk te geven aan de fijs à papa, die 20.000 en meer mark gestort hebben om naar 't front niet te moeten gaan vechten.²³³

Niet iedereen was ontevreden met de Duitse inval, Modris Eksteins wijst in zijn *Lenteriten* op de bewondering die er vóór de oorlog was voor de Duitse cultuur en voor de Duitse successen op wetenschappelijk en technologisch gebied. Tot ver buiten de eigen grenzen was men ervan overtuigd dat Duitsland economisch en militair het machtigste land van de wereld was. Bovendien zagen de meeste Duitsers deze oorlog als een strijd voor geestelijke vrijheid, waar de Engelsen vochten om het behoud van maatschappelijke waarden. Anders geformuleerd: de Duitsers wilden de wereld veranderen, de Engelsen wilden hem intact houden.²³⁴

Sanders van Loo was blij het allemaal van zo dichtbij, op een weliswaar veilige plaats, te mogen meemaken; enkele maanden lang hield ze een oorlogsdagboek bij, waarin ze het onder meer vrijuit kon hebben over haar bewondering voor het Duitse rijk en de Duitse geest:

²³² Zie UBG, *Oorlogsdagboek Virginie Loveling*, 11.1914, pp 18 en 25; 12.1914, N° 2/C 14. Verder ook: UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, V, p 28.

²³³ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, IX, p 40.

²³⁴ M. Eksteins, *Lenteriten: de eerste wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd*, De Haan, Unieboek, 1990, pp 88-89 en 93.

Ik hoor maar tot één partij en dat is de Duitsche, ik aanbid en bewonder onmetelijk Duitschland en het is mij een genot om dit hier vrij te kunnen uitspreken.- Het is een gezicht, ontroerend en subliem hoe het heële volk als één man optrekt om te verdedigen wat hun 't hoogste is - hun heiligen haard. Men kan dit nu een eenigszins verouderd standpunt vinden en zeggen: [']Wat kan 't mij am Ende schelen waar ik woon, waar ik 't goed heb, dáár is mijn vaderland' en ik vrees wel dat dit mijn eigen, weinig verheven standpunt is, maar al ben ik zelf niet zoo en al heb ik die eigenschappen niet - ik kan toch wel een ander volk bewonderen dat ze wèl heeft en ik vind Duitschland subliem en als ze ondergaan, gaan ze in ieder geval subliem onder.- [OD I, p 709]

Hoe groter de liefde voor Duitsland, hoe groter de haat voor Engeland en voor 'de Belg'. Vergeten we niet dat Sanders van Loo samenwoonde met de Engelse Amelia Swindells en heel wat avonden doorbracht bij de al even Engelse Halletts. De relatie met deze laatsten bekoelde uiteraard zienderogen en geen redelijk mens zou na het lezen van Sanders van Loo' s dagboek in Minnies schoenen willen staan:

Als iemand mij in dat werk stoort, haat ik ze en daarom haat ik Minnie omdat ze vuil is en slordig en den heelen dag door t huis tippelt en mij hindert in mijn werk, zoolang ze geld had verdroeg ik het om het geld, maar nu ze geen geld meer heeft en ik haar leenen moet, kan ik haar heelemaal niet zien. Als ze netjes was en handig, zou ik haar misschien voor een soort meid houden, maar ze maakt alles kapot en bederft alles - hoe raak ik haar kwijt! [OD I, p 1147]

Minnie bleef de oorlog bij Sanders van Loo doorbrengen, de familie Hallett vluchtte vermoedelijk naar Engeland. Dat betekent dat Sanders van Loo meer dan alleen stond. Brieven kwamen niet of moeilijk en dan nog gecensureerd door en veel vrienden bleven er zo te zien niet over. Omwille van het gezelschap - en wellicht ook omdat ze niet meteen een keukenprinses was - ging Sanders van Loo zowat iedere dag naar het feestlokaal Vooruit in de Sint-Pietersnieuwstraat. Vooruit was in juli 1913 ingehuldigd en uitgebreid met een cinemazaal in mei 1914.²³⁵ De grote theaterzaal werd door de inval van de Duitsers, met enige vertraging op 3 januari 1915 - zonder feest - geopend. Men kon er aan democratische prijzen eten, er waren kranten en tijdschriften en er viel altijd wel iets te beleven. Sanders van Loo merkte zelf op dat ze half in de Vooruit leefde, althans die eerste oorlogsjaren, want uit angst voor spionnen werden in oktober 1917 alle drankhuizen voor Belgische onderdanen gesloten. Tijdens de maanden die zij in haar dagboek beschrijft ging ze er 's middags eten en 's avonds volgde ze de toneelvoorstellingen - die over het algemeen door de Multatulikring gegeven werden - of ging ze naar een concert.

²³⁵ Zie over de Vooruit: R. Stallaert en L. Schokkaert, *Onder dak: een eeuw volks- en gildehuizen*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1987, pp 53-59. Zie ook H. Wandt, *Etappenleven te Gent: kanteekeningen bij de Deutsche ineenstorting, deel 1*, Ledeberg, H. Janssens, [1920].

De 'cinematografische voorstellingen', zelfs met reisbeelden, konden haar niet boeien. Naar toneel ging ze vaak vergezeld van Mina, de dienstbode van de Domela's, en eten deed ze meestal op haar eentje. Ze las de kranten in de Vooruit, keek rond en maakte zich onmogelijk door duidelijk stelling te nemen voor de Duitsers: ze bracht een fles wijn mee voor een soldaat die met verlof ging, zat een kelner achter de veren die niet snel genoeg een gewonde soldaat bediende, kocht de fel omstreden krant *De Vlaamsche Post* en had het daarover aan de stok met Berragan, de waard van de Vooruit. Onnodig te zeggen dat de meeste mensen wel wisten aan welke kant ze stond, maar dat deerde haar blijkbaar niet:

Gisteren nam ik hem [Kali, de hond] met groote moeite mee naar de Vooruit en daar waren ze te gierig dat ze het dier een beetje eten gaven hoewel ik er dikwijls honden van andere menschen heb gevoerd, dit was echter enkel omdat ik den vorigen dag aan dien soldaat, die met verlof ging een klein fleschje wijn gegeven had. Ik zal doen wat ik wil en die malle, overwonnen Belgen niet vragen wat ik te doen heb. [OD II, p 278]

De platonische verliefdheid voor Josken Hallett was op dat ogenblik verleden tijd, een tweede voorbijgaande bevlieging stond op ontluiken:

echter ook enkel een geestelijk lief, een doddige Duitsche officier, zwart van haren als een Italiaan, maar een mensch moet zich toch met iets amuseeren en ik ben ook altijd zóo alleen. [ME, p 366]

De eenzaamheid was vreselijk groot en het kleine beetje aandacht dat er dan toch van buitenaf zou komen, was meer dan welkom.

DE VLAAMSCHE POST

De aandacht die ze zou krijgen was bovendien een erkenning van haar kwaliteiten als letterkundige, waarbij ze ook iets verdienen on, wat in de gegeven omstandigheden niet te versmaden was.

Het voorstel kwam van twee kanten. Zowel Domela Nieuwenhuis Nyegaard als Marie Lievevrouw Coopman, de echtgenote van de toneelschrijver Lodewijk

Lievevrouw,²³⁶ spoorden Sanders van Loo aan om mee te werken aan een nieuwe Vlaamse krant:

Vervolgens, ging ik naar 't redactie bureau van een nieuwe coerant, waaraan dominé en Mad. Lievevrouw met alle geweld willen dat ik zal meewerken, er zaten twee jongelingen, wier naam ik niet meer weet, die heelemaal geen copie schenen te hebben en zich daarom (als geheel onbekende auteur) wendden tot mij! Ik heb niets vast beloofd, want het betaalt heel weinig en ik zal er mij niet voor dood werken. [OD I, p 397]

Die 'nieuwe coerant' was het bewuste dagblad waarover ze met Berragan kibbelde, namelijk *De Vlaamsche Post*. Dank zij het voortreffelijke onderzoek van Daniël Vanacker kennen we de historiek van *De Vlaamsche Post* en zijn entourage.²³⁷ Het is dus onnodig die geschiedenis hier nogmaals te herhalen, maar enkele feiten daaruit zijn toch voor het verloop van ons verhaal van belang.

In oktober 1914 werd in Gent de organisatie *Jong Vlaanderen* opgericht, met Domela, die het basisprogramma had voorgesteld, als eerste voorzitter. Volgens Domela lag de oplossing voor de Vlaamse kwestie in de eenwording van Vlaanderen en Nederland, kortom de vorming van een groot Diets rijk in Germaans verband, wat precies in zijn romantische visie paste. In de Flamenpolitiek, wat Vanacker een politiek charme-offensief noemt, was het er de Duitse bezetter om te doen een bondgenootschap met Vlaanderen aan te gaan. De oprichting en de heruitgave van Vlaamse kranten en tijdschriften werd daarbij bevorderd. Omstreeks 1 februari 1915 werd door de Duitsers het licht op groen gezet voor een nieuw dagblad in Gent, *De Vlaamsche Post*. De samenwerking met de Duitsers en vooral de Duitse financiering, moest geheim blijven en uit wat Sanders van Loo daarover neerschreef, blijkt trouwens dat ook zij er niet van op de hoogte was:

De Vlaamsche Post is, in tegenspraak met hetgeen de dikke man²³⁸ gelieft op te merken - een goed geredigeerd blad- voor Vlaanderen ten minste - het is tam: onpartijdig en eigenlijk volstrekt niet Duitsch gezind ... maar als men hier in Vlaanderen niet voor de een of andere partij raast en tiert en kijft deugt men niet - [OD I, p 708]

Paul Fredericq vermoedde die samenhang echter wel en uit zijn notities weten we dat hij voortdurend naar nieuwe gegevens zocht om het hele *Vlaamsche Post*

²³⁶ Zie over Lievevrouw-Coopman: R. Van Laethem, *Lodewijk Lievevrouw-Coopman als folklorist*, Gent, RUG, dissertatie, 1958.

²³⁷ D. Vanacker, 'Het persfenomeen 'de Vlaamsche Post' (1915-1916)', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 33 jg, nr 4-5, 1974, pp 233-264; D. Vanacker, 'Vlaams verzet tegen De Vlaamsche Post', in: *Wetenschappelijke tijdingen*, 43 jg, nr 3, 1984, pp 141-166; D. Vanacker, *Het aktivistisch avontuur*.

²³⁸ Die 'dikke man' is Berragan, de waard van de Vooruit.

-net te ontrafelen. Geen enkele keer wordt daarbij de naam Sanders van Loo genoemd, wat de stelling dat zij een meeloper was die niet bij de redactie betrokken was, bevestigt. Uit een interview dat Vanacker heel wat jaren na het gebeuren met *Vlaamsche Post*-redacteur Leo Picard had, herinnert die zich haar enkel als een 'dame die een tijdlang bevriend was met Pol de Mont'.²³⁹ Wat blijkbaar een referentie was om haar aan te spreken als medewerkster. Er werd een afspraak gemaakt dat enkel Picard zijn artikels zou signeren, wat niet strikt werd nagevolgd want er kwamen initialen, pseudoniemen en gefingeerde namen onder de bijdragen. Sanders van Loo, die duidelijk van de prins geen kwaad wist, tekende met A.W. Sanders van Loo. Voor haar, broodschrijfster, was het eender of een artikel door deze of gene krant aanvaard werd, als het maar aanvaard werd en als het maar geld in het laatje bracht. Het had weinig met ideologie te maken:

Ik heb gisteren een pleziertje gehad. Een stukje dat ik over dat verloren schilderij van Jordaan voor die nieuwe coerant de 'Vlaamsche Post' geschreven had is aangenomen en geplaatst. Ik ga nu een stukje over Leys schrijven. Zóo zal ik dan wel weer aan 't werk komen. [OD I, p 695]

Wij die het verdere verloop van de oorlog kennen en op de hoogte zijn van de bestaansredenen van *De Vlaamsche Post*, zijn geneigd om dit op zijn minst als een naïeve houding te bestempelen. We zouden het ook gebrek aan inzicht kunnen noemen in de manipulerende houding van de Duitse bezetter waar het de Vlaamse kwestie betrof. Als tijdgenoot al die verbanden en gevaren zien, is echter niet altijd zo eenvoudig. Vraag is of Sanders van Loo zou meegewerkt hebben als ze wel de juiste drijfveren had gekend? Na het lezen van haar oorlogsdagboek bestaat daar zelfs niet de minste twijfel over. Ja, dus.

Dat zij zich in moeilijkheden zou werken, kon zij nochtans geweten hebben, want nog voor het verschijnen van het eerste nummer publiceerden de Gentse flamingantische leiders een verklaring dat zij en hun vlaamsgezinde vrienden met het blad niets te maken hadden. Dit werd ondertekend door G.D. Minnaert en Paul Fredericq voor het Willemsfonds, Camille de Bruyne voor de Vlaamse Liberale Vereniging, Alfons Siffer voor het Davidsfonds, Reimond Speleers en Hippoliet Meert voor het Algemeen Nederlandsch Verbond en Leonard Willems voor het Nationaal Vlaams Verbond. Het verscheen in de *Vooruit* van 20 februari en werd als vlugschrift verspreid.²⁴⁰ Over de oprechtheid van Leonard Willems in die hele zaak heeft Paul Fredericq altijd zijn twijfels gehad,

²³⁹ D. Vanacker, 'Het persfenomeen 'de Vlaamsche Post' (1915-1916)', p 240.

²⁴⁰ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de eerste wereldoorlog*, Leuven, Davidsfonds, 1974, p 62.

zodat Willems wellicht niet meteen de aangewezen persoon was om Sanders van Loo van haar medewerking te doen afzien.

Een dag na het verschijnen van het bewuste pamflet, zondag 21 februari 1915, kwam het eerste nummer van de omstreden krant van de pers. De bijdragen van Sanders van Loo verschenen in maart, oktober en november van datzelfde jaar.

In een eerste artikel *Verloren schoonheid: de aanbidding der wijzen van Jordaens*, betreurt ze het vernietigde Jordaens-schilderij in de kerk van Diksmuide en bespreekt ze verder stijl en religie van Jordaens. Jordaens, hèt stokpaardje van Paul Buschmann jr, die haar dit weinig wetenschappelijk artikel wel niet in dank zal afgenomen hebben. Nog minder gecharmeerd zal hij zich gevoeld hebben als hij ooit haar bijdrage *Pol de Mont* onder de ogen kreeg. Daarin staat:

Soms toch, onder 't 'Goddeloos Ghewelt' komen er, zooals eilanden met bloemen in een zee van bloed, lieve herinneringen op, die zijn van 't verleden en ik zie mezelf in een kamer staan, een achter kamer, niet groot, maar vol met boeken - de wanden belijnd van den zolder tot den vloer. Die kamer ziet uit op een groot balkon en het balkon op de diergaarde te Antwerpen, die ligt warm in de eerste voorjaarszon, die heen en weer springt tusschen de takken van de bloeiende kastanjes.

Tegen de balustrade van 't balkon leunt Max Rooses en naast hem staat een jonge man met zachte herteoogen en bruine krullen, de latere redacteur van 'Onze Kunst'.

In een diepen, bijna verganen rieten stoel, zit een veel kleinere man met een bruinen baard en vreemde zwarte oogen [Pol de Mont], die zien heel vriendelijk 'Pauwke' aan en beschuldigen hem dat hij al zijn boterammen [sic] heeft opgegeten [...]²⁴¹

Haar derde bijdrage is een persoonlijke herinnering aan Nicolaas Beets, naar aanleiding van een lezing die Leonard Willems over hem geven zal.²⁴²

In oktober 1915 is de oorlog meer dan een jaar oud en achter de zelfbewierokende toon waarop ze schrijft, herkennen we de frustratie van een vereenzaamde, verlaten en emotioneel diep gekwetste vrouw, hard op zoek naar een beetje zelfbevestiging:

Beets was tegen mij buitengewoon vriendelijk, hij zonderde mij van de overige aanwezigen uit - de kamer was stikvol bezoekers - nam mij mee in den tuin en plukte mij een handvol witte rozen [...] zijn brieven [...] Lieve beste Ali, dank voor uw gezellig schrijven en uw gelukwensen met de inderdaad verrukkelijke meimaand en des konings herstelling en feestdag. [...]

²⁴¹ SvL, 'Pol de Mont', in: *De Vlaamsche Post*, 20.10.1915, p 2.

²⁴² De zetter in de drukkerij heeft meer dan geworsteld met haar soms zeer onduidelijke handschrift, waardoor sommige namen en woorden echte raadsels werden: ze begeerde in plaats van logeerde bij Mev Coken [Cohen] Stuart, Catharina van Runes [Rennes] was in de zaal Tiloli [Tivoli] en tijdens de pauze sprak ze met Mane Roneels [Rosseels] en meer van dat fraais!

Gij hadt waarlijk niets miszegd toen gij mij in Februari vermaandet om voor ruw weder te ontzien.
Integendeel gij deet het zóo vriendelijk, zóo hartelijk, zóo gracieus dat ik er u wel iets voor had willen geven. Gij hebt 't nog te goed.²⁴³

Complimentjes uit lang vervlogen tijden die eerder in een intiem dagboek thuishoren maar hier in de krant werden afgedrukt en die bij de lezer wellicht niet meteen bewondering konden oproepen.

WILLEM DE VREESE

Het pad van *De Vlaamsche Post* liep niet over rozen, en in april 1916 hield het blad op te verschijnen.²⁴⁴ De krant was niet onbesproken gebleven en had zowel in het binnenland als in de buitenlandse vluchtelingenpers heel wat stof doen opwaaien. De meest omstreden bijdragen waren de dagboekfragmenten van Stijn Streuvels. Streuvels had van bij het begin van de oorlog een dagboek bijgehouden waarin hij vooral de algemene stemming onder de bevolking en zijn eigen overwegingen had neergeschreven. Zijn gezin en zijn broer waren naar Nederland uitgeweken waar ze onderdak hadden gevonden bij Lambertus Johannes Veen in Amsterdam. Streuvels wou hen terughalen en in ruil voor een pas om naar Nederland te gaan had hij stukken uit zijn dagboek afgestaan aan *De Vlaamsche Post*.²⁴⁵ Hij had dit niet zomaar aangeboden, het werd hem gevraagd in zijn woning in Ingooigem door een delegatie van *De Vlaamsche Post*. Die bestond uit de Duitse vertrouweling, Dr Hermann Wirth, die ook voor de financiering van de krant had gezorgd, Domela Nieuwenhuis en de hoogleraar en hoofdbibliothecaris van de Gentse universiteitsbibliotheek, Willem de Vreese,²⁴⁶ die niet meteen iets met de krant te maken had. Hun vertrek uit Gent in een Duitse auto was het gesprek van de dag. Volgens Paul Fredericq had Streuvels aan de Gentse boekhandelaar Herckenrath verteld dat

²⁴³ SvL, 'Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets', in: *De Vlaamsche Post*, 1 en 2.11.1915, p 3.

²⁴⁴ Zie D. Vanacker, *Het aktivistisch avontuur*, pp 33-69.

²⁴⁵ Zie daarover L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme*, pp 15-19. De dagboeken van Streuvels werden door Veen in afleveringen uitgegeven. In 1979 kwam er een volledige editie: S. Streuvels, *In oorlogstijd: het volledige dagboek van de eerste wereldoorlog*, uitgegeven door Luc Schepens, Brugge, Orion, 1979.

²⁴⁶ Zie over De Vreese: H. Van Assche, 'Willem Lod. De Vreese', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 43-46.

hij er door De Vreese 'ingelapt' was en hij ervan overtuigd was geweest de Nederlandse anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis voor zich gehad te hebben.²⁴⁷ Streuvels' bijdragen verschenen en natuurlijk werden net die fragmenten gebruikt waarin hij de Duitse officieren die op zijn 'Lijsternest' waren ingekwartierd, afschilderde als hoffelijke en gekultiveerde heren, met wie hij gemoedelijk kon praten en van wie hij met een tikje weemoed afscheid nam.²⁴⁸ Dát werd hem kwalijk genomen. Sanders van Loo reageert daarop nuchter en relativerend, maar boos om de domme interpretaties van de krantenlezers:

Gisteren (11 Maart) een heel gedoe in de Vooruit gehad. Ik zat te eten en kocht heel onschuldig een Vlaamsche Post - niet zoozeer om die te lezen als om een arme man genoeg te doen. - een stuk heer, die zeker ook wel niet tot zijn genoeg met kranten zou leuren, toen de 'dikke waard' op hooge beenen naar mij toestapte en zei dat ik dat 'vuile blad' niet lezen moest. - hem gevraagd hebbende waarom, dat blad 'vuil' was, aangezien ik er nooit een onvertogen woord in gelezen hadde - zei Z Ed mij dat Stijn Streuvels er in had gezegd dat hij op de kant van de 'Duitschmans' was. Ik deed hem opmerken dat Stijn Streuvels dit niet had gezegd en enkel dat hij met genoeg (bij gelegenheid van de inkwartiering) zijn Duitsche gasten ontvangen had en na hun vertrek had zitten 'mijmeren' ik onthield het woord omdat het mij voorkwam als bijzonder mooi hier en gepast of - in geval de franschen en de engelschen kwamen hij misschien wel zooveel op hun bezoek gesteld zou zijn geweest. Hij zei niet dat het zoo was - hij zei dat het zoo zou hebben kunnen geweest zijn en zelfs indien hij Duitschgezind ware en het had gezegd, dan was dat toch 's mans goed recht en wat had hij (de dikke) daarin te zien. Ik werd nat. zeer kwaad en zei dat streuvels een groot artist was en bijgevolg boven de partijen stond en zeggen zou wat hij verkoos en dat hij bovendien zijn woorden verkeerd aanhaalde. [OD I, p 706]

De Vreese hield zich na deze 'werving' gedeisd en zou zelfs een brief schrijven naar *De Gentenaar* en *Le Bien Public*, waarin hij zich van de krant distantieerde en de publikatie ervan betreurde. Zijn brief werd echter door de Duitse censuur tegen gehouden.²⁴⁹ De zakelijke, zeer strikte de Vreese zal het wel niet meteen met de onstuimige romanticus Domela kunnen vinden hebben maar toch kon hij hem enkele gunsten niet weigeren. Uit het nauwkeurig bijgehouden dagboek van de Vreeses bibliotheekactiviteiten kunnen we het niet meer opmaken maar Domela's gepubliceerde dagboek zegt genoeg:

Vrijdagochtend nam ik de noodige maatregelen tot bewaring van ons kerkarchief. Door de vriendelijkheid van Prof. Willem de Vreese zal het in de brandvrije kelders van de Bibliotheek van de Hoogeschool bewaard worden.²⁵⁰

²⁴⁷ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*, VII, p 141b.

²⁴⁸ L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme*, p 16.

²⁴⁹ D. Vanacker, *Het aktivistisch avontuur*, p 46.

²⁵⁰ J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *Uit mijn oorlogsdagboek*, p 63.

Die vrijdagochtend was 9 oktober 1914, de bibliotheek bevond zich toen aan de Ottogracht en die brandvrijheid zal waarschijnlijk enkel door de grote vochtigheid gewaarborgd geweest zijn.²⁵¹ Op zich is dat niet zo'n belangrijk feit, maar het zou wel eens kunnen verklaren waarom Sanders van Loo haar dagboeken precies in de Universiteitsbibliotheek deponeerde. Zij hechtte enorm veel belang aan haar oorlogsdagboek omdat ze het als een 'boek der waarheid' beschouwde. Ze voegde er zelfs een testament bij op naam van Paul Buschmann jr, opgemaakt op 8 augustus 1914, kort na het uitbreken van de oorlog:

Bij deze herroep ik mijn laatste testament en benoem den heer Dr Paul Buschmann jr tot mijn eenigen erfgenaam en executeur. [...] Als je liever niet erft, zeg 't dan.- maar draal niet want we zijn allemaal mensen in Extremis. [RD, schutblad]

Drie jaar en een half nadat Domela zijn archief bij De Vreese in veiligheid bracht, zette ook Sanders van Loo die stap. Ze kan De Vreese natuurlijk ook persoonlijk gekend hebben want in de zomer van 1915 startte het Algemeen Kunstverbond voor beide Vlaanderen met bezoeken aan werkhuizen van kunstenaars, merkwaardige gebouwen of plaatsen in Gent en omstreken. Geo Verbanck, Carl de Cock, Domien Ingels hoorden bij de bezochte kunstenaars en ook de Boekerij van 's Rijks Hoogeschool stond op de lijst; daar werd de rondleiding gegeven door Willem de Vreese. Reclame voor de activiteiten van het Kunstverbond gebeurde in *De Vlaamsche Post* en inschrijven kon bij de secretaris Jozef Goossenaerts in Sint-Amandsberg.²⁵² Dat betekent natuurlijk niet dat Sanders van Loo hier effectief aan deelnam, maar de persoon van Willem de Vreese en zijn Duitsgezindheid zal haar zeker niet vreemd geweest zijn. Op 17 april 1918 bracht ze haar dagboeken naar de bibliotheek waar ze in ontvangst werden genomen door Ferdinand Rens, die er sedert 27 oktober 1916 als toezichter in de leeszaal werkte.²⁵³ De Vreese zat die dag in Brussel.²⁵⁴ Iemand (Rens?) schreef op 1 mei 1918 op de achterkant van een ontvangstbewijs van de boekhandel Harrassowitz uit Leipzig een nota dat 'dit' eigendom was van Mevrouw Sanders van Loo. Op een sedertdien half vergaan briefje noteerde Ferdinand Rens dat hij dit pak in bewaring kreeg van Mevrouw

²⁵¹ In een verslag gedateerd 29.11.1918 en opgemaakt door de vervangende hoofdbibliothecaris Paul Bergmans, staat: 'Pièces trouvées sur les rayons et ne faisant pas partie de la section des manuscrits' 1) en entrant, à gauche: une malle et un paquet ficelé appartenant au sieur Domela Nieuwenhuis'.

UBG, Archief Universiteitsbibliotheek.

²⁵² Zie: *De Vlaamsche Post*, 24.8.1915, p 4.

²⁵³ UBG, Archief Universiteitsbibliotheek.

²⁵⁴ UBG, *Dagboeken Willem De Vreese*, Hs 4000, deel 10, p 228.

Sanders -Van Loo, die luidop had gezegd dat als ze niet meer om het pak kwam of als ze sterven zou de inhoud eigendom werd van de Boekerij der Hoogeschool. Getuigen daarvan waren de bediende Jozef Geinger, een zekere Fordeyn, de mekaniëkbouwer Mahy en Baudewijn Maes. Sanders van Loo kreeg een ontvangstbewijsje. Het is niet zo verwonderlijk dat er twee briefjes en twee verschillende data zijn. De twee bewaarde dagboeken vormen samen een behoorlijk gewicht en er waren nog meer 'cahiers', zoals we later zullen zien. Het is dus best aan te nemen dat Sanders van Loo haar dagboeken op twee verschillende dagen deponeerde. Twee maanden later zou ze naar Nederland vertrekken. Wat tussen de laatste notitie in haar dagboek, begin mei 1915, en haar aankomst in Nederland in juni 1918 gebeurde is totaal onbekend. In *De Hollandsche Lelie* van 15 januari 1919 deed ze daarover nogal geheimzinnig:

Ik zelf heb 't taai uitgehouden, bijna vier jaar lang, hoofdzakelijk uit gehechtheid aan mijn huis en mijn wereldsche bezittingen, die ik nu alle verloren heb, ook uit liefde tot een zeer belangrijk werk, dat ik enkel te Gent kon verrichten.²⁵⁵

Wat dat zeer belangrijk werk was, daar hebben we het raden naar.

CONSUL KUYK

Waar leefde Sanders van Loo tijdens die oorlogsjaren van? De 'extraatjes' die ze kreeg van de Schurinks en van Carolina van der Hucht bleven in het begin van de oorlog komen, maar niet meer zo regelmatig, zodat ze er niet echt op rekenen kon. Op kerstdag 1915 stierf Carolina van der Hucht, ze liet Sanders van Loo een legaat van 200 gulden per jaar na. Het waakzame oog van tante Li, die regelmatig voor vertaalwerk zorgde, zou ze voortaan moeten missen. Er was natuurlijk ook het schaarse inkomen van haar journalistiek werk en ze genoot duidelijk morele steun van Marie Lievevrouw-Coopman. Haar echtgenoot, de toneelschrijver Lodewijk Lievevrouw, prees Sanders van Loo als vertaalster en corrector aan, zelfs tegenover Karel Doudelet die hij een jaar vóór de oorlog schreef:

Het werk zelf vertalen, dat kunt ge genoeg en het dan in letterkundig opzicht doen nazien van personen die er eene specialiteit van maken. Ik beveel U

²⁵⁵ SvL, 'Herinneringen uit Gent', in: *De Hollandsche Lelie*, 32 jg, nr 29, 1919, p 451.

aan: Mev Sanders, Heiveldstraat Sint Amandsberg. Dit zal U van de 40 tot de 50 fr kosten, terwijl een vertaler het voor niet min dan 200 à 250 fr zou doen.²⁵⁶

Of Doudelet meteen die link met Sanders van Loo gelegd heeft, is niet zeker, maar na de zeer snedige kritiek die ze hem enkele jaren ervoor in *Dietsche Warande en Belfort* had gegeven, zal hij wellicht niet geneigd geweest zijn haar voor wat dan ook nog aan te spreken.²⁵⁷ Via de Lievevrouws kwam ze wellicht af en toe aan kleine opdrachten en het was ook Marie Lievevrouw die haar attent maakte op een betrekking bij consul Kuyk:

Lieve Mejuffrouw,
Men zegt mij dat de Heer Cuyck Consul, S.A.B. twee personen (taalkundigen) vraagt voor het nalezen van brieven. Zie Vooruit, annonces, dagblad van maandag.- Zoudt ge u niet aanbieden? Beste groeten van uwe toegenegen M. Lievevrouw Coopman [OD I, p 460]

Enkele opmerkingen over Kuyk, die haar met geld had bedot, of haar met juffrouw aansprak duiden erop dat hij haar inderdaad had aangeworven. Hoogst waarschijnlijk was zij in 'particuliere dienst' bij Kuyk, want in de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken werd haar naam niet terug gevonden. Kuyk woonde in de buurt van Sanders van Loo, op de Antwerpsesteenweg 231 in Sint-Amandsberg.

Bij het begin van de oorlog werd het Nederlandse consulaat druk bezocht omdat het een belangrijke schakel vormde in de buitenlandse briefwisseling. Men kon er de brieven ophalen die uit het buitenland via Holland kwamen en vrij snel gaf iedereen dat adres op om post te ontvangen van soldaten aan het front of van vluchtelingen die in Nederland, Engeland of Frankrijk verbleven. Ellenlange lijsten met op het consulaat af te halen brieven werden regelmatig in de door de censuur toegelaten kranten afgedrukt.²⁵⁸

Kuyk raakte kort na de oorlog in moeilijkheden toen een brief van Eckert, president der Zivilverwaltung van Oost-Vlaanderen, per vergissing in handen was gekomen van de jeugdrechter De Ruyck. In die brief van 6 november 1918, werd Kuyk gemeld dat op zijn verzoek Domela Nieuwenhuis een geldsom (3.000 frank volgens de ene, 10.000 frank volgens de andere bron) zou ontvangen voor bewezen diensten. Domela, die voelde dat Duitsland niet winnen zou, had inderdaad Kuyks hulp ingeroepen, maar die verklaarde zijn tussenkomst als een louter zakelijke aangelegenheid en wees elke betrokkenheid

²⁵⁶ MV, Doudelet, *Lodewijk Lievevrouw Coopman aan Doudelet*, 5.8.1913.

²⁵⁷ Zie verder in hoofdstuk 14, *De journaliste*.

²⁵⁸ Zie daarover M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la guerre 1914-1918*, p 76.

bij de 'Vlaamsche Activistische beweging' van hemzelf of van zijn consulaat resoluut van de hand.²⁵⁹ Erg duidelijk is de hele zaak nooit geworden.

²⁵⁹ MBZ, *Kuyk aan van Vollenhoven*: 30.1.1919.

HOOFDSTUK 10

'Ik vind geen antwoorden op al mijn brieven, wel standjes'²⁶⁰

ONZE KUNST TIJDENS DE OORLOG

Sanders van Loo's Gentse leefwereld was door de oorlog helemaal door elkaar geschud maar ook in Antwerpen was één en ander veranderd.

In 1913 was het dochttertje, Suzanne, van Paul Buschmann jr en Elsa van Rijswijck geboren, maar na enkele weken overleden.²⁶¹ Op 25 juni 1914, vlak voor de oorlog, waren zij naar Leipzig vertrokken voor een reisje van een tweetal weken, waarbij ze hoopten tot Sint-Petersburg te geraken. Drie dagen na hun vertrek werd de Oostenrijkse aartshertog Franz Ferdinand en zijn echtgenote in Sarajevo vermoord. Op 4 augustus zou Duitsland België de oorlog verklaren en in de nacht van 24 op 25 augustus werd Antwerpen door de Duitsers gebombardeerd. Dat veroorzaakte een enorme vlucht van de bevolking richting Nederland en Engeland.

Paul Buschmann, Elsa van Rijswijck en Elsa's moeder, Adolphina Biemans, vertrokken naar Margate in Engeland. Later zou Elsa dit de gelukkigste jaren van hun leven noemen,²⁶² hoewel ze aanvankelijk veel praktische problemen te overwinnen hadden. Na een tijdje in pensions gewoond te hebben, vonden ze een huisje op 16 Hill Road, St John's Wood in Londen, waar ze op 15 februari 1915 hun intrek namen. Dat betekende ook dat ze van plan waren om voorlopig in Engeland te blijven. Wie het anders had gewild was Lambertus Johannes Veen. Met zijn grote hart had hij Pauw voorgesteld om bij hem in Nederland te komen wonen, samen met Elsa, zijn moeder en zijn

²⁶⁰ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*, 10.4.1918.

²⁶¹ Dit gegeven komt uit een gesprek met Mevrouw Jan Buschmann-Baert. Dat archiefgegevens niet onfeilbaar zijn, bewijst het feit dat (in een schriftelijk antwoord op mijn vraag) de Burgerlijke Stand van de Stad Antwerpen de geboorte van dit dochttertje niet vermeldt.

²⁶² Uit een gesprek met Mevrouw Jan Buschmann-Baert.

schoonmoeder. Pauw kon een aparte studeerkamer en slaapkamer ter beschikking krijgen en kon zo lang blijven als nodig was. Dat Veen het oprecht meende blijkt uit het feit dat hij verschillende vluchtelingen in huis nam, onder andere de echtgenote, kinderen en broer van Frank Lateur, beter bekend als Stijn Streuvels.²⁶³ Naast zijn generositeit speelde er echter nog een tweede factor mee. Veen zou maar al te graag Buschmann in de buurt gehad hebben om te kunnen toezien op het op tijd leveren van het tijdschrift, het eeuwige twistpunt! Herhaaldelijk bleef hij dit verwijt maken en spoorde hij Pauw aan om de afleveringen van *Onze Kunst* vlugger klaar te hebben. Hij vond bovendien dat de Vlamingen een voorbeeld moesten nemen aan de Hollandse stiptheid. Dàt was nu echter Pauws minste zorg.

Buschmann werd na de oorlog geprezen omdat dank zij zijn doorzettingsvermogen *Onze Kunst* bleef verder bestaan, vrij van Duitse censuur. Inderdaad was het dank zij de sterke wil van Pauw dat het tijdschrift bleef, maar zonder de actieve Veen zou hij er toch weinig van terecht gebracht hebben en dàt wordt nooit vermeld. Een reconstructie aan de hand van hun schriftelijk contact maakt dit vlug duidelijk.

Op 19 oktober 1914 tracht Veen vanuit Nederland enkele afspraken te maken om het volgende nummer van *Onze Kunst* te laten verschijnen:

Mocht gij echter van mening zijn deze aflevering hier te laten drukken dan zal ik daar werk van maken...

Wat het geld betreft om de volgende aflevering te betalen voor dat is bij mij nog in kas. Voor papier en e.v. omslag kan hier ook gezorgd worden. Neen. Voortgaan. Willen wij dus eerst bericht van de drukkerij afwachten of reeds aan afl. Nov/Dec beginnen?²⁶⁴

Pauw probeerde ondertussen de vaste medewerkers van *Onze Kunst* te bereiken en besluit de Franse editie voorlopig te laten vallen omdat er in België en Frankrijk toch geen verzendingen kunnen gebeuren. Een paar maanden later neemt hij de moeilijke beslissing om de nummers in Nederland te laten drukken. Voordien gebeurde dit bij Gustave Buschmann in Antwerpen. Na de bombardementen was ook hij gevlucht maar teruggekeerd. Er blijken echter allerlei problemen te rijzen met levering van papier, verzendingen e.d.m.. Thieme in Nederland neemt het drukken uiteindelijk over. Buschmann wou de eindredactie kost wat kost in eigen handen houden, ook al betekent dit later verschijnen en zo zijn we terug bij het oude zeer. De wederzijdse, stille verwijten stapelen zich op:

Ja, aan een kant is het wel lastig dat ik hier zit, vooral door die ellendige vertraging van alle correspondentie [...] Zo we nog niet verder op streek zijn,

²⁶³ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr.*: 9.10.1914, 15.10.1914 en 19.10.1914.

²⁶⁴ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr.*: 19.10.1914.

ligt dit vooral aan een aantal beroerde omstandigheden waarmee mijn verblijf alhier niets te maken heeft (ruzie tussen uitgever [Veen] en drukker [Thieme] voor een cliché etc.)²⁶⁵

Dat schreef Pauw op 2 mei. Enkele weken later laat Veen zich ontvallen dat zoals het nu met *Onze Kunst* gaat het wel een verloren ding lijkt. Waarop Pauw doorslaggevende argumenten aanhaalt: ongeveer de helft van de bijdragen kwam vroeger uit België en door de oorlog zijn heel wat mensen gevlucht of alles behalve in stemming om te schrijven, bovendien is ook het kunstleven plots stilgevallen. Er zijn trouwens veel van de Nederlandse medewerkers onder de wapens geroepen en dat alles samen zorgt voor de vertraging en niet het feit dat Pauw in Engeland i.p.v. in Nederland zit. In de herfst van 1915 zal Buschmann wel een stille triomf gevoeld hebben toen hij kon schrijven:

Wat gebeurt met *OK*? Je hebt er vroeger wel eens je verwondering over uitgedrukt, dat het gereedmaken over een aflevering zooveel tijd vergde en dat zo'n aflevering in Holland op een paar dagen klaar zou zijn.[...] thans veel langer dan te Antwerpen. Het is dus zeker niet de schuld van de redactie, zoo *OK* nog steeds niet op tijd verschijnt.²⁶⁶

Het gekibbel wordt even opzij gezet als de hulpvaardige Veen weer boven komt. In België wordt een speciale taks geheven op leegstaande huizen, Veen wil dit wel even regelen en zelfs voorschieten indien nodig.

Het gaat echter minder goed met de verkoop van *Onze Kunst*. In vergelijking met 1914 blijken er 75 abonnementen minder te zijn, wat in de gegeven omstandigheden niet zo verwonderlijk is. Er komt een speciale prospectus op 14.000 exemplaren die in *Elsevier* en in *Het Huis Oud en Nieuw* zal meegestuurd worden en die vooral het Hollandse lezerspubliek moet warm maken.

Alles lijkt weer in de beste verstandhouding te gebeuren tot Veen een voor Buschmann onvergeeflijke stap zet. Veen wou namelijk, wellicht enkel om alles vlugger te laten verlopen, een artikel opnemen zonder het aan Buschmann voor te leggen.²⁶⁷ Zich moeien met redactiewerk neemt Buschmann uiteraard niet. Veen accepteert dat maar blijft toch een beetje rancuneus. Hij vindt dat Pauw makkelijk spreken heeft zo vanaf zijn lessenaar, en:

maar kerel hoe denk je nu over de uitgeverij? 1e een honorarium [...] en dan nog winst moeten maken. Neen kerel, ik begrijp dat gij in de uitgeverij nooit zoudt slagen. Op de lagere school zou je een nul krijgen voor rekenkunde.²⁶⁸

²⁶⁵ NLM, Veen, *Buschmann jr aan Veen*: 2.5.1915.

²⁶⁶ NLM, Veen, *Buschmann jr aan Veen*: 16.10.1915.

²⁶⁷ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 17.6.1917.

²⁶⁸ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 15.11.1917.

Die kribbige toon zou er niet echt meer uitgaan, hoewel Veen steeds hulpvaardig blijft. Op het ogenblik dat Pauw, begin 1918, plannen maakt om toch naar Nederland te komen, stelt Veen voor om logies voor hem te zoeken en wil hij hem zelfs geld lenen. Toch kan hij het niet helemaal nalaten om er op te wijzen dat indien Pauw die beslissing in het begin van de oorlog genomen had, hij dan onder dak zou zijn geweest in één van Veens huizen.²⁶⁹ Wat waar is natuurlijk. Vanaf dat ogenblik gaat hun verstandhouding volledig de mist in; het ene verwijt volgt het andere op: alsmaar het late verschijnen, woede omdat Pauw hem het gebruik van een cliché uit *Onze Kunst* wil aanrekenen, schulden die te hoog oplopen en wrevel omdat Pauw dan toch uiteindelijk niet naar Nederland komt en Veen daardoor met de problemen blijft zitten.²⁷⁰ Dan gebeurt er in Veens persoonlijk leven iets wat hem niet alleen breekt maar ook hard maakt. Op het bericht dat Pauw hem stuurt dat Elsa's moeder op 4 augustus 1918 bij hen in Engeland overleden is, antwoordt Veen dat hij op de begrafenis van zijn enige broer op 14 augustus, teruggeroepen werd omdat zijn echtgenote plots overleden was. Veen blijft achter met vier jonge kinderen.²⁷¹

Paul Buschmann had in Engeland meer gedaan dan redactiewerk voor *Onze Kunst*. Hij schreef erg gewaardeerde artikels voor tijdschriften als *The Studio*, *The Burlington Magazine*, en *Les Arts*. In *The Burlington Magazine* richtte hij in een reeks artikels de aandacht op het werk van de Belgische kunstenaars die op dat ogenblik in Engeland verblijven. Hij speelde ook gegevens over Belgische kunstmanifestaties in Engeland door naar Marie Belpaire,²⁷² die vanuit de Panne de krant *De Belgische Standaard* uitgaf.²⁷³

PAUL BUSCHMANN JUNIOR EN DE VLAAMSE STRIJD

Belgium is crushed and humiliated until the extreme limit of human endurance. It has been trampled down with wild ferocity. Every day the

²⁶⁹ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 17.1.1918.

²⁷⁰ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 10.4.1918.

²⁷¹ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 21.8.1918.

²⁷² Herinneringen aan de oorlogsjaren heeft Marie Belpaire verwerkt in: M. Belpaire, *De vier wondere jaren*, [Antwerpen, 1919].

²⁷³ AMVC, Belpaire, *Buschmann jr aan Belpaire*: 5.11.1916.

enemy' s yoke weighs more heavily and his reign of terror gets worse. Measures of oppression and exaction are continually adicted [sic], perquisitions operated, citizens arrested and executed; heavy fines, hard labour, deportation treaten [sic] even imaginary offences against the invader. Never has a vanquished country been more systematically and cruelly subdued than Belgium. And yet there seems to be some power beyond the controll [sic] of the intruder. It escapes his tyranny, it keeps the flag flying on the last bit of unspoiled earth, where the undaunted Belgian army makes an heroic stand, it keeps courage and confidence alive in the hearts of the people at home as well as abroad. ²⁷⁴

Dit schreef Pauw tijdens zijn verblijf in Engeland. Het is onbekend of het ergens gepubliceerd werd maar het toont duidelijk dat hij in de Vlaamse kwestie vóór alles een Belg bleef, ook al lag die Vlaamse kwestie hem zeer nauw aan het hart. Daarvan getuigt een briefwisseling die hij tussen 31 december 1917 en 9 januari 1918, vanuit zijn verblijfplaats Ashted, voerde met A. Lemonnier, redacteur van *L'Indépendance Belge*, een in Londen verschijnend blad. Pauw schreef hem in verband met enkele anti-Vlaamse artikelen die in zijn krant verschenen waren. Lemonnier antwoordde ontwijkend en wou van geen rechtzetting horen:

Nous n' allons pas reviver la polémique linguistique entre les Wallons et les Flamands qui, à en juger par le ton même de votre lettre, prendrait tout de suite un caractère extrêmement aigu. ²⁷⁵

Een boze Buschmann stuurde zijn briefwisseling ter opname naar de in Nederland, onder leiding van Frans van Cauwelaert, verschijnende krant *Vrij België*. Daarin werd ze op 1 februari 1918 gepubliceerd. Uit die brieven blijkt de sterke betrokkenheid van Buschmann bij de Vlaamse zaak en zijn afkeer voor de zogenaamde activisten:

Mais, en attendant, ne leur donnez pas des coups d' épingle en accueillant de la main gauche des articles plus ou moins ouvertement hostiles, qui tendent à confondre les vrais patriotes flamands avec les 'activistes' et à condamner les deux tendances par un seul jugement. Je ne parle au nom d' aucun groupe, je n' ai aucun mandat; mes paroles n' en sont que plus désintéressées et plus sincères; elles expriment, je le sais, la pensée non de quelques-uns, mais de l' immense majorité du peuple flamand, qui affirmera d' ailleurs sa volonté, en temps et lieu, par les voies légales. ²⁷⁶

²⁷⁴ BU, Paul Buschmann jr, *Diverse aantekeningen*.

²⁷⁵ BU, Paul Buschmann jr, Knipsels: *Vrij België*, 1.2.1918.

²⁷⁶ BU, Paul Buschmann jr, Knipsels: *Vrij België*, 1.2.1918.

In zijn opvattingen komt hij lijnrecht te staan tegenover die van zijn vroegere boezemvrienden Rob De Vos en Jan Van der Ven.

Na in Canada te zijn geweest als vice-consul werd De Vos overgeplaatst naar Seoel in 1903, Shangaï drie jaar later en Tientsinnog een jaar later. Zijn consulaire loopbaan eindigde hij als consul in Kobe in Japan, waar hij zelf ontslag nam in 1911. Hij was ondertussen gehuwd en had drie kinderen ²⁷⁷. Hij bleef nog enkele jaren in Peking waar vóór het uitbreken van de oorlog Jan Van der Ven opnieuw bij hem kwam. Carolina vluchtte voor de Duitse bezetter naar Engeland samen met haar op 7 september 1911 geboren zoontje Francis Jan, die door iedereen Tots genoemd werd. Zij stortte haar hart uit in lange brieven aan Marie Belpaire en Juffrouw M. Mansion in de Panne. Uit die brieven vernemen we dat Jan Van der Ven in mei 1916 van plan was om Peking te verlaten, 'gedesillusioneerd' in het Oosten en in zijn vriend Rob.²⁷⁸ Zo'n vaart zal het wel niet gelopen hebben want Jan Van der Ven kwam samen met Rob via een ommetje langs Petrograd, Stockholm en Christiania (het huidige Oslo) naar Nederland. Carolina schrijft aan Belpaire op 18 maart 1917:

Waarom ik zo ineens vertrokken ben? vraagt ge! Ja - Jan was sinds juni [1916] uit Peking weg - op weg naar! Hij wist niet waar - heeft dan simpel zijn vriend Rob gevolgd en is in oktober hier aangekomen. ²⁷⁹

In juni 1916 was hij reeds in Noorwegen waar hij enkele tijd met Rob De Vos 'in de bossen' bleef wonen. Een krantebericht, verschenen na zijn dood in 1925 geeft een veel heldhafter versie:

Na in Canada en China te hebben gewerkt, kwam hij kort na het uitbreken van den wereldoorlog via Rusland en Scandinavië naar Nederland, vanwaar hij de ontwikkeling der gebeurtenissen in zijn zwaar geteisterd Vlaamsche vaderland aandachtig volgde. ²⁸⁰

Volgen we echter de versie van Carolina dan bevond hij zich in maart 1916 nog in Peking van waaruit hij een brief schreef aan Pauw. Daarover bericht hij zelf in een schrijven naar een onbekende:

Van Busch[mann] kreeg ik 'n brief waarin hij zich nog al erg 'doctrinair' over zeer spannende Vlaamsche kwestie uitte, en mij deerlijk te lijf ging..... ik heb hem 'n epistel op zijn jak gegeven waar ie eten en drinken zal aan hebben! Kopij zal ik je wel eens opzenden! Die menschen zijn ginder in de alliélanden deerlijk eenzijdig van oordeel en loopen te fel onder 't Fransche juk. Daartegen moet men schrap staan - We moeten ons evenzeer hoeden

²⁷⁷ Gegevens verstrekt door het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Brussel.

²⁷⁸ AMVC, Belpaire, *Carolina Van der Ven aan Belpaire*: 7.5.1916.

²⁷⁹ AMVC, Belpaire, *Carolina Van der Ven aan Belpaire*: 18.3.1917.

²⁸⁰ AMVC, Jan Van der Ven, Knipsels, s.d.

voor de Fransen als voor de Duitsers - de geschiedenis is daar met manden vol bewijsgronden!-

Van der Ven kwam dus vermoedelijk maar in het voorlaatste jaar van de oorlog terug naar België. Daar was hij diensthoofd van het Departement van Nijverheid en Arbeid en werkte hij in het eveneens in Brussel gevestigde Centraal Vlaamsch Persbureau.

Uit de brieven van Rob De Vos aan Jan Van der Ven²⁸¹ kunnen we afleiden dat hij Van der Vens journalistiek werk vanuit Nederland volgt. Beiden Grootnederlanders in hart en nieren, juichen ze de vernederlandsing van de Gentse Universiteit toe en zoeken ze het juiste publiek voor hun opvattingen te winnen. De Vos, die Van der Ven zoals steeds met raad en daad bijstaat, schrijft op 6 maart 1918:

van wat ik den Standaard-arbeid zou noemen, die welke steeds nieuw, steeds boeiend is, heb ik nog weinig gemerkt. De 'inleiding tot het Vlaamsche vraagstuk, de studie van zijn politieke oekonomische [sic] beteekenis, zijn nationale en internationale draagkracht; het ontstaan, de noodzakelijkheid van het activisme, zijn stuwkracht, het activisme als kern der vaderlandsliefde, als reddende factor, niet alleen voor het Vl. volk maar voor elk volk in elk land in alle tijden, de noodzakelijkheid van de politieke zelfstandigheid voor een volk, voor het Vl. in het bijzonder, enz. enz.' al deze dingen zouden in brochures uiteengezet worden, zoowel in het Nederl. als in het Fransch, het Engelsch en het Duitsch, en niet in den wilde rondgestrooid doch doelmatig verspreid.

Het hoeft geen betoog dat er een onherstelbare breuk tussen Buschmann en de vrienden van weleer was opgetreden.

Wist Buschmann van Sanders van Loo's inmenging in activistische kringen? *De Vlaamsche Post*-medewerkers reden behoorlijk over de tong en hij had voldoende contact met het vaderland om op de hoogte te zijn. Het valt op dat hij bij het begin van de oorlog nog een postkaart stuurde naar Sanders van Loo vanuit Margate in Engeland. Daarin bedankt hij haar, zonder veel hartelijkheid maar met een zekere vertrouwde klank, voor de Brusselse kroniek en stelt hij haar gerust omtrent de drukproeven van een artikel over Goffin.²⁸²

Sanders van Loo contacteert Veen op het einde van de oorlog in verband met een betaling die zij nog te goed zou hebben. Daarop antwoordt Veen haar op 23 februari 1918, toen zij nog in Gent verbleef, dat *Onze Kunst* geregeld (het woordje *geregeld* moet Veen moeite gekost hebben) verschenen is en dat het sedert 1 januari 1915 in Nederland werd gedrukt, haar brief heeft hij naar

²⁸¹ AMVC, Jan Van der Ven, *Rob De Vos aan Jan Van der Ven*: 6.3.1918.

²⁸² UBG, SvL, OD I, p 392: *Paul Buschmann jr aan SvL*: 12.9.1914.

Buschmann doorgestuurd.²⁸³ Buschmann jr zal haar daar niet zelf op willen antwoorden hebben en hij vermijdt alle contact, want het is Veen die haar terugschrijft. Daaruit blijkt dat hij haar niet persoonlijk kent:

Den weled. heer Sanders van Loo: Weledele heer. In antwoord op uw schrijven van 18 februari deel ik U mede dat de directie van *Onze Kunst* mij berichtte dat zij U niet het minste honorarium meer verschuldigd is.

Daar moest Sanders van Loo het voorlopig maar mee doen.

²⁸³ NLM, Veen, *Veen aan SvL*: 23.2.1918; *Veen aan Buschmann jr*: 26.2.1918.

**RIJSWIJK, DEN HAAG
ZUTPHEN
WIESBADEN**

1918-1939

HOOFDSTUK 11

'Vluchten voor 't voedselgebrek'²⁸⁴

MARGARETHA MEYBOOM
WESTERBRO

Er zijn verschillende feiten op te noemen waardoor we kunnen veronderstellen dat de levens van Sanders van Loo en Margaretha Meyboom elkaar gekruist hebben, vóór Sanders van Loo op 8 juli 1918 op Westerbroin Rijswijk kwam aanzetten.

Zo werd de dochter van de 'eerste vrijzinnige dominee bij de Groote kerk'²⁸⁵ in 1856 in Amsterdam geboren en woonde ze op de Oude Zijds Voorburgwal op een boogscheut van Sanders van Loo's ouderlijke huis op de Singel. Bovendien gaf ze, evenals Sanders van Loo, les aan de Zondagsschool in Amsterdam. Er was wel meer dan één zondagsschool, maar zo groot was die kring nu ook weer niet.

Die twee feiten betekenen op zich natuurlijk niets. Er waren echter ook gedeelde interesses, zoals hun boekenliefde. Meyboom bracht het door zelfstudie en verblijven in Denemarken tot 'translatrice' uit het Deens, Noors en Zweeds. Haar eerste vertalingen, waaronder *Filia Maris* uit het Engels vertaald, verschenen in *Het Nieuws van den Dag*, onder haar pseudoniem Urda, een naam ontleend aan de schikgodinnen. Margaretha Meyboom dweepte niet alleen met het werk van de Noor Bjørnstjerne Bjørnson, voor wie ze trouwens een leesgezelschap opzette, maar ze vertaalde het ook. Naast Bjørnson maakte ze Ibsen en de Zweedse Selma Lagerlöf in het Nederlands toegankelijk. De vertaling van Lagerlöfs *Gösta Berling* werd zo'n succes dat er zelfs villa's naar

²⁸⁴ SvL, 'Herinneringen uit Gent', in *De Hollandsche Lelie*, 32 jg [sic], nr 29, p 451.

²⁸⁵ W. Van Italie-Van Bemden, 'Margaretha Meyboom', in: J. Riemens-Reurslag (ed.), *Het vrouwenjaarboek*, Amsterdam, H.J.W. Becht, s.d., pp 183-187.

genoemd werden en het boek werd in studentenmiddens een echte 'must'.²⁸⁶ Meyboom ontmoette Lagerløf ooit toevallig op een diner, maar hun beider bedeesdheid liet het gesprek hopeloos vastlopen. De briefwisseling die daarop volgde, verliep gelukkig heel wat vlotter.

In 1994 zal het Damesleesmuseum²⁸⁷, op het Nassauplein in Den Haag, zijn honderdjarig bestaan vieren. De oprichting een eeuw geleden, aan het Noordeinde 15, gebeurde onder invloed van dezelfde Margaretha Meyboom en was geïnspireerd op de bibliotheek in Kopenhagen.²⁸⁸ In 1900 was de leeskring reeds uitgegroeid tot een bloeiende vereniging, druk bezocht door dames van verschillende politieke overtuigingen.

Niet enkel de Skandinavische literatuur boeide Meyboom, maar ook de betere verhoudingen die in die landen heersten tussen de verschillende sociale standen. Dat was ook Sanders van Loo opgevallen want in haar reisverslag over Zweden noteerde ze:

Alle standen waren wederkeerig vreeselijk beleefd tegen elkaar. Als een meneer een engine-driver wat vroeg nam hij beleefd zijn hoed af, toch maakten ze nog al den indruk op me of ze trots waren en of er ook een sterk verschil van stand bestond, al is de koning maar een afstammeling van een gewone generaal. [RD, p 340]

Naast het 'dwaze standenverschil' in eigen land, had Margaretha Meyboom nog andere grieven tegenover de bestaande maatschappij zoals de ongelijke betaling voor gelijke arbeid, de uitbuiting van arm door rijk en de beperkte intellectuele ontwikkeling die dat alles met zich bracht. Ze besloot anders te gaan leven en wellicht heeft de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*, die in 1898 in Den Haag gehouden werd -waar ze omstreeks 1890 komen wonen was- haar daartoe gestimuleerd. Ze was actief in de strijd om het vrouwenkiesrecht en werd nauw betrokken bij de tentoonstelling in 1898, waarvoor ze het handgeschreven contact- en mededelingenblad voor alle deelnemers²⁸⁹ verzorgde. Zo kende ze uiteraard ook Marie Jungius en Suze Groshans, die bestuursleden waren van de tentoonstelling en dan zijn we opnieuw bij de Van der Hucht-kring aanbeland.

²⁸⁶ C. Bienfait, 'Margaretha Meyboom', in: *Leven en werken*, 12 jg, nr 12, 1927, pp 832-833.

²⁸⁷ Zie onder andere: A. Manschot, 'De klim naar de wijsheid: het laatste damesleesmuseum dat de tand des tijds doorstond', in: *Opzij*, 15 jg, november 1987, pp 16-17.

²⁸⁸ J.B. Laarman, 'Tets over Margaretha Meyboom en Westerbro', in: *Kroniek: orgaan van de historische vereniging Rijswijk*, nr 1, 1987, p 17.

²⁸⁹ J.B. Laarman, *Iets over Margaretha Meyboom en Westerbro*, p 17.

Een jaar na de tentoonstelling zou één van de dromen van Meyboom gerealiseerd worden in een oorspronkelijk particuliere onderneming *De Wekker*, een reformkledingbedrijfje in Den Haag, dat vrij snel tot een coöperatie uitgroeide. Basisprincipes van die coöperatie waren een billijk loon voor de arbeiders en een aandeel in de winst.

Haar grootste project kwam er in 1904. Samen met haar boezemvriendin Clara Bokkes, richtte ze dat jaar een coöperatieve huishouding op in Rijswijk bij Den Haag, en gaf het de naam Westebro, naar een voorstad van Kopenhagen. Ze hadden met de opbrengst van de verkoop van hun effecten 1 1/2 hectare grond gekocht aan de Kleiweg, nu Churchilllaan, en lieten er tussen 1904 en 1910 vier huisjes op bouwen. Ze startten met 6 leden, waaronder 2 gezinnen. Door het tekort aan bedrijfskapitaal en door te geringe technische scholing, moesten de bakkerij en de groententeelt na een tijd opgegeven worden, al was er idealisme in overvloed.

Westerbro was anders opgevat dan Van Eedens Walden waar Meyboom enkele keren op bezoek was geweest:

We zijn gaan kijken. We begrepen: dit is niet onze manier. Van Eeden is een dichter, goedgevoelig; na wat 'mooie woorden' nam hij de mensen aan. Wij waren twee praktische vrouwen. We zeiden: Alleen mensen van één levensrichting kunnen op deze manier samenwonen. Ook niet, als weer in Blaricum, in één groot gezin allen te zamen. Dat gaat een Hollander niet af; die tiert alleen als hij 'op zichzelf' kan blijven.²⁹⁰

Ondanks haar levenswijze en haar opvattingen noemde Margaretha Meyboom zich geen socialiste en wel omwille van de gewapende revolutie waar zij, met haar vredelievende ideeën, niet bij kon.

Sanders van Loo zal op Westebro wel wijselijk haar mond gehouden hebben over haar oorlogszucht zoals ze die in haar in Gent achtergebleven dagboeken had neergeschreven. Van 8 juli tot 14 september 1918 staat ze ingeschreven in het huisje nummer 10 op Westebro. Op 20 juni 1918 was ze in de gemeente Rijswijk aangekomen

Ontredderd, berooid en half uitgehongerd, kwam ik op een Juni-dag in Holland aan. Het eerst in de gastvrije coöperatieve kolonie Westebro bij Margaretha Meyboom.²⁹¹

Kende ze Meyboom? Had ze over Westebro gelezen? Heeft Suze Groshans haar die tip gegeven?

²⁹⁰ W. Van Italie-Van Bemden, *Margaretha Meyboom*, p 184.

²⁹¹ SvL, 'Dieren die ik heb liefgehad', in: *Dierenbescherming*, 7 jg, nr 5, 1926, pp 58.

Tijdens haar verblijf in de coöperatie woonden er nog 3 vrouwen en 2 mannen in hetzelfde huis, allen (op één vrouw na die er 33 was), vroege of late twintigers en de meesten woonden er ook slechts voor een korte tijd. Men kon namelijk -tegen betaling- als pension gast op de Kleiweg voor korte of voor lange tijd logeren. Enkel van de twee mannen die in hetzelfde huisje woonden, werd het beroep genoteerd. Eduard van Witsen was bloemist en Maarten Hulst grondwerker.²⁹² In andere huisjes en op andere ogenblikken verbleven er ook studenten, ingenieurs, een onderwijzeres, een bibliothecaresse en een banketbakker op Westerbro. De toestand in Nederland was door de oorlog zeer chaotisch, er was voedselgebrek en steden als het nabij gelegen Den Haag waren overspoeld met Belgische vluchtelingen, wat de nodige spanningen opleverde.²⁹³

In één van haar later geschreven verhalen, vertelt Sanders van Loo over een vrouw 'Beppie' waarmee ze op Westerbro bevriend was. Later zou ze haar nog vaak vanuit Den Haag komen opzoeken. Tot Beppie naar Diepenveen verhuisde en zij zelf naar Zutphen. Dit zou wel om Johanna Bertha Bake kunnen gaan, die inderdaad naar Diepenveen verhuisde. Enkele gegevens zijn verschillend, zo is in het verhaal Beppie 26 en verhuist ze eind oktober naar Diepenveen, waar Johanna Bertha er 33 was en verhuisde ze op 12 november.²⁹⁴ Maar we hadden het reeds eerder over Sanders van Loo's slordige cijfergegevens.

Dat Sanders van Loo niet op Westerbro bleef, is, gezien haar weinig sociaal voelende ingesteldheid, best te begrijpen. Had ze echter geweten dat Frederik van Eeden eind oktober 1918 op Westerbro zou logeren, naar aanleiding van een lezing voor de Coöperatieve Vrouwenbond in Den Haag, dan zou ze misschien nog langer gebleven zijn. Van Eeden had bewondering voor Margaretha Meyboom en haar Westerbro, zoals blijkt uit de notities in zijn dagboek op 26 oktober 1918:

Ik logeerde op Westerbro, bij de goede Margaretha Meyboom. Haar vader, de dominee was een man zonder zonde, naar haar verhalen, een voortreffelijk mensch. En haar eigen leven is ook één gestadige toewijding aan de ongelukkige menschheid. Westerbro is nog steeds even aandoenlijk en roerend. De vier huisjes, de niet heel goed geëxploiteerde moestuin, de gasten en de welmeenendheid, de soberheid en de aardige verhouding onder elkaar, het is nog eeven als voor vijftien jaar.²⁹⁵

²⁹² GAR.

²⁹³ Zie onder meer: *Den Haag '14-'18: fragmenten uit een dagboek. Tentoonstellingscatalogus*, Den Haag, Haags Gemeentemuseum, 1986. Dit dagboek werd bijgehouden door Miep de Zaaier tijdens de eerste wereldoorlog, het handschrift wordt bewaard in het Gemeentearchief in Den Haag.

²⁹⁴ SvL, 'Dieren die ik heb liefgehad', in: *Dierenbescherming*, 7 jg, nr 5, 1926, pp 58-59.

²⁹⁵ Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923*, p 1712.

Sanders van Loo was een stadsmus en ze zal nadat ze van de eerste oorlogsschrik bekomen was, haar 'schrijverij' wel boven tuinieren of huishoudelijke klussen verkozen hebben. Tijdens die drie maanden probeerde ze weer aan het werk te komen en dat deed ze onder meer door uitgeverij Veen te contacteren.

In augustus 1918 kreeg Veen nog eens een brief van Sanders van Loo, opnieuw om het honorarium van *Onze Kunst* betaald te krijgen en om zich als vertaalster aan te bieden. Hij antwoordde haar dat er bij hem weinig vertalingen verschenen en dat hij vaste vertalers had. Wat *Onze Kunst* betrof, daarvoor verwees hij haar door naar Pauw en gaf hij haar zelfs zijn toenmalige adres in Engeland: Rosebank, Caterham in Surrey.²⁹⁶ Dat laatste zal hem wellicht niet in dank afgenomen zijn.

HOLLANDSCHE LELIE
ZUTPHEN
MEVROUW BUSCHMANN

De Hollandsche Lelie, de periodiek voor brave dames, zoals Jeroen Brouwers²⁹⁷ het noemde, propageerde zichzelf als het 'eenige weekblad in Nederland voor dames uit de hoogste en beschaafde kringen'. De 32-ste jaargang in 1918-19 stond onder de redactie van mevrouw M.C.Kooij-Van Zeggelen. Dé grote naam achter het tijdschrift was die van jonkvrouw Anna de Savornin Lohman, die rond de eeuwwisseling de redactie in handen had. Zij nam een zeer eigenzinnige houding aan die steeds meer anti-feministisch te noemen was.²⁹⁸ Waarschuwde mevrouw Van Wermeskerken in 1889 in *De Hollandsche Lelie* tegen de 'jammerlijke' invloed van de verzen van Hélène Swarth²⁹⁹ dan was dat nog niets vergeleken met de manier waarop

²⁹⁶ NLM, Veen, *Veen aan SvL*: 8.1918.

²⁹⁷ J. Brouwers, *Hélène Swarth: haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1985, p 41.

²⁹⁸ In 1898 was Anna de Savornin Lohman nochtans lid van de commissie voor de *Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid* in Den Haag. Kort daarop publiceerde zij haar brochure *Liefde in de Vrouwenquestie* waarin zij haar teleurstelling uitsprak over de tentoonstelling, de emancipatieroman *Hilda van Suylenburg* en over de feministische beweging in het algemeen. Zie daarover onder andere M. Basse: *Het aandeel der vrouw in de Nederlandsche Letterkunde*, Gent, Willemsfonds, deel II, 1921, pp 9-14; U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, p 143.

²⁹⁹ J. Brouwers, *Hélène Swarth: haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910*, p 41.

G. Jonckbloet, s.j., in zijn boekje uit 1912 de hele *Hollandsche Lelie* als verderfelijk bestempelde. Jonckbloet wou vooral katholieke lezers voorlichten. Freule Lohman slaagt er volgens hem wel in om door haar 'mixed pickles' zowat elke lezer met iets te boeien, maar:

Literarische waarde heeft het weekblad wegens de stuitende onverzorgdheid van taal en stijl, waarvan verreweg de meeste bijdragen niet in het minst helaas, die der redactrice zelf, laboreeren, voor geen halven cent; wetenschappelijke wegens de niet te beschrijven lichtzinnigheid, waarmede keer op keer zelfs ernstige stoffen worden behandeld voor geen kwart. Het is mij bekend dat het proza en poëzie te lezen biedt, dat er schetsen en romans in voorkomen, oorspronkelijke zoowel als vertaalde, dat er in gebazeld wordt, om geen sprekender woord te gebruiken, gelijk in geen enkel ander weekblad hier te lande, over alles-en-nog-wat [...] absoluut geen lectuur voor katholieken [...] geen lectuur voor reinen van hart in 't algemeen [...] dat het eene schande is voor een katholiek gezin, een voor God niet te verdedigen schande, zoo er aan het weekblad der Freule eene plaats gegund werd in bibliotheek of op leestafel.³⁰⁰

Deze zeer gekleurde kritiek was natuurlijk maar één van de vele en kon weinig veranderen aan het feit dat het tijdschrift druk gelezen werd. De redactie was op de Laan van Meerdervoort in Den Haag gevestigd, de stad waar Sanders van Loo op 14 september 1918 ingeschreven werd bij Johanna de Veer in de Pijnboomstraat nummer 92.³⁰¹ Drie maanden later verhuisde ze naar Zutphen, waar ze bij haar familie Wolters inwoonde in de gasfabriek aan de Kattenhovestraat nummer 3.³⁰² Dat waren ook zowat de enige familieleden waar ze regelmatig contact mee gehouden had en waar ze -getuige de opgegeven adressen in de briefwisseling aan Marie Belpaire - meer dan eens logeerde. De zus van Sanders van Loo's moeder, Berendina had samen met haar echtgenoot, de Amsterdamse hotelhouder Lambertus Hermanus Wolters, drie kinderen waaronder Gerrit Jan, die vier jaar ouder was dan Sanders van Loo.³⁰³ Hij had samen met de drie jaar jongere Bastiana Klasena van der Hoek één zoon, op 1 mei 1890 in Goes geboren: Christiaan Anton Marie.³⁰⁴ Christiaan A.M. Wolters begon zijn loopbaan als opzichter in de gasfabriek in Zeist en werd in 1913 vast benoemd tot hoofd-opziener van de gemeentelijke gasfabriek in Zutphen.³⁰⁵ Op 24 juni 1916 overleed zijn vader en kwam zijn moeder Bastiana bij hem inwonen.³⁰⁶ Met enkele tussenperiodes kwam Sanders

³⁰⁰ G. Jonckbloet, *Jonkvrouwe Anna de Savornin Lohman in en uit hare werken*, Leiden, G.F. Théonville, 1912, p 99.

³⁰¹ GG.

³⁰² GZU.

³⁰³ RO, GZW en GAM.

³⁰⁴ GZU.

³⁰⁵ VEG.

³⁰⁶ GZU.

van Loo bij hen logeren terwijl ze hard haar best deed om aan het werk te komen. Er kwamen sporadische bijdragen voor *Androcles* en *Kleine Androcles* en ze schreef ook andere tijdschriften aan.

Twee artikels die ze aan *De Hollandsche Lelie* aanbood: *Vier jaren in de Etappen van Gent* en *Herinneringen uit Gent*, werden geplaatst. De medewerkers moesten zelf in de gaten houden wanneer hun bijdrage verscheen en konden dan een rekening opsturen naar de uitgever L. J. Veen, waarbij ze het nummer waarin hun artikel verschenen was en de titel moesten vermelden. Sanders van Loo volgde deze richtlijn op en herinnerde er Veen nog maar eens aan dat ze voor haar bijdrage in *Onze Kunst* niet werd betaald. Op 7 februari 1919 schreef Veen haar terug:

Hierbij het honorarium Holl. Lelie voor het eerste artikel, het tweede valt in 't volgend kwartaal en wordt later verrekend.

Aanbiedingen voor nieuwe uitgaven moet ik voorlopig afslaan, in verband met de hoge prijzen voor papier en drukken.

Voor OK moet U zich wenden tot Dr Buschmann die thans weer te Antwerpen verblijft (Arthur Goemaerelei 60). Hebt U brieven aan mij hierover geschreven dan zijn die doorgestuurd.³⁰⁷

Over welke betaling zij het voortdurend heeft, is onbekend. We vermeldde reeds het kaartje dat Buschmann in het begin van de oorlog vanuit Margate aan Sanders van Loo schreef. Daarin gaat het heel duidelijk over drukproeven:

Printing Office received manuscript Brussels chronicle - Thanks - No proof will be sent because it takes too much time - but it will be published soon together with article sculpture Goffin I see revision of proofs - don't trouble about correction³⁰⁸

Is het deze bijdrage die Sanders van Loo betaald zou zien? Er is geen enkel artikel van haar hand terug te vinden in de oorlogsnummers van *Onze Kunst*. Het is dus best mogelijk dat de door haar opgestuurde artikels of vertalingen niet gepubliceerd werden en Buschmann daarom elke betaling weigerde. Het is wel duidelijk dat hij absoluut alle contact zou vermijden, wat toch wel zou kunnen betekenen dat hij haar *Vlaamsche Post*-geschiedenis kende. Na het lezen van het intieme oorlogsdagboek, het volgen van de verwickelingen met *De Vlaamsche Post* en de uiteindelijke vlucht in de zomer van 1918, toen de meesten wel al door hadden dat Duitsland het onderspit zou delven, verwacht men dat Sanders van Loo zich op zijn minst niet in het middelpunt van de belangstelling zou werken, en dat ze onder een pseudoniem zou schrijven. Niets blijkt minder waar. De artikels in de *Hollandsche Lelie* verschijnen als

³⁰⁷ NLM, Veen, *Veen aan SvL*: 7.2.1919.

³⁰⁸ UBG, SvL, *OD I*, p 392: *Paul Buschmann jr aan SvL*, 12.9.1914.

hoofdartikel op de eerste bladzijde onder haar volledige naam A.W.Sanders van Loo, Vertaalster van Onze Kunst. Alsof er niets was gebeurd. Nog vreemder is het standpunt dat ze in deze artikels inneemt:

Voor mij, die bijna vier jaren lang onder het bestuur der Duitschers in Gent heb gewoond, is het nauwelijks te gelooven dat zij uit die Etappenstad vertrokken zijn!

[...] Heel de bevolking van Vlaanderen, maar vooral die van Gent, heeft zich onder de *vreeselijkste* omstandigheden altijd met groote waardigheid gedragen - den overheerscher noodgedwongen gehoorzaamend, maar nooit voor hem kruipend, van den rijksten 'nobe' tot het kleinste kind!³⁰⁹

Een heel andere visie op de Belgen die ze in haar dagboek 'die lamme, Belgische beesten' noemt. Ook in het tweede artikel kan de lof voor de Belgen en de afkeuring voor de activisten niet op:

De vindingrijkheid der Belgen, ook op dit gebied, was admirabel - even lofwaardig was de heele geest, die nooit verzaagde, die nooit klaagde - die altijd zei: "t zal hierna beteren". [...] Ik zelf heb 't taai uitgehouden [...] Eindelijk echter heb ik moeten vluchten voor 't voedselgebrek. [...] Dat de activisten zich ten koste der overige Vlamingen voedden, heeft niet tot het schoonste in hun geschiedenis behoord!³¹⁰

Als biograaf zou je die gewijzigde houding natuurlijk liefst toeschrijven aan een positieve evolutie, de verblinding die voorbij is, maar erg realistisch lijkt deze hypothese niet. Uit de ambivalente houding die ze aannam tegenover Marie Belpaire, die ze jarenlang een rad voor ogen draaide en tegenover wie ze zich uitgaf als een erg vrome vrouw, weten we dat Sanders van Loo erg goed was in het 'doen alsof'. Zo naïef was ze nu ook weer niet dat ze na vier jaar oorlog niet zou beseffen dat haar keuze voor Duitsland haar in een zeer moeilijke positie had geplaatst. Dus is ze iedereen voor en probeert ze er zich uit te praten, of liever uit te schrijven, door meteen haar versie weer te geven waarbij we het gevoel krijgen dat ze niet meer was dan een gewone getuige. Meer zelfs, ze stelt zich voor als een oorlogsslachtoffer, berooid, uitgehongerd en met een 'ernstig zenuwlijden' door het oorlogsdreunen aan de IJzer. Het is zelfs niet onmogelijk dat ze dit ook zelf zo voelde, en dat ze gewoon haar oorlogshouding relateert als verkeerd gegokt maar niet verloren. Ze heeft er geen ogenblik aan gedacht om tijdens de vier oorlogsjaren België te verlaten. Ze had een pas kunnen krijgen, maar dat wou ze niet omdat ze niet meteen wist waar naartoe en omdat ze schrik had het land niet weer in te mogen.³¹¹ Wat na 1915 met haar gebeurde, weten we niet, maar heel erg zuiver zal het wellicht niet geweest zijn

³⁰⁹ SvL, 'Vier jaren in de etappen van Gent', in: *De Hollandsche Lelie*, 32 jg, nr 21, 1918, pp 321-322.

³¹⁰ SvL, 'Herinneringen uit Gent', in: *De Hollandsche Lelie*, 32 jg [sic], nr 29, 1919, pp 449-451.

³¹¹ UBG, SvL OD II, pp 190 en 193.

want waarom vluchtte ze en liet ze alles achter? De Vreese en Domela waren het land uit gevlucht en werden later bij verstek ter dood veroordeeld. Sanders van Loo verstond echter de kunst om zich maar voor de helft in nesten te werken en hield altijd wel een vluchtweg over. Via Margaretha Meyboom het land weer inkomen was in die zin natuurlijk een erg verstandige zet.

Sanders van Loo was onmiskenbaar een stadmens en zeer lang zullen we haar nooit buiten een grootstad vinden, hoewel haar voortdurend heen en weer gereis na de oorlog er op wijst dat ze maar weinig innerlijke rust genoot. Haar gebroken hart neemt ze steevast met zich mee want telkens ze verhuist, schrijft ze zich in het gemeentearchief in als Mevrouw Buschmann, gescheiden, geboren Sanders van Loo. Pijnlijk daarbij is de vergelijking met de figuur van Nan uit haar gelijknamige novelle uit 1902. *Nan* is het verhaal van een jong meisje Nanda Raet die met haar oude, blinde vader een bovenhuis betreft. Ze heeft een relatie met haar buurman, de getrouwde dichter Hugo van Erle, vader van zes kinderen en steeds op zoek naar nieuwe veroveringen omdat hij als dichter enkel tijdens passievolle periodes functioneert. Als Van Erle merkt dat het voor Nan ernst wordt, laat hij haar in de steek. Nan wordt gek van verdriet omwille van haar onmogelijke liefde en ze wordt in een gesticht opgenomen, waar de dokter haar op een bepaald ogenblik vraagt:

'Hoe gaat 't u juffrouw Raet?'

'[...] U bent heel vriendelijk dokter, maar u vergist u in mijn naam, vroeger, voor mijn huwelijk, heb ik inderdaad Raet geheeten, maar tegenwoordig ben ik mevrouw Van Erle.'³¹²

Voor Hugo van Erle stond Pol de Mont duidelijk model, maar in Nanda schuilt een stukje Sanders van Loo. In haar reis- en oorlogsdagboek, en meer bepaald in de minder fraaie noten die ze er in 1916 aan Pauws adres bijvoegde,³¹³ probeerde ze zichzelf wijs te maken dat ze niets meer om Pauw gaf, wat wel wishful thinking zal geweest zijn. In enkele kleine dingen verried ze zich. Zo noemde ze naar analogie met Pauws eerste drukseltje³¹⁴ haar oorlogsdagboek *Het Boek der Waarheid* en signeerde ze brieven en artikels met Sanders van Loo, vertaalster van *Onze Kunst*, alsof ze nooit ander werk had verricht. We hebben het dan nog niet eens over het misleiden van de Nederlandse burgerlijke stand. Uiteraard zal het na de scheiding van Pauw, van Antwerpen en van de

³¹² SvL, 'Nan', in: *Elsevier*, 13 jg, 1903, p 411.

³¹³ Eén voetnoot was gedateerd en de inkt die gebruikt werd, was bij alle voetnoten dezelfde.

³¹⁴ Paul Buschmann jr, *Boek der waarheid*, Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1895.

haar vertrouwde leef- en werkring, eenvoudiger geweest zijn om haar gevoelens in haat te proberen omzetten, dan om toe te geven dat ze voor de rest van haar leven van Pauw zou blijven houden.

HOOFDSTUK 12

'Now cracks a noble heart '

ONZE KUNST EN VEEN

Op 5 januari 1919 stuurde Paul Buschmann een telegram naar Arthur Cornette met het bericht dat hij op 7 januari via Boulogne naar België komt.³¹⁵

Terugkomen in een door de oorlog geteisterd Antwerpen was echter niet meteen thuiskomen. Het huis aan de Arthur Goemaerelei had lange tijd leeggestaan, er was chaos, verdriet en wantrouwen alom.

Uit een brief van Veen kunnen we opmaken dat Pauw heel wat materiële zaken kwijtspeelde tijdens de oorlog. De gespannen situatie die dat met zich bracht zal er ook wel de oorzaak van zijn geweest dat Buschmann in zijn - niet bewaarde - brieven aan Veen heel wat scherper klonk. Veen antwoordt alvast:

Je moet nu niet zulke brutale telegrammen zenden. Ik ben je knecht niet en heb geen lust na al wat ik in de afgelopen vier jaren voor OK deed terwijl jij rustig zonder je verantwoordelijkheden ook maar eenigszins te voelen als directeur der N.V. in Engeland bleef, telegrammen te ontvangen als het zoo even ontvangene ... weet je wat het betekent om in een verhuistijd uit 250 pakken een twintigtal exemplaren te halen... waarom kom je niet eens over... of zou je misschien willen, dat ik nog naar A' pen daarom kwam.³¹⁶

Een week later is de toon nog meer verontwaardigd, maar is er toch het voorstel om begin mei alles te bespreken in plaats van verder te kibbelen. Uiteraard vallen er weer woorden over het te laat verschijnen en eindigt Veen vaderlijk berispelend met:

kerel dat loopt spaak³¹⁷

Wat Veen niet aan Pauw vertelde maar wel aan de Heer Paehlig op 13 augustus was dat hij een

³¹⁵ BU, Paul Buschmann jr, *Brieven, Paul Buschmann jr aan Cornette*: 5.1.1919.

³¹⁶ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 10.4.1919.

³¹⁷ NLM, Veen, *Veen aan Buschmann jr*: 10.7.1919.

maand of drie in de lappenmand in 't ziekenhuis was geweest³¹⁸

Hij ging zienderogen achteruit en op 20 september overleed hij op 51-jarige leeftijd. De verslagenheid bij Pauw was ontzettend groot, het had inderdaad een ander afscheid kunnen geweest zijn. Het moet hem een vreemd gevoel gegeven hebben om in de eerste brieven van Veens opvolger A.P. Abramsz. te lezen:

Hoe staat het toch met de verdere verschijning van OK. Is aflevering 7/8 nu op de pers en komen afl 9-12 nog dit jaar uit. We doen al het mogelijke om klagers tevreden te stellen, maar vreezen dat deze ongeregelde verschijning heel wat abonnés zal kosten. ³¹⁹

Veens ergernis bleef verder leven. Het ging echter niet fout met *Onze Kunst*. Stilaan kreeg het tijdschrift weer armslag en Buschmann werd zelfs aangemoedigd door de Minister van Kunsten en Wetenschappen, Jules Destrée.

JAN VAN DER VEN
POL DE MONT
MUSEUM VAN SCHONE KUNSTEN

Naast de dood van Veen waren er nog meer emoties waarmee Pauw afrekenen moest.

Wie de oorlog in België had doorgemaakt beschouwde de vluchtelingen een beetje als verraders, die hun verantwoordelijkheden niet hadden opgenomen en die in het buitenland in weelde hadden geleefd terwijl in België hongersnood en angst hadden overheerst. ³²⁰ Anderzijds stelden de 'terugkomers' zich de vraag in hoeverre die thuisblijvers zich met de bezetter hadden ingelaten en dat was niet altijd zo eenvoudig te bepalen.

Jan Van der Ven, die zijn overtuiging niet onder stoelen of banken gestoken had, kwam in de gevangenis terecht. Na zijn vrijlating engageerde hij zich sterk tegen de anti-Nederlandse campagne. Er werd een brochure samengesteld waarin het standpunt van de annexionisten werd uiteengezet. Deze brochure

³¹⁸ NLM, Veen, *Veen aan Paehlig*: 13.8.1919.

³¹⁹ NLM, Veen, *Firma Veen aan Buschmann jr*: 12.11.1919.

³²⁰ UBG, *Oorlogsdagboek Virginie Loveling*, 10, aparte bruine map: 'wee de lafhartigen, in veiligheid naar het buitenland gevlucht, in stede van het zwaard in de vuist den geboortegrond met hun kameraden te helpen verdedigen' schrijft Loveling.

werd op enkele duizenden exemplaren door Van der Ven verspreid waarna hij onmiddellijk naar Nederland vluchtte. Hij vond er werk in een importbedrijf in Rotterdam en schreef later opnieuw onder het pseudoniem 'Noordling'.³²¹ De onvaderlandse houding van Van der Ven betekende voor Pauw de definitieve breuk en tot Van der Vens grote spijt bleef hij onverzoenbaar.

Eén van de vele anderen die door zijn schipperende houding tijdens de oorlog in moeilijkheden geraakte was Pol de Mont. Er werd hem allerlei verweten, zo zou hij de Duitsers in Antwerpen met open armen ontvangen hebben en daarbij in zijn inmiddels bekende geestdrift uitgeroepen hebben 'Ik ben geen Vlaming, ik ben Germaan' en hij zou Borms een sympathie-telegram gestuurd hebben. Daartegenover stond dat hij, als conservator van het Museum van Schone Kunsten, de Belgische kunstschaten waarover hij het beheer had, in veiligheid had gebracht en dat hij een leerstoel aan de vernederlandste Gentse Universiteit had geweigerd. Hij kon de vele beschuldigingen moeilijk verwerken en vluchtte naar Nederland waar hij zenuwziek werd en in een sanatorium in Den Haag werd verpleegd. Tot januari 1919 zou hij in deze stad blijven wonen. Of hij Sanders van Loo daar ontmoette, is niet geweten. Wel stuurde zij hem korte tijd na zijn terugkeer in Antwerpen een schriftelijke getuigenis over zijn trouw aan het vaderland. Vanuit Zutphen schrijft ze op 6 februari 1919:

Beste vriend. Uit de nieuwsbladen³²² vernomen hebbende dat men u in uw vaderland den inhoud verwijt van een lezing, die gij meen ik, in 1897 of 1898 gehouden hebt, haast ik mij om u de volgende verklaring te zenden: de in het Nederlandsch geschreven tekst herinner ik mij destijds in het Duitsch te hebben vertaald. De heele voordracht handelde over den oorsprong en ontwikkeling van de Vlaamsche beweging, de Vlaamsche literatuur, de herstelling van de Vlaamsche grieven, de wetten, door de Vlamingen verkregen en de desiderata die nog te verwezenlijken bleven - doch ik herinner mij zeer stellig dat er geen passages in voorkwamen, die, van een Belgisch standpunt beschouwd, afkeuring verdienden.³²³

Pol de Mont apprecieerde dit gebaar. Hij schreef op de achterzijde van haar briefje dat dit hem geheel ongevraagd was opgestuurd en dat hij het bewaarde als document voor later. Dit zou echter niet het enige bewijsschrift zijn dat zij hem stuurde want in december van datzelfde jaar schreef ze:

³²¹ AMVC, Jan Van der Ven, Knipsels.

³²² In 1918 werd een perscampagne uit 1905 en 1906 door 'een zeker' dagblad weer opgerakeld. De Mont had voor het Allduitscher Verband in Dresden in 1905 een lezing gegeven waarin hij zich, volgens de fransgezinde pers, duidelijk voor het Pangermanisme zou uitgesproken hebben. Zie daarover meer bij G. François, *Pol de Mont, 1857-1931*, p 25.

³²³ AMVC, Sanders van Loo, *SvL aan Pol de Mont*: 6.2.1919.

Ondergetekende verklaart gaarne dat zij gedurende den oorlog den aanstichter van het zoogenaamd 'aktivisme' Domela Nieuwenhuis, herhaaldelijk zijn woede en spijt heeft hooren uiten, dat de Heer Pol de Mont, noch met beloften, noch met bedreigingen, te bewegen was geweest, om aan de revolutionaire beweging tegen het Belgisch gouvernement deel te nemen en integendeel altijd met de warmste bewoordingen (hetgeen zoolang de Duitschers in België waren, zeer gevaarlijk voor hem was) van zijn liefde en bewondering voor den Belgischen koning had getuigt [sic]³²⁴

Of haar getuigenissen hem van enig nut zijn geweest, gezien haar eigen 'aangebrande' positie, is zeer de vraag. Het bewijst wel dat ze ondanks alle onverschilligheid die ze zelf zegt te hebben toch een trouw hart had.

Na de oorlog kon Pol de Mont zijn functie als conservator van het Museum van Schone Kunsten te Antwerpen nog moeilijk blijven uitoefenen.³²⁵ Zijn min of meer gedwongen ontslag³²⁶ werd aanvaard en er werd hem een pensioen toegekend.

Over zijn opvolging bestond weinig twijfel. Paul Buschmann jr, die zich voor en zeker tijdens de oorlog had laten opmerken, was de best geplaatste kandidaat.

Op 15 november 1920 werd hem de titel van ridder in de Kroonorde toegekend omwille van zijn 'diensten aan de kunst bewezen'.

In 1921 was hij secretaris, en veel meer dan dat, van de *Keurentoonstelling van Belgische meesters*.³²⁷ Zijn reputatie was meer dan stevig en op 11 juli van datzelfde jaar legde hij dan ook voor de gouverneur van Antwerpen, Baron G. van de Werve et de Schilde, de eed af en werd hij Hoofdconservator van het Museum van Schone Kunsten. Jacques Wappers werd adjunct-conservator. Het museum was flink ontredderd door de oorlog en Adriaan Delen, die het duidelijk niet met Pol de Mont kon vinden, sprak zich in zeer scherpe bewoordingen uit over de taak die Buschmann wachtte:

het zuiveren van de Augiasstal welken het Antwerpsche Museum geworden was, het onderdrukken van de anarchie die er overal heerschte.³²⁸

Buschmann nam het initiatief om de benedenzalen te verbouwen en bij het schoonmaken van stoffige bibliotheken liep hij een besmetting op die hem parten zou blijven spelen. Hij maakte er grapjes over tegen Doka, zijn schoonzus, in de brief waarin hij haar de geboorte van zijn zoon Jan, op 10 april 1922, aankondigde:

³²⁴ AMVC, Sanders van Loo, *SvL aan Pol de Mont*: 19.12.1919.

³²⁵ BU, Paul Buschmann jr. Zie daarover ook: G. François, *Pol de Mont 1857-1931*.

³²⁶ Zie G. François, *Pol de Mont, 1857-1931*, pp 25-33.

³²⁷ A.J.J. Delen, *In Memoriam Dr. Paul Buschmann 1877-1924*, p 7.

³²⁸ A.J.J. Delen, *In Memoriam Dr. Paul Buschmann 1877-1924*, p 6.

Beste Do,
'K heb e kind, een peust en een decoratie. Ik zal me nu maar niet verdiepen in filosofische beschouwingen over de vraag welk van de drie 'items' het meest encumbrant dan wel wenschenswaard is - want dat zou een fameux gekannewas kunnen worden [...]³²⁹

Die decoratie was de benoeming tot ridder in de Leopoldsorde die hem op 22 maart 1922 werd toegekend voor zijn diensten bewezen aan de nationale letteren.

Op 1 juli 1924 kreeg Doka, in Londen, een brief van hem waarin hij haar bedankte voor haar verjaardagswensen. Hij grapte verder weg:

Daarmee zijn we weeral een jaar ouder 'and thus we ripe and ripe, and rot and rot' zegt Shakespeare. 'k Spreek natuurlijk voor m'n eigen, want ik ben onlangs geplaagd geweest door puisten, zooals Koning Herodes in 't Kindeken Jezus' van Timmermans, ik recommandeer u dit, als ge 't nog niet gelezen hebt, voor de puistenbeschrijving.³³⁰

Het bleek allemaal echter niet zo onschuldig te zijn, er ontwikkelde zich een gangreen die Buschmann fataal werd. Hij bezweek drie weken later, op 25 juli 1924 op 47-jarige leeftijd.

'Now cracks a noble heart', met deze Hamlet-zin verwoordde Adriaan Delen het gevoel van velen bij de dood van Paul Buschmann. De kranteberichten zijn algemeen lovend. Ook de emotionaliteit en de betrokkenheid van de journalisten vallen op:

Anvers perd un citoyen d' élite et un savant [...] nous pleurons aussi l' ami, car Paul Buschmann était un ami merveilleux, toujours prêt à rendre service et soucieux d' améliorer dans la mesure du possible le sort de son personnel (*Le Matin*)

une perte irréparable (Willy Koninckx, *Renaissance d' occident*)

on pensait à la santé robuste, à la constante bonne humeur, à la jovialité de monsieur Buschmann (Jules Gallis)

zijn benijdenswaardige geestelijke kracht, [...] een gentleman, wiens verschijning den indruk gaf van voornaamheid en wellevenskunst [...] ruime eclectische geest.

De artisten hadden vertrouwen in hem: de ouderen voor zijn begrip van den tijd; de jongeren, om zijn begrip van het leven. (Cornette)³³¹

Paul Buschmann liet op veel mensen een grote indruk na. Met hem zou ook *Onze Kunst* een stille dood sterven, hoewel men dat in oktober 1924 anders had gehoopt. In *Le Matin* van die dag stond te lezen:

³²⁹ BU, Paul Buschmann jr, *Paul Buschmann jr aan Doka van Rijswijk*: 4.1922.

³³⁰ BU, Paul Buschmann jr, *Paul Buschmann jr aan Doka van Rijswijk*: 1.7.1924.

³³¹ BU, Paul Buschmann jr, *Overlijdensberichten*, Knipsels, 1924.

Nous sommes en mesure d'annoncer une bonne nouvelle aux amateurs et aux connaisseurs d'art de notre ville. L'oeuvre magnifique de défense et d'illustration de l'art de son pays, entreprise par feu M. Paul Buschmann, dans sa vaillante revue

Onze Kunst - qui eut une édition française sous le titre: *L'Art flamand et hollandais* - ne cessera pas avec son créateur.

Un groupe de mécènes et d'amis du savant conservateur, ont décidé de reprendre sa succession et de continuer son oeuvre.³³²

De echte ziel was er uit verdwenen; *Onze Kunst* verscheen nog - onregelmatig - tot juni 1929.

³³² BU, Paul Buschmann jr, Knipsels, *Le Matin*, 9.10.1924.

HOOFDSTUK 13

'Sie müssen nicht zu uns kommen'³³³

WIESBADEN ZUTPHEN DEN HAAG
DIERENBESCHERMING
KLEINE LICHTEN

Op het ogenblik dat Pauw overleed, woonde Sanders van Loo vermoedelijk in Wiesbaden. Vermoedelijk, omdat door de vernietiging van het gemeentearchief tijdens de tweede wereldoorlog dit niet meer met zekerheid na te gaan is. De gegevens die we terugvinden in brieven uit deze periode en in de burgerlijke standen van Den Haag en Zutphen spreken elkaar vaak tegen.

Wel weten we dat Sanders van Loo van 14 april tot 12 juni 1919 in 'Huize Westeinde',³³⁴ op het Westeinde 27, in Den Haag woonde.³³⁵ Dit 'christelijk verblijf voor vrouwen' bestond sinds 1868 en was opgericht door enkele adellijke dames die voor een goed en goedkoop onderkomen wilden zorgen voor vrouwen die tijdelijk zonder vast verblijf waren. Dit was opnieuw geen vaste verblijfplaats en inderdaad, in de zomer van datzelfde jaar verhuisde Sanders van Loo voor de zoveelste keer naar Zutphen waar ze op 2 januari 1920 uitgeschreven werd, richting Wiesbaden.³³⁶

Later zou ze aan Henri Borel schrijven dat haar gezondheid het in het begin van de jaren twintig liet afweten en ze sedertdien met artritis te bed lag en niet meer kon lopen.³³⁷ Alleen wonen kon dus niet meer en de keuze voor Wiesbaden lag om meer dan één reden voor de hand liggend. In de eerste plaats was de stad bekend als kuuroord en bovendien woonde Jan Schurink er. Het verhaal

³³³ UBG, SvL, OD I, p 879: *Schurink aan SvL*: 7.3.1906, 28.3.1916.

³³⁴ Een klein archief van dit *Huize Westeinde* bevindt zich in het Gemeente-archief van Den Haag.

³³⁵ GG.

³³⁶ GZU, Burgerlijke stand.

³³⁷ UBA, Frederik van Eeden, *SvL aan Henri Borel*, 5.4.1930.

*Phyllax*³³⁸ over Herr Herz, een gewonde, blinde vrijwilligerssoldaat, is gesitueerd in een Duits ziekenhuis waar 'in het sous-terrain de baden waren' en waar ook het ik-personage verblijft. Sanders van Loo, die altijd zeer autobiografisch schrijft, kende die omgeving, zoveel is duidelijk. Of Jan Schurink nog in de Villa Clare in Sonenberg - vlakbij Wiesbaden - woonde, is niet geweten. Evenmin was het zeker of Sanders van Loo er echt welkom was, want tijdens de oorlog had Mevrouw Schurink haar heel nadrukkelijk geschreven:

Sie müssen nicht zu uns kommen, wir können das nicht haben wir sind Beide wohl, und grüssen Sie herzlich. [OD I, p 879]

In 1920 kan dit er totaal anders hebben uitgezien. Leefde Mevrouw Schurink toen nog? Contact met Jan Schurink is er in die jaren zeker geweest, de schrijversopdracht in de heruitgave van de verhalenbundel *Kleine Lichten* in 1925 luidt namelijk:

Voor mijn trouwen 92jarigen vriend den heer Jan Schurink te Wiesbaden.

Dat Sanders van Loo in deze periode zelf in Wiesbaden verbleef, kunnen we afleiden uit de verhalen *De uitstervende das* en *Oud-gedienden* die ze in 1922 en 1923 voor het tijdschrift *Dierenbescherming* schreef en die met Wiesbaden gedagtekend werden. Uit een brief aan Pol de Mont, geschreven in 1923,³³⁹ blijkt dan weer dat ze opnieuw in Zutphen verbleef, wellicht weer voor korte tijd. Zij vroeg zowel hem als de Nederlandse ambassade om contact op te nemen met de Gentse Universiteitsbibliotheek, want daar lag nog iets van haar:

beleefd verzoek aan de bestuurders van de boekerij der Gentsche Hoogeschool, om wel aan den Heer Pol de Mont te willen meegeven of hem zenden, het handschrift (in twee cahiers) van haar Novelle 'Nan', dat zij bij haar vertrek uit Gent (Juni 1918) aan den bibliothecaris der boekerij heeft toevertrouwd.³⁴⁰

Het briefje was getekend 'A.W.Sanders van Loo, Zutphen (Holland) Gasfabriek'. Over de dagboeken geen woord. In een begeleidend briefje³⁴¹ schreef Pol de Mont dat het handschrift ook via Leonard Willems kon terugbezorgd worden. Op 26 februari 1923 werd *Nan* samen met 'eenige andere stukken, waaronder een album met photos'³⁴² aan Pol de Mont gestuurd. Of *Nan* daarna heruitgegeven werd is niet bekend. Tot hiertoe werden na 1922 enkel in het

³³⁸ SvL, 'Phyllax', in: *Dierenbescherming*, 4 jg, nr 5, 1923, p 55.

³³⁹ UBG, Archief Universiteitsbibliotheek, SvL aan [Bergmans]: [2.1923].

³⁴⁰ UBG, Archief Universiteitsbibliotheek, SvL aan Bergmans: s.d.

³⁴¹ UBG, Archief Universiteitsbibliotheek, Pol de Mont aan Bergmans: 24.2.1923.

³⁴² UBG, Archief Universiteitsbibliotheek, Bergmans aan Pol de Mont, 26.2.1923.

tijdschrift *Dierenbescherming* bijdragen van Sanders van Loo teruggevonden. Veel van die verhalen verwijzen op de één of andere manier naar Duitsland, vooral naar verpleeghuizen en vermoedelijk zat zij toen reeds in een rolstoel, want ze schrijft:

verleden najaar, in den tijd, toen ik mij nog een beetje kon bewegen, zat ik dikwijls in mijn wagentje in het plantsoen ³⁴³

Vanuit Duitsland hield zij een nauw contact met de oude, vertrouwde kring rond *Androcles*. Als het tijdschrift, na een halve eeuw, ophoudt te bestaan, schrijft Suze Groshans in een terugblik:

Na den dood van haar [Carolina van der Hucht] echtgenoot heeft zij na moeilijke jaren allengs de vrienden der zaak gevonden, die haar tot medewerkers werden, ook aan *Androcles*, maar voor het grootste deel bleef de moeilijke taak toch op haar eigen schouders rusten, al zouden we hier tal van namen van trouwe medewerkers en -werksters kunnen noemen. Ik denk aan Marie Boddaert, Marie Jungius, aan Alida Sanders van Loo, Christine Doorman, Joh. Snellen, en zoovele anderen, bovenal aan Felix Ortt, die jaren lang de zorg van het tijdschrift met haar deelde [...]³⁴⁴

Kleine Androcles bleef nog enkele jaren verschijnen. *Androcles* werd verder gezet onder een nieuwe naam, *Dierenbescherming*, in een nieuwe vorm en met een nieuw bestuur. De publikatie ging nu uit van De Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren en werd gefinancierd door de Sirach Bartholomeus Criellaertstichting. ³⁴⁵

Weinig van de vaste *Androcles*-medewerkers gingen over naar het nieuwe tijdschrift. Sanders van Loo zette de stap wel en werd, ook al dateert haar laatste bijdrage van 1928, tot maart 1935 vermeld tussen namen als Henri Borel, Cyriel Buysse, Jan Feith, Herman Heijermans, Nellie van Kol, Frits Lapidoth, Margaretha Meyboom, Felix Ortt en anderen.

Het eerste nummer van *Dierenbescherming*, in januari 1920, bevatte een soort manifest. Hoofddoel was bewustmaken: ogen openen voor dierenleed, vechten tegen onverschilligheid. Voor al wie zich daartoe geroepen voelde, wou het tijdschrift een forum zijn. Er was steun toegezegd van juristen, literatoren, beeldende kunstenaars, dierenartsen enzomeer. Vermoedelijk werden de bijdragen niet betaald maar bleef Sanders van Loo op die manier in het literaire circuit en schreef ze korte verhalen met een je-weet-maar-nooit-waar-het-goed-voor-is gedachte in het achterhoofd. Uiteraard moet de heruitgave van *Kleine Lichten*, met hoofdzakelijk dierenverhalen, in dit kader geplaatst worden.

³⁴³ SvL, 'Oud-gedienden', in: *Dierenbescherming*, 4 jg, nr 1, 1923, p 16.

³⁴⁴ Suze Groshans, 'Ten Afscheid', in: *Androcles*, 51 jg, 1919, pp 145-146.

³⁴⁵ Deze gegevens zijn terug te vinden in het Poelgeestarchief over *Dierenbescherming*, dat bewaard wordt in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

Het werd uitgegeven bij Chreestarchia in Soest, gesticht door Carolina van der Hucht, met Felix Ortt sedert 1908 als medewerker. In het *Correspondentieblad van den Nederlandschen Kinderbond*, met als redactrice Suze Groshans, vinden we een recensie van *Kleine Lichten* in oktober 1925:

Eindelijk dan de herdruk van het mooie, velen onzer welbekende boekje van deze begaafde schrijfster! Chreestarchia heeft eer van deze uitgave; de fraaie bandversiering van Isings: fijne zinrijke dierenteekeningen in medaillons, zwart op het warme bruin van den omslag, en de welverzorgde aangename druk vormen een geheel, dat tot kennismaking met den inhoud uitlokt. En die inhoud stelt niet te leur, maar verrast en bekoort van de eerste bladzijde af. Bladeren we dan even - hoe goed we ze ook kennen, al die geestige, fijn humoristische, vaak ontroerende schetsen vol 'deernis voor al wat lijdt en zwak is, voor kinderen en dieren' (Felix Ortt) - dan worden we geboeid, lezen door, alsof we 't alles voor 't eerst onder de oogen kregen. Hoe leven ze allen voor ons, die kleine nederige heldjes maar ook droef mishandelde dieren, en welk een leering gaat er van dit nergens moraliseerende boekje uit! Een prachtgeschenkje voor jongelieden en ouderen, bij de komende feestdagen; een boek dat in de allereerste plaats thuis behoort in de bibliotheken van onze K.-Bondsafdeelingen.³⁴⁶

Het oude netwerk functioneert duidelijk nog en Sanders van Loo heeft haar pro-Duitse houding tijdens de oorlog voor de vroegere vrienden en kennissen totaal weten te verbergen, want ze blijft erbij horen.

Wanneer Jan Schurink precies overleed is totaal onbekend maar het zou wel eens kunnen zijn dat Sanders van Loo na zijn dood ook van hem een 'legaatje' kreeg. Op 31 januari 1925 dook ze immers opnieuw op in Den Haag, als bewoonster van het bejaardentehuis 'Huize Irene', Soendastraat 11, in de niet onaardige Archipelbuurt vlakbij de Scheveningse Bosjes.³⁴⁷ Helemaal onbemiddeld kan ze dus niet geweest zijn. Huize Irene werd uitgebaat door Evert Roelof Jonker en Aaltje Visser die in de zomer van 1925 huwden³⁴⁸ en het tehuis aan het begin van de tweede wereldoorlog, overlieten aan zendelingendiaconessen uit Amerongen.³⁴⁹ Het echtpaar Jonker-Visser had hoofdzakelijk jonge Duitse meisjes als dienstpersoneel, wat tussen de twee wereldoorlogen helemaal niet zo ongevoelen was. Sommigen van hen, die Sanders van Loo nog kunnen verzorgd hebben, zijn volgens de Sociale Verzekeringsbank in Amsterdam nog in leven maar door de wet op de

³⁴⁶ Johanna Snellen, 'Recensie *Kleine Lichten*', in: *Correspondentieblad van de Nederlandsche Kinderbond*, 26 jg, nr 10, 1925, p 37.

³⁴⁷ GG.

³⁴⁸ GG.

³⁴⁹ Uit een gesprek met de huidige bewoners van het tehuis, dat ondertussen een katholiek ouderlingengesticht is geworden. Een bejaarde zendelingendiaconesse uit Amerongen antwoordde op mijn vraag of ze zich soms een Mevrouw Sanders van Loo of Mevrouw Buschmann herinnerde, dat er wel een Mevrouw Boesman, een ballonenvaarster, was geweest, maar geen Buschmann. Sanders van Loo, dat was een schrijfster geweest, of ik dat niet wist?

Persoonsregistratie konden hun adressen niet bekend gemaakt worden.³⁵⁰ Na een jaar Huize Irene verhuisde Sanders van Loo naar de Sneeuwbalstraat 31 twee jaar later naar de Hugo de Grootstraat 21 nog eens twee jaar later naar de Franklinstraat 120 bij Mevrouw Heemskerk een paar maanden later naar de Franklinstraat 143. Op 10 maart 1932 tenslotte terug naar Huize Irene waar ze tot 1 maart 1939 verbleef.³⁵¹ Waar de tocht daarna naartoe ging is onbekend. Veel van die huizen waar ze woonde, waren zogenaamde bovenhuizen, met een steile trap er naartoe zodat de aan een rolstoel gekluisterde Sanders van Loo wel erg geïsoleerd moet geleefd hebben en daarenboven totaal afhankelijk van anderen. Als de kraai in *De vrije roek en de gevangen kraai* een stukje zelfportret is, weten we ook hoe ze zich aan die situatie aanpaste. De kraai, met gekortwielde vleugels, woont op een erf en wordt op een dag aangesproken door een vrije roek die diep medelijden voelt met de in vrijheid beperkte kraai:

- [...] 'mij gaat 't best, zie ik er dan slecht uit?'
- 'O nee, heel goed, bijna te goed - keurig netjes, goed in 't vleesch, een tikje te dik misschien, door gebrek aan beweging - maar de vrijheid - de heerlijke vrijheid, die zul je toch missen'.
- '[...] Alles wordt me, zonder dat ik er eenige moeite voor hoef te doen, gebracht. Soms, als 't heel koud is, op een keurig bordje voor 't vuur. Heb je er wel eenig idee van, wat 't is, om bij slecht weer in een lekker warme kamer te zitten, voor een helder brandend vuur?'
- [...] 'Ben je dan niet bang voor hem?' vroeg de Roek, -'een mensch- een man, een van die gevaarlijke schepsels met een geweer in hun handen.'
- 'Volstrekt niet' zei de Kraai, 'ik ben hem de baas, hij moet doen wat ik wil, net als de anderen hier in huis! Er is niets wat die wonderlijke wezens, zonder vleugels niet voor je zullen doen - als je maar niet bang voor ze bent [...]'
- 'Natuurlijk behoort er een beetje overleg toe, vooral in 't begin. Als je wíeken gekort zijn en je kunt uit jezelf niets beginnen, dan zie je al gauw in, dat 't maar 't verstandigste is om te vergeten en te vergeven - om vertrouwelijk met ze om te gaan en net te doen of je heelemaal niet bang voor ze bent. Hoe vriendelijker je tegen hen bent, hoe vriendelijker ze jou ook behandelen en als je slim bent, zoals ik, komt je gauw de heele buitenplaats toe. [...]' ³⁵²

Actualiteit en literatuur bleef ze op de voet volgen, dat merken we aan haar schrijven aan Borel in 1930, een brief in een opvallend vast handschrift geschreven.³⁵³ Haar bijdragen voor *Kleine Androcles* en *Dierenbescherming* verminderen eind de jaren twintig en stoppen volledig in 1933. Over haar laatste levensjaren is niets bekend. Huize Irene zou ze volgens de burgerlijke stand verlaten hebben op 1 maart 1939. Op dinsdag 17 oktober van datzelfde jaar overleed ze in Den Haag. Waar viel niet te achterhalen, in geen enkele krant

³⁵⁰ Met dank aan Simon Velthuyzen die deze zoekweg uitstippelde.

³⁵¹ GG.

³⁵² SvL, 'De vrije roek en de gevangen kraai', in: *Dierenbescherming*, 6 jg, nr 12, 1925, p 148.

³⁵³ UBA, Frederik van Eeden, SvL aan Henri Borel: 5.4.1930.

werd een 'In Memoriam' teruggevonden, zelfs niet in *Dierenbescherming*, dat in dezelfde periode uitvoerig veel aandacht besteedde aan het overlijden van J.H. Doorman en mej. J.W. Tadema. In die najaarsweken van 1939 huwden er gemiddeld 30 tot 40 paren per dag in Den Haag. Die ellenlange lijsten verdrongen de overlijdensberichten in de krant. Het was immers het begin van de mobilisatie en Europa stond op de drempel van vier gruwelijke jaren. Sanders van Loo's dood heeft zeker niet zoveel harten bewogen als het plotselinge afscheid van Paul Buschmann ruim 16 jaar vroeger. Zonder haar dagboeken zou ze waarschijnlijk totaal vergeten zijn, en toch ook weer niet helemaal want uit de bruikleenkaarten bewaard in de boeken van de Stadsbibliotheek te Gent blijkt dat haar vertaling *Jonge waterratten* nog jarenlang gelezen werd.

De Boeken der Waarheid

HOOFDSTUK 14

'U zult mij toegeven dat het niet maar zoo als droog zand aaneen hangt ...'³⁵⁴

DE SCHRUFSTER

In haar *Een hoofdstuk apart: 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*, stelt Erika van Boven³⁵⁵ dat de opkomst van romanschrijfsters rond 1900 ook een kwalitatieve doorbraak van vrouwen in de letterkunde met zich bracht. Zij constateert dat veel vrouwen min of meer gelijktijdig op het literaire toneel verschenen maar dat zij niet gemeenschappelijk optraden. Volgens Van Boven is het karakteristiek voor de vrouwelijke auteurs dat zij een individuele positie kozen. De kring rond Carolina van der Hucht bewijst echter dat er uitzonderingen op de regel waren. Dat ze 'in groep' werkten, zien we aan de medewerking van zowel Marie Jungius, Henriette Wijthoff, Marie Boddaert en Sanders van Loo aan de nieuwe reeks van *De Vlaamsche School* in 1897. Het gaat hier natuurlijk niet om een zuiver literaire kring zoals dat wel het geval was met de kring rond bijvoorbeeld *De Gids*.³⁵⁶ De drijfveren achter de activiteiten en de publikaties van deze vrouwen zijn eerder terug te vinden in hun engagement, gesitueerd in de dieren- en kinderbescherming en in een 'zacht' feminisme.³⁵⁷ Hun stijl is niet vernieuwend en hun verhalen niet van zo'n topniveau dat ze meteen alle aandacht kregen. Bovendien publiceerden ze vooral in hun eigen tijdschriften of binnen het genre kinderliteratuur, wat hen evenmin deed opvallen, en bleven ze bescheiden op de achtergrond in

³⁵⁴ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 1905.

³⁵⁵ E. Van Boven, *Een hoofdstuk apart*, p 9.

³⁵⁶ Zie onder andere R. Aerts, *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift*, Den Haag, 1987.

³⁵⁷ Zie over de tendensroman onder meer J. Bel, *Nederlandse literatuur in het Fin de siècle*, pp 148-159.

vertalingen³⁵⁸ waardoor ze zo goed als onbekend bleven en nooit het grote publiek bereikten. Bleef er toch een naam hangen, zoals die van Marie Jungius, dan kwam dat door een betrokkenheid bij iets groters zoals in haar geval de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*, maar niet door haar kwaliteiten als schrijfster. Jungius wordt door Maurits Basse³⁵⁹ in zijn *Het Aandeel der Vrouw in de Nederlandsche Letterkunde* met enkele andere dichters onder de noemer geplaatst van vrouwelijke schrijfsters die hun 'beginnelingsbelofte' niet hielden of die een weerklank waren van H       Swarth, kortom die niet goed genoeg of niet origineel waren. Marie Boddaert,³⁶⁰ kreeg meer aandacht, maar zij was dan ook lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Basse vernoemt haar, kort, en zelfs de *Winkler Prins Encyclopedie* wijdt een paragraaf aan haar. Romein-Verschoor³⁶¹ neemt haar daarentegen niet op, maar zij beperkte haar onderzoek dan ook tot de *romanschrijfsters* na 1880, waartoe Boddaert niet kon gerekend worden. Ook Sanders van Loo valt buiten het onderzoek van Romein-Verschoor en bij Basse moeten we ze plaatsen in de anonieme groep waarvan hij zegt:

Vermoedelijk zijn het medewerksters aan tijdschriften en dagbladen, met nu en dan een dichteres of novellenschrijfster die niet op den voorgrond is geraakt, maar toch mede een bewijs levert van de sterk toenemende belangstelling der vrouwen in letterkundigen arbeid.³⁶²

De novellenschrijfster Sanders van Loo geraakte inderdaad niet zodanig op de voorgrond dat ze een eeuw later nog herinnerd wordt, maar ze was duidelijk goed genoeg om een eigen publikatie van haar verhalen te krijgen onder de titel *Kleine Lichten*, die vierentwintig jaar later zelfs een herdruk kreeg. E       recensie, van de hand van Johanna Snellen, vonden we hierover terug.³⁶³ Gekleurd, want ze verscheen in het *Correspondentieblad van den Nederlandschen Kinderbond* waarvan Suze Groshans hoofdredactrice was. Uiteraard werd hierin reclame gemaakt voor de oude Van der Hucht-kring. Maar, ook daarbuiten werd ze gewaardeerd, want in een brochure uit 1916 wijst Edward Peeters op de vormende waarde van het lezen en beveelt hij Sanders

³⁵⁸ Zie daarover M. Hooek-Demarle, 'Lire et écrire en Allemagne', in: G. Duby en M. Perrot, *Histoire des femmes: Le XIX e si      *, Plon, 1991, pp 147-167.

³⁵⁹ M. Basse, *Het aandeel der vrouw in de Nederlandsche letterkunde*, deel 2, p 25.

³⁶⁰ Marie Boddaert was nauw betrokken bij de Van der Hucht-kring. Haar dochter Anna Petronella was namelijk gehuwd met Felix Ort. Zie H. Eggels, 'De sluier van Marie Boddaert', in: *Bzzlletin*, 14 jg, nr 129, 1985, pp 83-88.

³⁶¹ A. Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel: een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfsters na 1880*, Nijmegen, SUN reprint, 1977. (Eerste druk 1935)

³⁶² M. Basse, *Het aandeel der vrouw in de Nederlandsche letterkunde*, deel 2, p 34.

³⁶³ Zie Hoofdstuk 13.

van Loo aan, samen met enkele andere Nederlandse schrijvers als de Vetter en Krienen.³⁶⁴

DE THEMA'S LIEFDE EN MYSTIEK

Er zijn verschillende terugkerende thema's en motieven in het literaire werk van Sanders van Loo. Bij de eerder tendentieuze onderwerpen rekenen we alcoholisme, prostitutie, emancipatie, pacifisme (jawel!), dierenmishandeling en het gehandicapte, zieke of stervende kind. De dierenverhalen die ze schreef voor *Androcles* volgen de trend die op dat ogenblik in de kinderliteratuur³⁶⁵ waar te nemen was. Er was namelijk een duidelijke verschuiving van moraliserende teksten - waarin het goede beloond en het kwade bestraft werd - naar realistische portretten.³⁶⁶ Daarin werd ook een eigen plaats voor het dier in de wereld opgeëist en was er een stil protest tegen het kwellen en mishandelen van dieren. Sanders van Loo had een hart voor dieren, maar het feit dat ze er zoveel over schreef, heeft meer te maken met de opdrachten die ze van Carolina van der Hucht kreeg.

De twee terugkerende thema's die daarentegen wel recht uit het hart kwamen, waren het verdriet van een verbroken liefdesrelatie enerzijds en de mystieke vereniging in het hiernamaals van de menselijke psyche met God anderzijds.³⁶⁷ De doorleefdheid van de liefdesverhalen verradt een autobiografische binding. Over het verhaal *Nan* schreef Sanders van Loo aan Belpaire:

³⁶⁴ E. Peeters, *Literatuur voor kinderen*, 1916. De bewuste brochure wordt vermeld in H. Bekkering en N. Heimeriks (ed.), *De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, Querido, 1989, p. 493. Ik heb de brochure echter nergens kunnen terugvinden.

³⁶⁵ H. Bekkering en N. Heimeriks (ed.), *De hele Biblebontse berg*, p. 448.

³⁶⁶ H. Bekkering en N. Heimeriks (ed.), *De hele Biblebontse berg*, p. 268.

³⁶⁷ J. Bel, *Nederlandse literatuur in het Fin de siècle*, pp. 102-103 en 292-303. Bel wijst erop dat mystiek geen scherp omlijnd begrip is. Het gaat om een stroming aan het eind van de negentiende eeuw die met het traditionele christendom niets te maken heeft. Het is volgens haar een conglomeraat van richtingen en religieuze stromingen die alle gericht zijn op het niet-waarneembare. Die nieuwe mystiek is een reactie op naturalisme en materialisme. Liefde en het streven naar geestelijke eenwording met een geliefde en het conflict tussen ziel en zinnen dat daar meestal uit voortvloeit, zijn belangrijke motieven in de mystiek. Soms wordt het verlangen naar eenwording gericht op een goddelijke natuur en speelt de liefde een kleine rol, aldus Bel. Verder stelt ze ook dat waar het *religieuze element* benadrukt wordt, het godsbeeld kan variëren van een vrij traditioneel christelijk godsbeeld (meestal buiten-kerkelijk) tot een godheid die alles omvat.

ik geloof dat u zoo iets nog niet van mij hebt geleezen, gewoonlijk publiceert ik die dingen niet en hier staat mijn naam niet onder³⁶⁸

Niet haar naam, maar wel haar initialen werden bij deze novelle in *Elsevier* ³⁶⁹ afgedrukt. Alsof ze niet wou dat iemand een stuk van haar levensverhaal zou herkennen. Over Sanders van Loo's liefdesleven, vóór haar relatie met Pauw, is bitter weinig geweten. Uit haar oorlogsdagboek kunnen we opmaken dat hij niet haar eerste en ook niet haar laatste (maar wel haar grootste) liefde zou zijn. In 1915 schreef ze:

Ik geef enkel om mijzelf, een gevolg van de wijze, waarop mijn leven gelopen is, is dat, ook 't feit dat ik de laatste 16 jaren feitelijk héél alleen heb gewoond (want Pauw kwam enkel s' avonds) heeft er veel toe bijgedragen en misschien ook een totale absentie van achterhoofd, die ik heb, men zegt dat de affecties en benamelijk het gevoel voor kinderen in het achterhoofd huizen en ik heb altijd een hekel aan kinderen gehad en ook nooit verlangd een kind te hebben, waarvan dan ook, niettegenstaande de onderscheidene mannen, die ik geliefd en gehaat heb, nooit eenige questie is geweest, toch was ik wel vruchtbaar geloof ik, want ik had altijd een geweldig hevige menstruatie - precies tot mijn vijftigste jaar, toen hield het op. Ik vermoed dat ook die hevige menstruatie oorzaak van de zinnelijkheid was, waaronder ik leed, want het was bepaald een soort ziekte, die wel door het zien van mannen werd opgewekt, maar waaraan een man toch nooit kon voldoen, want ik kon tot een zeker punt enkel geraken als ik t zelf deed. Zoolang ik dan op den een of anderen man verliefd was, was ik tot groote opofferingen in staat, maar als t gevoel luwde - en na enkele maanden deed het dat altijd, verdween ook de neiging tot opofferen. - Toen de menstruatie ophield veranderde mijn heele aard. Ik werd niet bepaald wat men noemt oud, want ik bleef er frisch uitzien en mijn haar is nu nog, bijna niet grijs, maar alle neiging voor het andere geslacht hield op, hoewel ik altijd nog graag met mannen blijf praten en mijn hersenleven werd scherper -
[OD I, 1145-1146]

Wie die onderscheiden mannen waren, weten we niet. Wel duikt er een onbekende officier in één van de verhalen op,³⁷⁰ maar veel wijzer worden we daar niet van. Opvallend vaak wordt in haar novellen een buitenechtelijke relatie getekend. Aanvankelijk met veel rozegeur en maneschijn en eindigend in vrij dramatische omstandigheden. De mannelijke hoofdpersonages springen daarbij gevoelloos om met hun minnaressen. Ze zijn aanvankelijk zeer gevleid door de aandacht, genieten van de verliefdheid, maar kiezen dan voor de zekerheid van hun gezin en hun maatschappelijke en financiële positie. De vrouwelijke personages zijn bij het begin van het verhaal zelfstandig en onafhankelijk maar één keer dat ze als minnares gedumpt worden, slaat de

³⁶⁸ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 12.12.1906.

³⁶⁹ SvL, 'Nan', in: *Elsevier*, 13 jg, 1903, pp 321-342 en 393-415.

³⁷⁰ SvL, 'Een oud vriendje', in: *Kleine Lichten*, Soest, Chreestarchia, 1925, pp 5-8. Verscheen datzelfde jaar ook in: *Dierenbescherming*, 6 jg, nr 1, 1925, pp 7-8.

waanzin en tenslotte de dood toe.³⁷¹ Vaak keren daarbij het verdriet terug van het kinderloos zijn, of liever van het niet hebben van een kind van de verloren geliefde,³⁷² en het zelfmoordverlangen.³⁷³ Opvallend is wel de 'zusterlijke' verstandhouding en het grote wederzijds respect tussen de bedrogen echtgenote en de minnares en het ontbreken van elk jaloers gekat.

Naast deze donkere liefdesverhalen is er één uitzondering: *Ver verlangen*³⁷⁴ uit 1898. Hierin verwondert de mooie 'Miss Dutch', die logeert op Winchester College, zich over het volgende:

Wat voor vreemd effect heeft ze toch op bijna alle mannen, op heele jonge mannen en op oude, zelfs op dit kind van veertien jaar 'Is dit nu alleen omdat ze mooi is?' [...] Toch had ze die vreemde, bijna hypnotische macht over vele mannen, en zelfs wel eens over een enkele vrouw een vreemde, ongewilde, haar zelf onbewuste macht.³⁷⁵

Ver verlangen is een sentimenteel verhaal - duidelijk geschreven door een erg verliefde ziel - waarin Paul Buschmann jr geportretteerd is. Het is dan ook het enige opgewekte liefdesverhaal dat Sanders van Loo schreef. Ze neemt hier ook een standpunt in tegenover homoseksuele relaties, die ze niet schijnt af te keuren.³⁷⁶ Ook het grote leeftijdsverschil, waarbij de vrouw de oudste is, wordt hier even aangeraakt, wat ze te pas en te onpas ook in haar kunstkronieken zou vermelden.³⁷⁷

³⁷¹ Zie: SvL, 'In de nacht der krankzinnigheid, schetsjes', in: *DW*, 10 jg, 1897, pp 529-542 en SvL, 'Nan', in: *Elsev.*, 13 jg, 1903, pp 321-342 en 393-415.

³⁷² De bewering van Sanders van Loo in 1915 dat ze nooit kinderen heeft gewild, lijkt me rond 1900 toch helemaal anders te zijn geweest. Getuige daarvan het steeds terugkerend thema in haar verhalen.

³⁷³ Zie: SvL, 'Verdronken', in: *De Vlaamsche School*, 43 jg, 1897, pp 238-240 en SvL, 'Achter de sterren', in: *Kleine Lichten*, Den Haag, H.L. Smits, 1901, pp 127-139.

³⁷⁴ SvL, 'Ver verlangen', in: *Elsev.*, 8 jg, 1898, pp 339-350.

³⁷⁵ SvL, 'Ver verlangen', in: *Elsev.*, 8 jg, 1898, pp 344-345.

³⁷⁶ UBG, SvL, *RD*, p 321. Vergelijk met haar reisdagboek waarin ze een nogal eigenaardige theorie opbouwt: 'hieraan schrijf ik toe geschiedenissen à la Eulenburg; door het niet samen slapen en bij gevolg weinig gevos, worden de neuzen der Duitsche mannen steeds kleiner en hun buiken dikker, vanwege de ophooping des zaads. Als de neus klein wordt, wordt ook de pissemann klein, met kleine pissemannen geraakt men tot sodomie, en de vrouwen worden knarrig, kwaadaardig en leelijk.'

³⁷⁷ Om er slechts enkele te noemen: Koning Hendrik vroeg de paus zijn huwelijk met Catharina van Aragon te ontbinden. De paus weigerde, dus ontbond Hendrik het zelf. Sanders van Loo merkt op: 'De ware rede bestond hierin dat de koningin 6 jaar ouder was dan hij, dat zij, na een achttienjarig huwelijk haar schoonheid had verloren en dat de koning een neiging opgevat had voor Anna Boleyn', SvL, 'Sir Thomas More', in: *DWB*, 1 jg, II Halfjr, 1900, p 376.

Verder heeft ze het ook over de echtgenote van Jordaens: 'Zij was den 21sten Augustus 1589 gedoopt en dus vier jaar ouder dan haar bruidegom', SvL, 'Jordaens en de Jordaens-tentoonstelling te Antwerpen', in: *DWB*, 6 jg, II Halfjr, 1905, p 361. Hierover zou ze later nog schrijven 'Catharina die bijna vier jaar ouder dan haar bruidegom was, maakte hem niettemin zeer gelukkig', SvL, 'Verloren Schoonheid', in: *De Vlaamsche Post*, 1 jg, 6.3.1915., p 1 blad B.

In een kunstkroniek beschrijft ze een portret van Filips II waarover ze zegt: 'Hij was ook nog eerst 27 jaar, toen hij hier door Moro geschilderd werd aan den vooravond van zijn huwelijk met *Bloody Mary*, die twaalf jaar ouder was dan hij, en die een niet bepaald plezier aan haar mooien jongen man beleefd heeft!', SvL, 'Kunstkroniek, Het Gulden Vlies', in: *DWB*, 8 jg, II Halfjr, 1907, p 523.

In de verhalen *Frederik de Groote van Zwaben*³⁷⁸ en *De ster van de zee*³⁷⁹ wordt het huwelijk daarentegen erg geïdealiseerd. In *De ster van de zee* hebben de ouders van Beppo zoveel kinderen dat ze zelf niet goed meer weten hoeveel het er precies zijn. Maar, 'moeder en vader pruttelden nooit als er alweer zoo' n zacht, zwart kindje in 't wiegje kwam liggen'. En Beppo's moeder, die jong was getrouwd met een arme man en zoveel kinderen had gekregen, was al lang niet meer mooi, maar 'haar man hield toch evenveel van haar en nu waren haar kindertjes mooi in haar plaats.' Deze opvallend positieve schildering betekent geenszins dat Sanders van Loo's kritische houding tegenover liefde en huwelijk veranderd was, integendeel. De twee verhalen werden geschreven voor *Dietsche Warande en Belfort*, waar het christelijk huwelijksideaal moest verdedigd worden. Daar was trouwens ook geen plaats voor een relaas over ziekmakende buitenechtelijke relaties.

Het tweede grote thema vinden we in het verhaal *Evolutie*³⁸⁰ dat aanleunt bij wat Jacqueline Bel³⁸¹ 'nieuw mystiek proza' noemt. Daarin wordt het niet-waarneembare, hogere leven geëxploreerd en wordt de liefde beschreven als een bovenzinnelijke, platonische beleving. *Evolutie* werd opgedragen aan Marie Boddaert en het is het sluitstuk van zowel de eerste als de tweede editie van *Kleine Lichten*. Het is een ietwat vreemd verhaal waarin Sanders van Loo helemaal afwijkt van haar realistische, psychologische beschrijvingen en waar ze zich op een zeer onzeker pad begeeft. Ze beschrijft het vergaan van de wereld en het opstijgen van een 'teer lilakleurige ziel met gouden randen en somber zwarte ogen, een roodgelokt hoofd' - en wieken op de koop toe - die samen met andere zusterzielen naar een hoger gelegen ster vliegt. Ze is daarbij angstig op zoek naar de ziel van haar geliefde, die ze in het tumult is kwijtgeraakt. Op het ogenblik dat ze hem vindt, lost hun beider ziel op in die van hun God. Deze apocalyptische voorstelling is duidelijk gebaseerd op christelijke begrippen en afbeeldingen, met een herkenbaar engelenbeeld en een ijle, etherische omgeving met bloemen, bergen en meren.

Het leven na de dood en vooral de mystieke vereniging van de mensenziel met God is iets wat haar lange tijd bezighield. Ze is helemaal niet praktizerend gelovig en gaat hooguit omwille van de gezelligheid naar erediensten.³⁸²

³⁷⁸ SvL, 'Frederik de Groote van Zwaben', in: *DWB*, 7 jg, I Halfjr, 1906, pp 575-584 en II Halfjr, 1906, pp 53-61 en 161-177.

³⁷⁹ SvL, 'De ster van de zee', in: *DWB*, 7 jg, I Halfjr, 1906, pp 279-299.

³⁸⁰ SvL, 'Evolutie', in: *Kleine Lichten*, 1901, pp 154-162 en 1925, pp 150 e.v..

³⁸¹ J. Bel, *Nederlandse literatuur in het Fin de siècle*, pp 97-109.

³⁸² Zie daarvoor de beschrijving van de Goede Vrijdagviering in het oorlogsdagboek, SvL, *OD I*, pp 1149-1150.

Toch gelooft ze op de een of andere manier in God, wat ze ook met zoveel woorden zegt in het reisdagboek:

Op een matte gezeten, heeft jongie mie daar iets van de sterren verteld hoe planeten zich afscheiden in gloeiende ringen van een anderen planeet en nooit heb ik de grootheid van God zoo gevoeld als bij t zien van die witte toppen in den barensood van deze kleine bol omhoog gewoeld en bij de gedachte dat God nog zoovele andere triljoenen van werelden in zijn handen houdt als korrelen zand en toch ook zich bekreunt om 't lot van 't Alidaatje, die maar klein is en dom. [RD, p 276]

Wat haar vooral intrigeert in het katholieke geloof is de plaats die de Christusfiguur³⁸³ daar inneemt. Zijn plaats binnen het katholicisme is mystieker en spiritueler volgens haar en ze vindt het verkeerd van het protestantisme om wel te geloven in de wonderen ten tijde van Christus maar niet in die erna.³⁸⁴ Naast haar nuchtere kijk op de wereld, bezat Sanders van Loo een flinke dosis bijgeloof. Aan Belpaire vertelt ze over vreemde mystieke ervaringen waarbij ze haar moeder en haar gelegeest te zien krijgt. Die hele mystieke sfeer was natuurlijk een deel van de tijdgeest.³⁸⁵ Ook Frederik van Eeden, Nellie van Kol,³⁸⁶ Hélène Swarth, Frits Lapidoth en Elise van Calcar (en vele anderen) hadden, zoals Jeroen Brouwers het noemt, een tik van de occulte molen.³⁸⁷ Heel veel schrijft Sanders van Loo er niet over, althans niet aan Belpaire. Toch vertelt ze haar het geheim van het stukje soutane dat ze van haar kreeg en dat ze op het knobbeltje in haar borst legde waardoor de ontsteking volledig verdween. 's Nachts had dat stukje relikwie nog een veel vreemdere uitwerking, want dan bezorgde het haar dromen waarin ze zag wat Fra Angelico schilderde.³⁸⁸

³⁸³ De Christusfiguur vinden we in verschillende van haar verhalen terug. Onder andere in het vreemde verhaal 'Alleen dragen', in: *Kleine Lichten*, 1901, pp 148-153, waarin Christus in zijn laatste uren door een hazewind wordt getroost. Verder ook in 'Verdronken', in: *De Vlaamsche School*, 43 jg, 1897, pp 238-240.

³⁸⁴ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 29.10.1905. Sanders van Loo hoopte zelf op een wonder. Dat wonder zou moeten gebeuren bij haar buurman Camiel de Ridder (SA, Camiel Laurent August de Ridder, Mechelen, 13.1.1864 - Antwerpen, 22.8.1907), die net om het hoekje in de Dolfijnstraat 33 woonde. De vrijzinnige ingenieur De Ridder leed aan kanker en Sanders van Loo volgde zijn ziekteproces op de voet. Haar allergrootste wens was om die arme man miraculeus te doen genezen, waartoe ze een stukje soutane van een priester bij hem binnensmokkelde. Toen dat geen effect bleek te hebben, probeerde ze hem te overtuigen om toe te treden tot de katholieke of de protestantse godsdienst, want veel verschil maakte het haar niet uit. Enerzijds beweerde ze dat men het moet aanvaarden als iemand van geen godsdienst weten wil, anderzijds porde ze Belpaire aan om te helpen 'die ziel niet te laten verloren gaan'. De Ridder overleed - vrijzinnig - op 22 augustus 1907.

³⁸⁵ Zie daarover ook J. Fontijn, *Tweespalt*, pp 244-256.

³⁸⁶ Nellie van Kol was vooral tussen 1900 en 1907 erg begaan met spiritisme en helderziendheid, zie daarover onder andere: IIAV, *Inleiding op de inventaris van het archief Nellie Van Kol*, p IV. Zie ook: IIAV, *Archief Nellie Van Kol*, Rubriek Privé-leven, Innerlijk leven-Spiritisme.

³⁸⁷ J. Brouwers, *Hélène Swarth: haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910*, p 45.

³⁸⁸ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, [juni of juli 1907].

Ook tijdens de oorlog noteerde ze een droom (waarin Pauw dood is) waarover ze zich erg ongerust maakte.³⁸⁹

De oorlog deed echter haar resterend godsgeloof wankelen. In haar dagboek noteert ze daarover:

Het is nu eind april en volop lente - van dat droommooie weer, zooals men enkel héél vroeg in 't voorjaar en misschien - in den hemel heeft, wat ik tegenwoordig heel sterk betwijfel, want na die flauwvallerij waarvan ik mij hoegenaamd niets herinner hoe ik op den grond ben gekomen, denk ik dat het leven heelemaal in de hersenen zetelt Heel veel spijt heb ik daar niet over, want ik heb, mijn altijd zéér benarde omstandigheden in aanmerking genomen, uit het leven gehaald, wat er uit te halen was en fully enjoyed every breath of air, dit kwam vooral omdat ik zoón prachtig fysiek had, altijd ook heb ik volop genoten van de natuur, waarvan ik nu, ook in deze prachtige streek, waar ik nu woon, nog eens volop mijn hart kan ophalen - of ik een erg verlangen heb om iemand in den zoogenaamden hemel weer te zien, betwijfel ik ... ja mijn lieven vader, en Jaap zou ik graag nog eens weerzien - ook zou ik graag zien Willem den Zwijger, Savonarola, Shakespeare en de Ruyter en Tromp en Rembrandt, verder niet.- Maar t' is onmogelijk en onaanneembaar, dat denkbeeld van een leven na den dood, men voelt dat de ziel in de hersenen zit en dan die pedanterie van die zoog: christenen om de dieren, die evengoed hersenen hebben als wij de ziel te ontzeggen!
[OD II, p 194]

Verder omschrijft ze ook precies wat bidden voor haar betekent:

Vreemd dat de menschen zich nooit aan God' s wil kunnen onderwerpen en ook den oorlog aanvaarden als God die zend. [sic] Ik heb nog nooit gebeden dat de oorlog mocht ophouden en ik ben nog nooit zoo gelukkig geweest als in dezen tijd; heb me nog nooit zóo vol mensch gevoeld, door om dergelijke malligheden te bidden verzet men zich tegen den wil van God; wél bid ik dat Duitschland mag zegevieren, maar dat is iets anders. ten eerste is dat heelemaal niet iets voor mijzelf; ten tweede is het niet bepaald bidden. Het is meer in werking stellen van de menschelijken wil, die - zegt men - invloed heeft op de natuurkrachten -- als men een sterken wil heeft- [OD II, p 174]

Na 1918 liet ze zich in de burgerlijke stand in Zutphen opschrijven als 'tot geen godsdienst behorend', waar dat voordien telkens 'Nederlands Hervormd' was. Vaak nam ze een baat-het-niet-schaadt-het-niet houding aan. Dat deed ze zeker tegenover Belpaire, want in haar briefwisseling³⁹⁰ tussen 1905 en 1907 ontpopte ze zich als een diepgelovige protestante. 'The lord is a very living lord to me indeed',³⁹¹ beweert ze, maar het lijkt toch allemaal veel meer op een façade, opgetrokken omwille van de werkzekerheid die Belpaire haar bood. Een façade die ze enkele jaren later ook tegenover Domela Nieuwenhuis zou optrekken. Dat al dan niet gemeente spel trekt ze wel ver door bij Belpaire. Belpaire was namelijk ook kunstmecenas, iets wat Sanders van Loo wel eens in

³⁸⁹ UBG, SvL, OD II, p 65.

³⁹⁰ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire.

³⁹¹ AMVC, Belpaire, SvL aan Belpaire, 7.11.1905.

goede banen wou leiden als ze vond dat iemand het echt verdiende. Zo verdedigde ze Hendrik Luyten bij hoog en bij laag en beweerde ze dat hij wel van katholieken hield.³⁹² Veel van de kunstenaars zouden Don Juans geweest zijn of, zoals Sanders van Loo het noemde, 'met een reputatie à la Pol de Mont'.³⁹³ Tegenover Belpaire speelde ze dan ook de zeer preutse dame die verlegen zat om avances en meer dan eens probeerde ze Belpaire mee op sleeptouw te krijgen als ze de één of andere kunstenaar ging interviewen. Was Mamie niet vrij, dan nam ze Minnie mee.

DE JOURNALISTE

Rond de eeuwwisseling was een vrouwelijke journaliste bij onze Noorderburen niet zo ongewoon. Henriette Lakmaker³⁹⁴ telde tussen 1880 en 1914 niet minder dan 49 vrouwen die op een of andere manier actief betrokken waren bij de dag- of nieuwsbladjournalistiek. Zij beperkte haar onderzoek tot de journalistes die aangesloten waren bij de journalistenvereniging, wat doet vermoeden dat er meer dan 49 waren. Zij deden niet volledig hetzelfde werk als hun mannelijke collega's want het soort nieuws dat ze toebedeeld kregen was veelal het zogenaamde 'nonscheduled news', dat nauwkeurig te plannen was en opgedragen werd aan deskundigen op dat gebied. Vaak in de rubrieken letteren, mode, kinderen, huis en tuin. Er waren dus meer redactrices dan verslaggeefsters. Kunstverslaggeving bleef lange tijd buiten het bereik van vrouwen, in tegenstelling tot Noord-Amerika - aldus Lakmaker. Zij wijst verder ook op de gemeenschappelijke punten van de vrouwelijke journalistes zoals een liberale achtergrond, een progressieve of emancipatorische opvoeding, goed onderwijs, talent, familie, doorzettingsvermogen en contact met welwillende hoofdredacteuren. Journalistiek was op dat ogenblik trouwens een erg modern beroep waarvoor geen echte opleiding bestond, men leerde het dus al doende.³⁹⁵

³⁹² AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 25.02.1907.

³⁹³ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 1907.

³⁹⁴ H. Lakmaker, *Zij ging gansch en al in haar métier op: vrouwen in de journalistiek in Nederland, 1880-1914*, Amsterdam, UA, 1988.

³⁹⁵ Zie daarover onder meer H. Lakmaker, *Zij ging gansch en al in haar métier op* en L.J. Plomp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland*, Den Haag, H.P. Leopold, 1924.

Het is dan ook niet helemaal verwonderlijk dat de Vlaamse kunstenaars grote ogen opzetten als Sanders van Loo voor een interview aan de deur stond, voor een hoogstaand katholiek tijdschrift dan nog wel.³⁹⁶ Niet iedereen voelde zich daar duidelijk goed bij. De enige getuigenis die ons daarover rest, is die van de beeldhouwer Jef Strymans, waar Sanders van Loo in december 1908 aanklopte. Strymans was alvast sterk onder de indruk van haar bezoek, zoals blijkt uit de warrige brief - of eerder de lange zin - die hij meteen aan Belpaire schreef:

ik heb daarstraks het bezoek ontvangen zoo ik mij niet bedrieg en ik wel geheug van mejuffer Sanders van Loo, ik was niet wel geschikt haar te ontvangen het was avond en meende mijne gewone wandeling te doen ik heb haar heel gastig ontvangen in mijne voorkamer waar ik [...] ³⁹⁷ en licht kan maken te meer daar ik dacht het bezoek kort te maken, niet dat ik dit mensch onsympatiek ben neen maar ik voelde toch iets onaangenaams alhoewel ik voelde dat zij met goede inzichten kwam en bijzonder van goeden twee' s dadelijk alhoewel waeren wij eenigszins geen onbekenden, elkaar meer gezien te hebben zonder voorgesteld te zijn geweest en deelde mij dan ook mede, dat zij kwam voor het tijdschrift nu moet ik u zeggen dat zij wanneer zij donderdag zal terug komen al dadelijk zal zien dat de koolen de saus niet waard zijn, wij hebben dan van avond wat gekeuveld in het schemerdonker, en vind het voor haar tijd verloren, alhoewel wij op menig punt schijnen t' akkoord te zijn ik zal trachten zoo interresant mogelijk mijn zaken voor te doen alhoewel het mij strookt en er mij sinds vanavond iets droevigs overhangt waarom weet ik niet haar doel is toch allervriendelijkst dus in afwachting haar donderdag in den dag te mijnen atelier te ontvangen en haar niet te doen gaan lopen alvorens zij iets mag gezien hebben wat haar aanbelangt alhoewel ik weinig [heb] wat de moeite waard is ³⁹⁸

Sanders van Loo had zijn onrust niet zo meteen door, zij had het na dat bezoek over de 'charming man' ³⁹⁹ die Strymans was.

Meer dan eens legde ze de nadruk op de vriendelijkheid waarmee ze door soms moeilijk te benaderen kunstenaars ontvangen werd, zowel door Courtens als door Frans Hens. Maar, of die na het lezen van haar kunstkroniek nog bereid waren om haar nog even vriendelijk te ontvangen, is echter zeer de vraag. Zij nam niet steeds een blad voor de mond, zoals we zien in enkele voorbeelden:

Beide meesters zijn dood had ik bijna gezegd, maar de arme Door Verstraete leeft nog. Maar hij zal nooit meer schilderen.⁴⁰⁰

Over Karel Doudelet:

³⁹⁶ SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 11 jg, II Halfjr, 1910, p 267.: 'hoewel hij [Frans Hens] heel vreemde oogen opzette toen hij een dame zag en met een uitbrander tegen alle mogelijke critici begon!'

³⁹⁷ Onleesbaar.

³⁹⁸ AMVC, Belpaire, *Jef Strymans aan Belpaire*, s.d.

Met dank aan Daniël Vanacker voor het signaleren van deze brief.

³⁹⁹ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 13.12.1908.

⁴⁰⁰ SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 7 jg, II Halfjr, 1906, p 507.

Ik vind hem een kunstenaar met een allerrijkste en bijna woeste kracht van verbeelding, wien het echter aan *Backbone* ontbreekt; er is altijd iets slaps in zijn figuren, alsof ze moeilijk uit zich zelf overeind kunnen staan, doch ze zijn zeer bevallig. [...] er blijft in zijn werk altijd iets ziekelijks en daardoor iets onvolmaakts.- Dit is echter oprecht, want 't zelfde vindt men in den man weer. Ik wil hier enkel een indruk van hem zelf geven, want de tentoonstelling heb ik niet gezien.

Eenige jaren geleden, hij woonde destijds in Florence, heb ik eens omdat ik de Pitti en de Uffiziën moest bezoeken, eenige weken, onder zijn dak vertoefd. Hij woonde met zijn moeder in een van die half vervallen Florentijnsche paleizen, die in gedeelten worden verhuurd. En de man was zelf, als zijn kunst, *without backbone* en zwaaide met alle winden mee. In zijn teeken- en graveerkunst (hij schrijft ook) erken ik graag dat hij een meester is, maar zijn schildering enerveert mij; ik herinner me nog 't portret van Ruysbroeck l' admirable, dat over mijn bed hing en dat mij geregeld nachtmerries gaf, terwijl ik aan den anderen wand geëmbêteerd werd door een jufvrouw in een grot, in een bosch,- even nachtmerrieachtig.⁴⁰¹

Over Pol de Mont:

Ik beschouw hem als een 'niet aangekomene', die nimmer is geworden wat hij had kunnen zijn, daartoe hadde hij, als alle kunstenaars, zich vrij moeten houden van elken band.

[...]Hij stamt, hetgeen misschien weinigen weten, uit een oud en waarschijnlijk adelijk geslacht, wat zijn fijne vingers en slanke kleine voeten bewijzen.⁴⁰²

Dé hoofdvogel was echter het verslag van de vernissage van een tentoonstelling van Frans Courtens:

De prettige indruk, dien Courtens dadelijk op mij maakte, kwam een beetje door 't niet passen van zijn jas.⁴⁰³ [...]

Courtens kwam en trachtte een bij de gelegenheid passend gezicht te zetten, maar was in den grond heel *geëmbêteerd* omdat hij niet van zoo' n drukte houdt en voorzag dat hij in 't Fransch zou moeten antwoorden op Fransche speechen; want alles ging in 't oude Vlaamsche stadje natuurlijk in 't Fransch; in 't Fransch aangesproken door eenige deftig stamelende heeren, antwoordde Courtens ook in 't Fransch (nog zoo slecht niet!) Hij zag moe en zenuwachtig en een beetje boos, zoowat als een kieke, dat pas gepluimd is.⁴⁰⁴

Midderwijl, werd mij, op den achtergrond gezeten, door een zijner minnende kunstbroeders, die bij 't binnenkomen *luid* had geapplaudisseerd, meegedeeld, dat Courtens zoo' n boer en zoo' n bruit was, dat hij bij een feestmaal midden op de tafel sprong en champagne schonk bij manden (waarvan die vriend waarschijnlijk duchtig meegedronken had!)-⁴⁰⁵

⁴⁰¹ SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 11 jg, II Halfjr, 1910, p 266. Vergelijk met wat ze daarover schrijft in het reisdagboek, UBG, SvL, *RD*, pp 95-96.

⁴⁰² SvL, 'Pol de Mont', in: *De Vlaamsche Post*, 1 jg, 18.10.1915, p 2.

⁴⁰³ SvL, 'Het echtpaar Courtens', in: *DWB*, 8 jg, II Halfjr, 1907, p 189.

⁴⁰⁴ Vergelijk met het reisdagboek, UBG, SvL, *RD*, pp 357-358.

⁴⁰⁵ SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 9 jg, I Halfjr, 1908, pp 257-258.

Courtens nam dit niet ⁴⁰⁶ en er ontstond een kleine rel. 'Qu' elle pratique la critique artistique d' une manière quelque peu bizarre' noemde Fernand Donnet het heel voorzichtig in een brief aan Belpaire.⁴⁰⁷ Ook Jules Persyn werd erbij betrokken en Sanders van Loo was duidelijk onder de indruk van de reacties die dit alles teweeg gebracht had. Zoals meer gebeurde bij sterke emoties, drukte ze haar spijt over het gebeurde uit in het Engels:

I will with the greatest of pleasures write a few lines on the present [Courtens] exhibition and give him every satisfaction in any respect, as I myself regret this occurrence more than I can say and it has caused me the greatest trouble, I have such great esteem and admiration for the whole Courtens-family. ⁴⁰⁸

Dat een dergelijke beschrijving van Courtens in *DWB* werd afgedrukt, toont echter wel dat Sanders van Loo zo goed als de eindredactie had over haar kunstkronieken. Vóór ze deze rubriek verzorgde, had ze natuurlijk reeds haar sporen verdiend als kunstcriticus in *DW* en *De Vlaamsche School*. Ook had ze een rijk gevulde literaire bagage, ze had zowat alle grote Nederlandse en Engelse klassiekers en modernen gelezen⁴⁰⁹ en had ze enig benul van Plato. Een onervaren schrijfster was ze dus niet meteen te noemen en haar verontwaardiging was dan ook groot als er een wijziging werd voorgesteld.⁴¹⁰ Meestal koos ze dan voor het plaatsen van een voetnoot waarin de redactie zich distancieerde⁴¹¹ of voor het opnemen van een lezersbrief,⁴¹² waardoor niets aan haar oorspronkelijke tekst gewijzigd werd. Ze bepaalde meestal zelf welke kunstenaars ze behandelde en welke tentoonstellingen ze bezocht. In 1907 besloot ze de hele opzet van de rubriek te wijzigen en niet langer hele

⁴⁰⁶ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 27.3.1906. In deze brief had Sanders van Loo aan Belpaire gevraagd om haar bij Courtens, die niet zo makkelijk te benaderen bleek, te introduceren, 'tell him I am not a disagreeable reporter and do not ask impertinent questions', schreef ze. Na de rel zal Courtens er wel anders over gedacht hebben.

⁴⁰⁷ AMVC, Belpaire, *Fernand Donnet aan Belpaire*, 2.4.1908.

Met dank aan Marc Somers voor het signaleren van deze brief.

⁴⁰⁸ AMVC, Sanders van Loo, *SvL aan Jules Persyn*, s.d.

⁴⁰⁹ AMVC, in haar brieven aan Belpaire heeft ze het onder andere over Vondel, Beets, Kloos, Boddaert, Swarth, Van Eeden, Gezelle, Dickens, Jane Austen, Eliot, Kingsley, Thackeray, Scott, Shakespeare, Kipling.

⁴¹⁰ Zie verder bij de bespreking van haar stijl in *Vrouwentaal*?

⁴¹¹ SvL, 'Jordaens en de Jordaenstentoonstelling te Antwerpen', in: *DWB*, 6 jg, II Halfjr, 1905, p 364. In dit artikel schrijft Sanders van Loo onder meer dat er wellicht ook katholieken zijn wiens 'rebelsche, recalcitrante natuur, zich moeilijk onder de wetten van het dogma kan schikken en die eigenlijk geboren Protestanten zijn'. In een voetnoot, getekend A.v. L. [sic?] staat 'Deze tirade komt geheel voor rekening der Protestantsche schrijfster en is buiten verantwoordelijkheid der redactie geplaatst.'

⁴¹² SvL, 'Kunstkroniek', in: *DWB*, 9 jg, II Halfjr, 1908, p 486. Op deze *Kunstkroniek* volgt een brief van Belpaire, gericht aan Sanders van Loo, voorafgegaan door: 'Bij 't lezen van 't handschrift achtte de Redactie zich gedrongen het volgende schrijven te richten tot juffrouw Sanders van Loo. De mededeeling van deze brief zal vele lezers zeker niet onwelkom zijn en wordt met volkomen toestemming van de schrijfster geplaatst.'

opsommingen te maken van tentoonstellingen maar wel één of twee kunstenaars te bespreken.⁴¹³ En dat kon blijkbaar.

Het werd haar wel eens verweten dat ze 'onbelangrijke' kunstenaars besprak, waaronder ook heel wat vrouwen, maar haar kennersoog haalde er toch wel kwaliteitswerk uit. Bij de bespreking van de *DWB*-kunstkronieken na de eerste wereldoorlog, merkt Jan Persyn op dat er slechts zwakke pogingen werden aangewend om tot de kern van de nieuwe kunstrichtingen door te dringen en dat men in die jaargangen de informatie mist die 'A.W. Sanders van Loo vóór de oorlog zo ruim wist mee te geven'.⁴¹⁴

Haar journalistieke werk was echter niet steeds van even grote kwaliteit en verried soms het haastwerk van de broodschrijfster. Een enkele keer waagde ze zich zelfs aan de verslaggeving van een ramp voor de Nederlandse kust in 1907.⁴¹⁵ Dit erg geromanceerde, theatrale verslag werd haar niet in dank afgenomen; 'een weinig geslaagd relaas' noemde Jan Persyn⁴¹⁶ het en volgens De Laey was het minderwaardig werk, 'hoogstens goed genoeg voor een krant uit de achterlijkste provincie van Holland'.⁴¹⁷

De bijdragen waar ze dan wel op 'volle kracht' ⁴¹⁸ was, zoals ze dat zelf noemde, zijn inderdaad - ook nu nog - heel vlot leesbaar en informatief. Bij de bespreking van de kunstwerken geeft ze vrijwel altijd enkele biografische gegevens van de kunstenaar. Leeft hij of zij nog, dan komt er meestal een korte persoonsbeschrijving bij, onverbloemd. De techniek en het kleurgebruik wordt besproken en vergeleken met ander werk van de kunstenaar of met dat van anderen. Ook de presentatie krijgt aandacht: of een kader wel passend is, of de lichtinval⁴¹⁹ in de zaal het werk goed genoeg doet uitkomen enz. Sanders van Loo twijfelt soms aan de echtheid van sommige schilderijen, gelooft vaak helemaal niet wat de catalogus erover te vertellen heeft⁴²⁰ en praat wat dat betreft gevestigde kunstcritici niet naar de mond. Ze heeft duidelijk een eigen visie die ze niet meteen onder stoelen of banken steekt.

Zij observeert de kunstwerken tot in het kleinste detail, ziet de humor van bepaalde taferelen en kijkt vaak met de ogen van een karikaturist of van een striptekenaar die overal tekstballonnetjes bijplaatst. Heel sec of oppervlakkig

⁴¹³ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 13.02.1907.

⁴¹⁴ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort*, p 436.

⁴¹⁵ SvL, 'Van 't schip dat verging', in: *DWB*, 8 jg, I Halfjr, 1907, pp 409-411.

⁴¹⁶ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort*, p 284.

⁴¹⁷ Wordt aangehaald bij Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift Dietsche Warande en Belfort*, p 284.

⁴¹⁸ AMVC, Belpaire, *SvL aan Belpaire*, 12.12.1906.

⁴¹⁹ SvL, 'Naar aanleiding van de Rembrandttentoonstelling,' in: *DW*, 12 jg, 1899, pp 27-28.

⁴²⁰ SvL, 'Naar aanleiding van de Rembrandttentoonstelling', in: *DW*, 12 jg, 1899, p 38. Volgens haar was een tentoongesteld werk van Frans Hals en niet van Rembrandt.

beschrijven kon ze niet en zij leefde zich - na soms dagenlang het werk bestudeerd te hebben - volledig in het schilderij in. Zo beschrijft zij onder andere hoe Rembrandt zijn vader liet poseren en hem allerlei 'mooie kleren aan[trok], een koningsmantel of een harnas, of hij deed hem den blinkenden halsberg om, waar hij later ook zichzelf of zijn broers mee affubleerde, of hij zette hem een berenmuts of een helm op 't hoofd en de goeie, ouwe man liet met zich sollen en verdroeg 't met een goedig-berustend, hoewel wat eigenwijs en koppig gezicht.' ⁴²¹ Om haar gedetailleerde, plastische beschrijvingen ⁴²² wat meer in het licht te zetten, koos ik een vrij lang fragment waarin ze een schilderij van Jan van Eyck beschrijft dat zich in de National Gallery in Londen bevindt. Het gaat om het portret van Jan Arnolfi en zijn vrouw, Joanna van Chenay:

het allergrootste wonder van 't talent van de meester en een van de allerschoonste schilderijen, die ik ooit heb gezien, speelt in een koel, bescheiden kamerhoekje. Het kruisraam staat open; men hoort als het ware bij pozen de zomergeluiden naar binnen dringen. In de tuin, naast hun huisje, gloeien de kersen, rood tussen groene blaadjes, en een paar oranjeappelen liggen in de vensterbank. Langs de wand, tegenover 't raam, staat het ledekant, met zware, rode draperieën tegen de muur, achterin een rustbank met rode kussens. Een hoge, gebeeldhouwde eiken zetel staat vóór het bed. Aan de zolder hangt de fijn gedreven koperen luchter, glimmend in 't heldere, telkens wisselende licht en in een der takken brandt een kaars met spits, geel vlammetje.

En midden in 't vertrekje staat de heer van het huis met zijn vrouw. Hij, in een donker overkleed, met een bovenmatig grote hoed, zij met 't buikje vooruit, het groene kleed een weinig opgeheven om de voering van licht grijs en 't onderkleed van blauw laken te doen zien. Hoe oneindig geacheveerd is de schildering van dit kleed, van ieder plooi-tje, ieder vezeltje van de stof!

Ze hebben beide een beetje huichelachtige gezichten! Hij bigot vroom, viezig bleek en geheel zonder haren, met rode oogleden en slappe, wijdvleugelige neus; zij met 't quasi-onderworpene in haar kleine smalle oogjes van een vrouw, die bang is voor haar man, en die 't achter de mouw heeft. Het ene tengere en heel lieve handje houdt het kleed op, het andere ligt in de uitgestrekte linkerhand van de man, die de rechter zalvend-vermanend omhoog heft.

Maar de schilder heeft ons 't weinig aantrekkelijke van de fyzionomieën door de zeldzaam schone uitdrukking doen vergeten. Zo geheel passen de figuren in de omgeving, zo geheel leven ze mee in de stemming van dat stille, gezellige hoekje, dat ze er mee vergroeid schijnen. Al de dingen om hen heen spreken van het stille, ingetogen leven, dat daar dag voor dag geleefd wordt: het hofken en de bedstee, het heel plezierige hondje, dat zo dapper zijn

⁴²¹ SvL, 'Rembrandt', in: *DWB*, 7 jg, II Halfjr, 1906, p 368. Het loont de moeite om de werken van Rembrandt eens opnieuw te bekijken met de kunstkronieken van Sanders van Loo erbij.

⁴²² Vergelijk dit met de nota's die ze van Pauw overnam in het reisdagboek: *UBG*, SvL, *RD*, pp 333-334.

Zelf maakt ze een opmerking over de catalogus van een tentoonstelling, bij 'Lezend man bij een venster' schrijft ze: (*de namen in den kataloog zijn al biezonder eenvoudig, biezonder droog!*): SvL, 'Naar aanleiding van de Rembrandttentoonstelling', in: *DW*, 12 jg, 1899, p 25.

snuitje vooruitsteekt, het parelsnoer aan de wand en het beroemde ronde spiegeltje

Dat spiegeltje is een schilderijtje op zich zelf! In het bolle glas wordt de gehele kamer, met het raam, het bed, 't mannetje en 't vrouwtje weerkaatst, tot de kamerdeur toe, die we op 't stuk zelf niet zien, en in die deur staan klein, heel klein, twee figuurtjes, naar men beweert de beide broeders, Jan en Huibert van Eyck.

En rondom, in de lijst van het spiegeltje, tien mikroskopiese fijne tafereeltjes uit Jezus' passie.

Een juweeltje, een wonder is dat spiegeltje, een wonder is 't hele schilderij, want waar zag men ooit zulke fraaie kleuren, zo zoete harmonieën, zo haarfijne uitvoering? Let op dat donsachte bont, dat geknipte laken van 't kleed, het fijn gegauffreerde linnen van de muts, het geglim van zilver of goud op de polsbandjes en vooral op de handen, de mooie, slanke handen met heel fijne, nauwkeurig getekende rimpeltjes. ⁴²³

VROUWENTAAL?

In *Vrouwentaal: feiten en verzinsels* ⁴²⁴ somt Dédé Brouwer de 'ewig weibliche' taalkenmerken op, zoals die rond 1915 beschreven werden door de Nederlandse taalkundige Jacques van Ginneken en de Deense taalkundige Otto Jespersen.

Vrouwen zouden - hoe kan het anders - een grotere gevoeligheid hebben, die ze uitdrukken door het gebruiken van typisch vrouwelijke bijvoeglijke naamwoorden. 'Schattig', 'snoezig', 'doddig', zijn er zo' n paar. Ze zouden bovendien veel versterkingswoorden gebruiken zoals 'vreselijk onaardig' en het woordje 'zo' zou hun uitingen meer dan eens kracht bijzetten. Bovendien zijn vrouwen volgens hen *taalkuisers* en vermijden ze angstvallig bepaalde lichaamsdelen en lichaamsfuncties te noemen, hebben ze een veel kleinere woordenschat en helemaal geen benul van interpuncties, op uitroeptekens en vraagtekens na. Rond de eeuwwisseling was men er ook van overtuigd dat de veelvuldige spelfouten die vrouwen maakten niet voortkwamen uit een gebrek aan degelijke opleiding, maar dat het een typisch psychische eigenaardigheid was. ⁴²⁵ Tenslotte zouden diminutieven ook meer door vrouwen dan door mannen worden gebruikt.

⁴²³ SvL, 'Over Nederlandsche gotieken, VII, De National Gallery te Londen', in: *De Vlaamsche School*, 46 jg. XLVI, 1900, pp 216-220.

⁴²⁴ D. Brouwer, *Vrouwentaal: feiten en verzinsels*, Bloemendaal, Aramith, 1991, pp 56-66.

⁴²⁵ E. Van Boven, *Een hoofdstuk apart*, p 115.

Toetsen we deze rij vrouwelijke stijlkenmerken aan Sanders van Loo's oeuvre, dan krijgen we toch enkele frappante resultaten. In het reisdagboek komen de 'typisch vrouwelijke' bijvoeglijke naamwoorden 'schattig', 'snoezig' en 'doddig' niet voor, 'allerliefst' daarentegen 12 keer en 'verrukkelijk' niet minder dan 52 keer. Versterkingswoorden als 'allerafschuwelijkst', 'afschuwelijk rotsig', 'gruwelijk stoffig', 'vreeselijk beleefd' en het minder gangbare, maar door haar verschillende keren gebruikte 'afgestampt lekker' komen veel voor. Ze heeft het trouwens niet over een 'mooie', maar over een 'droommooie' dag en niet over een 'blauwe' maar over een 'blauw-blauwe' zee.

Dat zij het angstvallig zou vermijden om lichaamsdelen en lichaamsfuncties te noemen, is in haar dagboeken niet te merken. Mocht het goede fatsoen het in die tijd toegelaten hebben, dan kunnen we er zelfs van op aan dat ze ook in haar journalistieke werk de huidige Humo-verslaggevers op zijn minst zou evenaren. Ze heeft het onder meer over 'de vijkeblaren die ze voor de lullekes plakken' [RD, p 14], 'de dikke buiken en kleine pissemanneken' van de Duitsers [RD, p 314], 'doesje die haar kutje kon wassen' [RD, p 87], de 'snollen met rotte kutten' [RD, p 80], 'Venus met 't mooie gatje die alleen maar mooi is in mannenooogen omdat ze haar gat laat zien' [RD, p 152], Pauw die knorrig werd 'omdat zij aan zijn gatje wou komen' [RD, p 1] en Jongie die 'kakt op 't allerongelegenst moment' [RD, p 256]. Van eufemismen is hier duidelijk weinig of geen sprake. Het intieme oorlogsdagboek bevat trouwens een passage waarin ze openlijk over masturbatie⁴²⁶ spreekt [OD I, p 1145] en herhaaldelijk heeft ze het over 't goed of menstruatie.

Wat de interpunctie betreft, valt vooral het inconsequente gebruik op: 's avonds en s' avonds, t regent en 't regent en t' regent. Ronde haken worden vaak niet gesloten, punten en komma's worden meer dan eens vergeten. Uitroeptekens en vraagtekens komen daarentegen niet hinderlijk veel voor, maar wel werden in het oorlogsdagboek -waarin de emoties zoveel sterker zijn- veel meer woorden onderstreept.

⁴²⁶ Het was toen niet zo evident om over masturbatie te schrijven. Jan Fontijn verhaalt hoe Frederik van Eeden in 1887 diep geschokt was bij het lezen van het dertiende hoofdstuk van Lodewijk van Deyssels roman *Een liefde* waarin gedetailleerd het masturberen van de hoofdfiguur Mathilde wordt beschreven.

In die tijd was men er trouwens heilig van overtuigd dat vrouwen niet of nauwelijks seksueel geprikkeld konden zijn. Tussen 1887 en 1905 liggen uiteraard heel wat jaren, maar zo snel was de zedelijke moraal nu ook weer niet geëvolueerd. Zie: Jan Fontijn, *Tweespalt*, p 221. Zie daarover ook: L. Hall, *Hidden Anxieties: Male Sexuality, 1890-1950*, Cambridge, Polity Press, 1991; U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*; M. Peterson, *Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen*, Bloomington, IUP, 1989; D. Rubinstein, *Before the Suffragettes: Women's Emancipation in the 1890's*; P. Gay, *The Bourgeois Experience*; E. Showalter, *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*.

Als spellingsfouten vallen de werkwoordfouten op en het consequent volgehouden 'rei' in de plaats van 'rij'. In het weergeven van vreemde talen die ze niet meester was - zoals het Italiaans en het Zweeds - laat ze meer dan één steek vallen. Of dit nu typisch vrouwelijk is,⁴²⁷ is zeer de vraag want bijvoorbeeld ook Paul Fredericq zondigde wel eens tegen de spellingsregels in zijn dagboek!

Een schrijfwijze als 'iedee' kan haar niet als fout aangerekend worden, want Pol de Mont was voorstander van de Kollewijnspelling en de medewerkers van *De Vlaamsche School* werden gestimuleerd om die te gebruiken. Zowel Paul Bushmann jr als Sanders van Loo sloten zich daarbij aan. Vaak met ridicule resultaten als sieklus, oriezjieneel, geasjeveerd en entoerazje. Een spelling die ze dan ook vrij vlug liet varen.

Merkwaardig is echter dat het reisdagboek bol staat van de diminutieven - zelfs jongie en doesje horen daarbij- maar één keer als het om een gepubliceerd artikel gaat, vooral dan een kunstkritiek, zijn die verkleinwoorden zo goed als verdwenen. Sanders van Loo paste zich dus duidelijk aan de gangbare mannentaal aan in haar 'frisse recencies', zoals Jan Persyn⁴²⁸ ze noemde.

Sommige van haar verhalen werden in het dialect geschreven: *Achter de sterren*⁴²⁹ in het Overijssels, *Geduldig*⁴³⁰ in het Antwerps en *Cobbe en Deune*⁴³¹ in het Gents. De fonetische weergave van de dialectwoorden is daarbij voortreffelijk. Toch zijn die verhalen enkel vlot in de dialogen en eenmaal het dialect ook in de bindteksten voorkomt, vervalt het geheel vrij snel tot een warrig, storend mengsel van standaardtaal en dialect.

Sanders van Loo gebruikte vrij veel Franse woorden, wat voor een Noordniederlander helemaal niet zo ongewoon was.⁴³² Jules Persyn was het daar echter niet mee eens en bij de eindredactie maakte hij dan ook jacht op haar 'gallicismen'. Ze schreef daarover aan Belpaire:

de heer Persijn mag echter geen fransche woorden er uitkappen, zooals hij graag doet, want die staan daar alleen vanwege de welluidendheid, om een zeker klankeffekt te krijgen, niet uit Franskiljonnigheid, dat weet u wel want

⁴²⁷ In de hele discussie rond vrouwen- en mannentaal ben ik geneigd om aan te sluiten bij meer recente onderzoeken die de verschillen niet uitsluitend verklaren vanuit de vrouwelijke aard, maar wel vanuit opvoeding en maatschappelijke verhoudingen. Zie daarover o.a. D. Brouwer, *Vrouwentaal: feiten en verzinsels*; D. Brouwer, M. Gerritsen e.a., *Vrouwentaal en mannenpraat: verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling*, Amsterdam, Van Gennep, 1978; D. Brouwer en A. van der Post, *Taal en sexe: verschillen in taalgebruik en taalattitude tussen vrouwen en mannen*, Amsterdam, UA, 1976.

⁴²⁸ Jan Persyn, *De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort'*, p 34.

⁴²⁹ SvL, 'Achter de sterren', in: *Kleine Lichten*, 1901, pp 127-139.

⁴³⁰ SvL, 'Geduldig', in: *Androcles*, 43 jg, 1911, pp 31-32.

⁴³¹ SvL, 'Cobbe en Deune', in: *Androcles*, 45 jg, 1913, pp 95-98.

⁴³² Kijken we enkel maar naar Couperus. In *Eline Vere* gebruikt hij onder meer: bouffante, bouderie, pardonneeren, menagère, aïssance, aigrette, pourparler, causeeren, brusquerie....

ik hou niet van fransch, t is de eenige taal die ik moeilijk spreek, Duitsch en Engelsch spreek ik als water... in t Vlaamsch zijn soms heele lieve woorden, zooals peerelaar en appelaar bijv veel mooier dan peereboom. Ik ga voortaan mijn eigen taal maken⁴³³

Volgens de Nederlandse journaliste Emmy Belinfante⁴³⁴ hebben vrouwen een aangeboren gebrek aan zelfvertrouwen en een te groot respect voor het mannelijk oordeel. Sanders van Loo liet dit alvast niet merken. Ze haatte het als er - meestal door Persyn - wijzigingen in haar tekst voorgesteld werden. Een jaar voor ze van leer trok tegen het schrappen van Franse woorden, had ze zich daarover reeds druk gemaakt. Toen schreef ze aan Belpaire:

maar als t eenmaal geschreven is is t mij uiterst moeilijk om te veranderen, dat vermoeit mij zoo vreeselijk dat ik een gevoel heb of ik zot zou worden. Dit komt omdat ik eer ik begin te schrijven het geheele artikel in mijn hoofd gereed heb, ik zie het, geheel klaar, eer ik begin te schrijven. Ik geloof niet dat alle menschen op deze wijze werken maar ik heb dat altijd zoo gedaan, ook scandeer ik mijn zinnen, ik tel de sylben af, als er dan veranderd wordt, vervalt dat licht. Het is dus geen onwil dat ik niet graag verander maar omdat t mij een gevoel geeft of ik ziek ben.⁴³⁵

Uit haar dagboeken blijkt niet alleen de zorg voor haar eigen taalgebruik maar maakt ze vaak opmerkingen over de houterige stijl en de stuntelige vertalingen van anderen.⁴³⁶ Ze gaf trouwens niet enkel Engelse les maar hield hele uiteenzettingen over onder andere gepast woordgebruik in aanspreektitels, met Marie Belpaire als aandachtige leerlinge.⁴³⁷

⁴³³ AMVC, Belpaire, *Svl aan Belpaire*, 1907.

⁴³⁴ Emmy Belinfante (1875-1944) schreef een brochure *De vrouw als journaliste*, Dordrecht, Morks Beroepsbibliotheek nr 48, 1928. Ze wordt geciteerd bij H. Lakmaker, *Zij ging gansch en al in haar métier op*, p 110.

⁴³⁵ AMVC, Belpaire, *Svl aan Belpaire*, 1906.

⁴³⁶ Zie onder andere: UBG, *SvL, ODI*, pp 431- 432: 'Het is veel gemakkelijker een kemel door het oog van een naald te trekken, dan voor een rijke het rijk der hemelen in te treden' (*Hoeveel mooier en statiger is onze vertaling, wat zijn de Zuid-Nederlanders, minus hun schilderkunst, toch altijd lummels geweest*. [J]; p 674 (*aardig bedacht, maar niet héel gelukkig uitgedrukt*); *ODII*, p 4: Op dezen oogenblik zijn wij in staat niet zulks te bevestigen - (*Wat een taal*.)

⁴³⁷ AMVC, Belpaire, *Svl aan Belpaire*, 12.1908.

HOOFDSTUK 15

'Ik voel veelmeer belangstelling voor dit, mijn eigen boek dat buitengewoon interessant dreigt te worden.'⁴³⁸

DE DAGBOEKSCHRIJFSTER DE AUTOBIOGRAFE

De twee schriften die in de Universiteitsbibliotheek van Gent worden bewaard, bevatten een reisdagboek, een fragment autobiografie en een oorlogsdagboek. Het reisdagboek beslaat de periode 1901 tot 1908 en bevat verslagen van de Europese vakanties die Sanders van Loo samen met Paul Buschmann jr doorbracht. De buitenlandse reizen werden aangevuld met enkele korte uitstappen die ze op haar eentje in België ondernam: een bezoek aan de Courtenstentoonstelling in Aalst, een ontmoeting met Jacob Smits in Mol, een bezoek aan het stadje Geel, aan de tentoonstelling van het Gulden Vlies in Brugge, aan verschillende musea en het driejaarlijkse Salon des Beaux-Arts in Brussel. Dat alles was in augustus 1907.

Het reisdagboek is geen dagboek in de echte zin van het woord. We zouden eerder kunnen spreken van reis*verslagen* omdat het hier om herwerkte gegevens gaat. Het schrift was trouwens veel te zwaar en te groot om mee op reis te nemen. We kunnen dan ook aannemen dat Sanders van Loo nota's nam in kleinere cahiers en na de vakantie alles overschreef. Dat de teksten nog niet helemaal af waren, tonen de vele open ruimtes die wellicht wachtten op aanvullende gegevens uit Bædeker, want het gaat meestal om ontbrekende plaatsnamen. Dat de teksten inderdaad werden gekopieerd, zien we aan opmerkingen als:

⁴³⁸ UBG, SvL, OD I, p 396.

We vertrouwden den man tevens 6 Rijnwijn glazen toe en de boeken van Wagner, die jongie er zaterdag 15 Juni heenbracht. Die man liet ons bijna een half jaar wachten eer hij de dingen zond, we schreven eerst hem een keer of tien, maar hij antwoordde niet, eindelijk namen we de politie in de arm en met veel geschrijf en gewrijf kregen we eindelijk twee beeldjes 3 glazen en de boeken. De Rest heeft hij tot heden nog. [RD, p 148]

En verder nog:

Ik zweet ook niet in de warmte, maar word wel dikwijls héel rood, ook verbrand ik veel intenser dan jongien, hij verbrand [sic] gauwer maar bij mij gaat ter zoo diep in dat ik nu in October nog bruine handen heb. [RD, p 16]

Het oorlogsdagboek wordt voorafgegaan door een kort stuk autobiografie. Het vertelt de overgang van de Antwerpse naar de Gentse periode, van het gelukkige naar het eenzame leven en het werd tijdens de oorlogsjaren in het Engels neergeschreven.⁴³⁹ Ook hier weer schreef Sanders van Loo in het Engels over diepe emoties,⁴⁴⁰ zoals over 'the last love of my life' en de verbroken vriendschap met de Halletts. De details die ze opgeeft - zoals haar precieze adres in Antwerpen - zijn niet meteen van die aard dat zij ze voor zichzelf opschreef. Het lijkt veeleer op een soort 'sporen leggen' en dat is haar uiteindelijk ook gelukt. In augustus 1914 had ze trouwens een testament⁴⁴¹ opgemaakt in Pauws voordeel, wat bewijst dat ze er rekening met hield dat de oorlog ook haar dood kon betekenen en dat haar dagboek door iemand zou kunnen gelezen worden.

Het oorlogsdagboek, waarvan het eerste deel ontbreekt, bestaat uit drie niveaus. Er zijn de foto's, knipsels en gekopieerde teksten, er is de oorlogskroniek en tenslotte is er het intieme dagboek.

Eén van de fraaie schriften waarin alles neergeschreven werd, was oorspronkelijk als fotoboek opgevat. Eerst werden foto's⁴⁴² - op reis gekocht - in zelfgekerfde gleufjes vastgehecht. Wellicht kwamen toen ook de meeste droogbloemen, meegebracht van verre reizen, in de dagboeken terecht. Eenmaal oorlog, kleefde Sanders van Loo in ijverige buien knipsels in of kopieerde ze hele teksten. Het ging meestal om novellen en gedichten en een enkele keer om

⁴³⁹ UBG, SvL, *As Pauw has vanished*, p 367: 'I lived through such stirring times als [sic] rarely happen to anybody in a lifetime. And it was thrust upon me, I did nothing to seek it. I continued more or less friendly with the Halletts, till the war broke out'.

⁴⁴⁰ AMVC, Sanders van Loo, *SvL aan Jules Persyn*, s.d.; Belpaire, *SvL aan Belpaire*; UBA, Frederik van Eeden, *SvL aan Van Eeden*: 11.2.1910.

Veel van haar brieven aan Belpaire zijn in het Engels wat waarschijnlijk meer met 'praktisch Engels oefenen' dan met emoties te maken had. Twee erg emotionele brieven, de ene aan Persyn omtrent het Courtensconflict en de andere aan Van Eeden omtrent de breuk met Pauw zijn afwisselend in het Engels en het Nederlands.

⁴⁴¹ UBG, SvL, RD, schutblad.

⁴⁴² Dat de foto's er vóór de teksten waren, zien we aan de dagboeknotities die over de hoekjes van de foto's heen geschreven werden. Zie bijvoorbeeld UBG, SvL, OD I, p 151.

een discussie over het één of ander oorlogsgebeuren. Opvallend weinig oorlogsberichten, maar dat had te maken met het feit dat ze de kranten zelf ook bewaarde. Het was duidelijk haar bedoeling om een soort oorlogsanthologie samen te stellen, want sommige teksten kopieerde ze niet om de literaire waarde maar wel omdat ze pasten in ⁴⁴³ de verzameling. De knipsels en teksten haalde ze hoofdzakelijk uit *Jugend*,⁴⁴⁴ *Berliner Tageblatt*, *Vossische Zeitung*,⁴⁴⁵ *Die Woche* en *Illustrierter Kriegs-Kurier*. Wat natuurlijk betekent dat ze vooral uit Duitse hoek over de oorlog werd geïnformeerd.

De geschreven oorlogskroniek betreft zowel Europa als Gent en is fragmentarisch en onvolledig. Als we wat ze schrijft, vergelijken met wat tijdgenoten als Baertsoen,⁴⁴⁶ Fredericq⁴⁴⁷ en Loveling⁴⁴⁸ noteerden, is haar versie uiteraard subjectief maar toch zeer waarheidsgetrouw.

Uit de commentaren bij de knipsels of de oorlogskroniek weten we hoe zij tegen de gebeurtenissen aankeek. Hoe het emotioneel met haar gesteld was, vertelt of verbergt ze in de intieme dagboekfragmenten. Haar ultieme verering voor Duitsland en de Duitsers, haar grenzeloze haat voor Minnie, de gevoelige plek die Pauw bleef, het gevecht met haar eigen veranderende, ouder en dikker wordend lichaam, alles kwam erin terecht. Het is niet zo verwonderlijk dat ze hier zo open schreef en het dagboek gebruikte zoals een dagboek meestal gebruikt wordt: als uitlaatklep voor sterke emoties. Haar vreugden en grieven kon zij tenslotte aan zo goed als niemand meer kwijt.

Stond ze voor het praktische probleem dat ze door de knipsels en foto's geen plaats meer had om verder te schrijven, dan schreef ze gewoon boven of onder of naast de 'hindernis' en niet zelden vervolgt de tekst slechts een paar bladzijden verderop. Had ze al geen goed cijfergeheugen, het uitrekenen van de plaats die ze voor haar tekst nodig had, was ook niet meteen haar sterkste kant. Het oorlogsdagboek loopt slechts over enkele maanden in 1915, met een paar noten uit 1916. Of haar oorlogszucht tijdens de volgende oorlogsjaren afnam, weten we niet. De enige teksten die tot hiertoe hierover teruggevonden werden,

⁴⁴³ Zie onder meer UBG, SvL, ODI, p 591: (*t' is toch eigenlijk een zwak vers, alleen door mij overgenomen omdat het in de verzameling niet misstaat*)

⁴⁴⁴ Zie over *Jugend* onder andere R. Vervliet, *De literaire manifesten*. Sanders van Loo las *Jugend* wellicht reeds vóór de oorlog want in 1899 maakte Pauw een bespreking van het tijdschrift, zie: Pauw, 'Jugend. Münchener illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben. Herausgeber Georg Hirth. Redaktion Fritz V. Ostini. G. Hirth's Kunstverlag München & Leipzig', in: *De Vlaamsche School*, 45 jg, 1899, p 55.

⁴⁴⁵ De *Vossische Zeitung* was een liberale Berlijnse krant. Zie M. Eksteins, *Lenteriten*, p 73.

⁴⁴⁶ M. Baertsoen, *Notes d' un Gantois sur la guerre 1914-1918*.

⁴⁴⁷ UBG, *Dagboeken Paul Fredericq*.

⁴⁴⁸ UBG, *Oorlogsdagboek Virginie Loveling*.

zijn haar verhalen die in *De Hollandsche Lelie* ⁴⁴⁹ verschenen en die zijn niet meteen van die aard dat ze betrouwbare informatie geven. Dat ze echter zo sterk door de Duitse propaganda beïnvloed werd, vergt toch wel enige extra aandacht.

DE OORLOGSGETUIGE

In augustus 1914 was Duitsland de oorlog ingetrokken in de vaste overtuiging dat de strijd in enkele weken zou gestreden zijn. Dat bleek niet het geval. Om er de moed in te houden, verbloemde de pers in de oorlogvoerende landen de ware gebeurtenissen en werden nederlagen als overwinningen en kleine successen als grote afgeschilderd.

Het gruwelijke spel van elke oorlog wordt gespeeld volgens vaste regels. Als niet iedereen binnen eenzelfde kamp hetzelfde of toch ongeveer hetzelfde denkt, is er geen beginnen aan en daarom was propaganda ook in deze Eerste Wereldoorlog van het allergrootste belang. De Duitse censuur was streng en Sanders van Loo kreeg als inwonster van een Etappengebied enkel dat te lezen wat door de Duitsers toegelaten werd, met af en toe eens een Engelse krant er tussen door. Als we zien hoe sterk haar opvattingen overeenkomen met het Duitse gedachtengoed, was ze wel degelijk een heel ontvankelijke prooi, hoewel toch niet helemaal kritiekloos.

Iets waarover men het in eender welke oorlog eens moet zijn is het bepalen van de vijand. Voor Duitsland was dat in de eerste plaats Engeland. Engeland werd volgens Eksteins geassocieerd met de abstracte waarden als materialisme, banaliteit, hypocrisie en tirannie waartegen men ten strijde trok.⁴⁵⁰ *Gott strafe England* werd het motto bij uitstek, wat meer dan eens door Sanders van Loo herhaald werd.⁴⁵¹ Vreemd in feite, want ze werd in Gent omringd door Engelsen: Minnie en de Halletts. Ze verbleef bovendien vaak in Engeland, kende het land, de taal en de cultuur. Zelf zocht ze de oorzaak voor die afkeer in

⁴⁴⁹ SvL, 'Vier jaren in de etappen van Gent', in: *De Hollandsche Lelie*, 32 jg, nr 21, 1918, pp 321-323 en SvL, 'Herinneringen uit Gent', in: *De Hollandsche Lelie*, 32 jg, nr 29, 1918, pp 449-451.

⁴⁵⁰ M. Eksteins, *Lenterien*, pp 110-111.

⁴⁵¹ UBG, SvL, *OD I*, pp 477, 604 en 754-755; *OD II*, p 83.

de houding van de Engelsen tijdens de Boerenoorlog.⁴⁵² Haar uitlatingen over de Engelsen zijn bovendien erg grof, zoals we bijvoorbeeld zien bij het bericht 'Chinese pirates burn a British steamer: 200 lives lost.' waarbij zij schrijft: 'Bravo chineesjes, gaat zoo voort!-' [ODI, p 500] en nog meer van dat fraais. Als zij de Engelsen portretteert komen ze er of potsierlijk of brutaal overheersend uit. De twee andere grote vijanden van de Duitsers waren Rusland en Frankrijk. Ook Sanders van Loo zag de Russen als barbaren die brandden, moordden, verkrachtten en vernietigden. De brave Fransen werden zomaar de oorlog ingegooid en vochten, als we haar geselecteerde knipsels mogen geloven, met op z' n minst antiek te noemen oorlogstuig. De Nederlanders waren neutraal en werden enkel vermeld omwille van die neutraliteit of om hun hulp aan de veeleisende Belgische vluchtelingen. De Belgen waren dom of laf en leken in haar knipsels enkel te sterven in de oorlog. Dat zij niet Belgisch-nationaal dacht, kunnen we haar als Nederlandse moeilijk kwalijk nemen. Zowel in Antwerpen als in Gent had ze in kringen vertoefd die zich boven alles Vlaams voelden⁴⁵³ en wat ze over de staat België dacht zien we in:

de sympathieën van Amsterdam zijn door alle eeuwen heen, altijd aan den verkeerden kant geweest. In den Spaanschen tijd was t Spaansch gezind, in den Franschen tijd fransch gezind. In t jaar dertig Belgisch gezind (wie is er nu nota bene Belgisch gezind!). [OD I, p 608]

Vanzelfsprekend werden de Duitsers zelf in de hele oorlogscampagne afgeschilderd als de charmante, geweldloze bezetters. Het duidelijkst komt dit naar voren in de novelle *Gäste* van Alexander Castell.⁴⁵⁴ In dat verhaal wordt verteld hoe hoffelijk de Duitsers een kasteel in de buurt van het Franse Compiègne bezetten. De vrouwen hadden daarbij onterecht schrik:

Marie-Luise lag wie eine Irrsinnige im Fauteuil des Ankleidezimmers. Sie dachte nur: Wenn einer herein kommt spring ich zum Fenster hinaus. [OD I, p 998]

[...] Den Leutnant überfloss eine Welle von Heiterkeit. Er sagte 'Entschuldigen Sie, Madame, dass ich mich so unerwartet zu besuch anmelden musste, aber wir sind keine Einbrecher, nur eine Patrouille. Ich habe bereits einen Mann zurückgeschickt. In einer halben Stunde wird die halbe Schwadron da sein ...' [OD I, p 999]

De gravin krijgt rustig de tijd om veilig het kasteel te verlaten en wordt bovendien overstelpt met felicitaties over de heldhaftigheid van haar echtgenoot die in het andere kamp vecht.

⁴⁵² Zie over de Boerenoorlog onder andere J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, deel 1, Leiden, Brill, 1967, pp 66-78. Zie ook SvL, *Bijlagen: Autobiografisch fragment: As Pauw has vanished*, noot (12).

⁴⁵³ Zie onder meer D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*.

⁴⁵⁴ UBG, A. Castell, 'Gäste', in: SvL, ODI, p 986.

Volgens de kranten hadden de Duitse soldaten het trouwens best naar hun zin in de oorlog en werden de Duitse krijgsgevangenen verzorgd als eersterangsgasten. Dit verbergen van de waarheid werd door de Duitse pers, de kerk en de leraren op school bewust in de hand gewerkt maar ook door de soldaten die niet wilden dat het thuisfront wist hoe erg het er in de loopgraven aan toeging. In onze huidige maatschappij zou het moeilijker zijn om de gruwel op die manier te verdoezelen, omdat wij nu zoveel beter geïnformeerd zijn en omdat wij ons door alle film- en televisiebeelden ook veel beter kunnen voorstellen wat er gebeuren kan. Volgens Eksteins leken de traditionele taal en woordenschat tijdens de eerste wereldoorlog in de verste verte niet meer toereikend om de ervaringen in de loopgraven te beschrijven.⁴⁵⁵ Het aantal oorlogsslachtoffers was ontstellend groot: in de eerste vijf maanden verloren de Duitsers een miljoen man en tegen het einde van 1914 had elk Frans of Duits gezin wel het verlies van een dierbare te betreuren.⁴⁵⁶ De pers stelde echter de verliezen als overwinnigen voor en verzong hele verhalen over heldendaden. Dat blijkt onder andere ook uit de twijfels over de gruwelen die in Leuven⁴⁵⁷ plaatsvonden op het ogenblik dat de Duitsers België binnentrokken. Zowat iedereen die er niet bij betrokken was geweest, stelde er zich vragen over, ook Sanders van Loo, die het hele gebeuren eerst sterk betwijfelde en die éénmaal ze de versie van een Duitse ziekenzuster hoorde de Duitse houding goedpraatte.⁴⁵⁸

Er schijnen bij die eerste bestorming van Leuven en zoo toch wel ijselijke dingen te zijn gebeurd o.a. kleine kinderen met de kolven van de geweren doodgeslagen, omdat ze op de soldaten schoten - dat gebeurde zoo: de overwinnende troep, trok het overwonnen dorp binnen, waar alle luiken gesloten waren - Als ze er dan goed en wel doorheen waren - werd er op eens uit een dak of een kelder op de achtersten, gewoonlijk den een of anderen goedigen landweerman geschoten, natuurlijk schrikten zullie dan, werden helsch en sloegen t een of ander kind dood, dat met de handen op den rug stond, met twee groote revolvers of pistolen er in. Ze sloegen zoón kind dan met de kolven van de geweren dood - dat was toch wel ijselijk en de zusters, die er toen ook al schijnen te zijn geweest, ik dacht dat die eerst veel later waren gekomen, vonden het ook ijselijk - 'ze durfden er echter niets van te zeggen' omdat 't gehoorzamen, nu eenmaal in den aard des Duitschers ligt... misverstand is t geweest en anders niet.- De Duitschers worden opgevoed in de wetten van de krijgslere en weten dat men als het zegevierend leger binnentrekt niet meer uit de huizen op de achterste soldaten mag schieten en liefst niet in den rug (een specialiteit van de Belgen, die men zelfs bij Belgische dieren vindt!) de Belgen, overrompeld en verschrikt, dachten dat ze op allerlei manieren mochten schieten - eigenlijk geloof ik dat ze niet dachten, ze waren té verschrikt. [ODII, p 8]

⁴⁵⁵ M. Eksteins, *Lenteriten*, p 245.

⁴⁵⁶ M. Eksteins, *Lenteriten*, pp 118-119.

⁴⁵⁷ Zie daaromtrent ook M. Baertsoen, *Notes d'un Gantois sur la guerre 1914-1918*, p 51.

⁴⁵⁸ Ook Domela Nieuwenhuis heeft het in zijn oorlogsdagboek over 'gelijk Leuven en andere plaatsen, waar men op Duitse militairen geschoten had, zou ook Gent zijn verdiende straf niet ontgaan.' Zie: J.D.Domela Nieuwenhuis Nyegaard, *Uit mijn Oorlogdagboek*, pp 32 en pp 33-35.

Kortom als men een spel niet eerlijk speelt, verliest men en in dit geval betaalde men zelfs met zijn leven. Maar ook dat was een deel van de Duitse oorlogsfilosofie. Tussen 1871 en 1914 was er namelijk een internationale juridische discussie aan de gang geweest die de rechten en de plichten van de bezettingslegers enerzijds en die van de burgerbevolking anderzijds trachtte te definiëren. De Duitsers waren daarbij van mening dat de bezettende macht gerechtigd was om materieel te vorderen en om aanspraak te maken op de onderworpenheid van de bevolking van het bezette gebied. Zij waren de enigen die een extreem standpunt innamen en die verzet en sabotage door de burgerbevolking van de bezette gebieden als *Kriegsverrat* bestempelden.⁴⁵⁹ En daar was Sanders van Loo het meer dan mee eens.

Aan weerszijden van het oorlogsfront werd belang gehecht aan de fair-play van het oorlogsvoeren. Tenslotte stond men nog dicht bij de Victoriaanse tijd waar het verrassen van de vijand als onethisch beschouwd werd. Dat verklaart onder meer het aanvankelijke verzet tegen tanks en tegen de Duitse onderzeeërs om het dan nog niet te hebben over de Britse schepen die voeren onder een neutrale vlag. Sanders van Loo hield daarover opmerkelijk veel knipsels bij en volgde de hele discussie op de voet.⁴⁶⁰

Sterven voor keizer en vaderland was een heldendaad, soms zelfs de enige zin van het leven. Een zoon verliezen in de oorlog was dus een hele eer. Precies dat is het thema van het lievelingsgedicht⁴⁶¹ van Sanders van Loo, geschreven door Joseph von Lauff⁴⁶²:

Die Mutter.

Es blieb mir nichts hienieden,
denn was ich ausgesät,
was mir der Herr beschieden,
hat mir der Tod gemäht
als noch die Sicheln klangen-
dre Söhne um mich her!
Jetzt, wo die Knospen sprangen,
ich habe keinen mehr.

Wie ist so heiss gewesen
das mörderische Blei!
Es riss in den Vogesen
der ersten Herz entzwei
zersplissen und zerspalten
was kernig war wie nie!

⁴⁵⁹ M. Eksteins, *Lenterien*, p 181.

⁴⁶⁰ UBG, SvL, *Bijlagen: Oorlogsknipsels. Inventaris*. Zie onder de indexrubriek *Boten*.

⁴⁶¹ UBG, SvL, *OD II*, p 99, 'prachtig, het mooiste, wat in dit boek staat', merkt ze zelf op.

⁴⁶² Joseph von Lauff (Keulen, 16.11.1855 - Bad Kirchen, 22.8.1933). Was een militair die onder het bewind van Keizer Willem II als dramaturg aan het Hoftheater in Wiesbaden werd aangeworven. In 1903 stapte hij uit het leger en werd hij voltiijds schrijver, dramaturg en verteller.

doch fest hat ausgehalten
die zweite Batterie.

Den andern sah ich reiten
als Toten kopflustar.
vom Pferde tät er gleiten
da er in Polen war
wie stolz zog er von binnen
wie schön war seine Rüh
Nun deckt ihn weisser binnen
bei Ostro Leukä zu

Und er so ging an Jahren-
des mir so früh entschlief!
er liess die Schulbank fahren
als ihn die Trommel rief
jetzt müß im Land der Geusen
mein Fuss so traurig ziehn
bei Ypern an der Sluizen
da liegt mein Benjamin

es blieb mir nichts hienieder
denn was ich ausgesät,
was mir der Herr beschieden
hat mir der Tod gemäht
als noch die Sieheln klangen,-
dre Tohne um mich her!
Jetzt, soo die Knospen sprangen,
ich habe keinen mehr.

Herr Kaiser, ach Herr Kaiser,
wie ist mein Haar so weiss!
rings junge Blüten reiser
mir aber blüht kein Reiss
doch muss auch schmerzverloren
ich stets in Tränen stehn,-
Wär mir ein Vierter geboren
Herr Kaiser, ich gäbe auch den -[OD II, pp 99-100]

Eksteins wijst erop dat de soldaat bereid was om verder te vechten omdat dit geen oorlog van dynastieke aard was maar wel een oorlog van de bourgeoisie, waarin strijd werd gevoerd voor waarden als rechtvaardigheid, waardigheid en vrijheid van tirannie.⁴⁶³ De liefde voor het vaderland hield veel soldaten op de been maar ook de onderlinge kameraadschap tussen de soldaten speelde een niet onbelangrijke rol: de vriend die hun dood zou melden, of hen zou begraven als niemand anders dat deed. Uiteraard was er heimwee en verlangen naar huis of liever naar 'thuis', vooral naar de vriendin of echtgenote of de kinderen, en

⁴⁶³ M. Eksteins, *Lenteriten*, pp 200-203.

omgekeerd treurde men op het thuisfront voor de gesneuvelde of de vermiste soldaat.⁴⁶⁴ Veel van de geselecteerde teksten en gedichten behandelen dit onderwerp, onder meer *Totenklage*:

Wie du voll Ungeberde
dich windest, Herz und bangst!
Er liegt ja in der Erde
den du so heiss verlangst!
Von Lieb und Reu zerrissen
verbirgst du dein Gesicht
Mit Tränen in dem Kissen
er aber hört dich nicht.
Er schläft so müd im Kühlen,
er ruht vom Kampf so schwer
und könnt er mit dir fühlen
er regte sich nicht mehr
Und nur in deinen Leiden
Grüsst er dich noch wie einst
und will nicht völlig scheiden
solang du ihn beweinst. [OD II, p 41]

Dat de oorlog ook een erotisch en romantisch karakter heeft,⁴⁶⁵ ontging Sanders van Loo evenmin en dat de Duitse soldaten een scheve schaats reden met de 'juffies van de straat',⁴⁶⁶ vindt ze zeker niet vreemd. Integendeel, zelfs voor de escapades van de Belgische vrouwen heeft ze alle begrip: 'Das Weibchen liebt den Sieger',⁴⁶⁷ schrijft ze, want:

Over 't algemeen schijnt de overwinnaar veel aantrekkelijkheid te hebben voor het schoone geslacht, wat begrijpelijk is, want t zijn allemaal gezonde, flinke en zeer mannelijke mannen, terwijl de Belgen maar pukkies zijn. [OD II, p 192]

⁴⁶⁴ UBG, SvL, OD II, p 57. Onder meer in het gedicht *Ahnungen* van Sigmar Mehring en in *Lieber Herrgott mach mich fromm* van Mona Münch.

⁴⁶⁵ C. Tylee, *The Great War and Women's Consciousness*, p 90.

⁴⁶⁶ Zie daarover ook H. Wandt, *Etappenleven te Gent*. Wandt beschrijft als een eersterangsgetuige het soldatenleven in Gent tijdens de eerste wereldoorlog. Dat werd hem niet door iedereen in dank afgenomen want er volgden talrijke processen op zijn ontboezemingen. Lees over Wandt: C. De Backer, 'Heinrich Wandt (1890-1965), auteur van het Etappenleven te Gent. Een proeve van biobibliografie', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks*, deel 29, 1985, pp 223-246. Zie voor de literaire weerslag van deze oorlog: F. Deflo, *De literaire oorlog: de Vlaamse prozaliteratuur over de Eerste Wereldoorlog*, Aatrijke, E. Decock, 1991, pp 113-118. Hoe verschillend op de oorlogsescapades van vrouwen en mannen gereageerd wordt, maken Margaret en Patrice Higonnet duidelijk: 'Women who consort with the enemy are stigmatized, humiliated, even executed, while soldiers' romantic interludes in enemy territory are idealized', M. Higonnet en P. Higonnet, 'The Double Helix', in: M. Higonnet e.a., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven, Yale University Press, 1987, p 37.

⁴⁶⁷ UBG, SvL, OD I, p 675.

Sanders van Loo, met haar zwak voor jonge mannen, was zelf heel blij met het plotselinge opduiken van al die *beau's*.⁴⁶⁸ Eén ervan zou haar meer dan charmeren⁴⁶⁹ en een hoop anderen zouden niet onopgemerkt voorbij gaan.⁴⁷⁰

Hoeveel positiefs ze ook uit deze oorlog haalde, toch was ze absoluut niet kritiekloos. Zij zag het absurde in van het onophoudelijk vechten om een frontlijn die hooguit anderhalve kilometer in de ene of de andere richting werd verplaatst⁴⁷¹ en die zoveel mensenlevens kostte. Ook het beeld van 'de soldaat' geeft ze genuanceerd weer en het is niet enkel dat van de stoere, vechtlustige jongeman die voor keizer en vaderland ten strijde trok. Zij beseftte maar al te goed dat ze ver niet alle oorlogsellende te zien kreeg. De soldaat met de kunstarm die ze in Vooruit ontmoette⁴⁷² was haar eerste confrontatie met de oorlogsgruwel en bij slecht weer trachtte ze zich wel eens in te beelden hoe het er in de loopgraven aan toe ging. Dat ze twijfelt over de zin van al dat bloedvergieten, blijkt uit haar opmerking: 'jammer dat al die mensen with brains zich ook ter beschikking van den kanonnenduivel stellen, maar bewonderenswaardig en subliem is 't toch ook en wat een zenuwen hebben ze allemaal.' [ODII, 160] Hoe absurd zo' n oorlog is, toont ze trouwens door haar keuze van het gedicht *Question d' enfants*⁴⁷³ waarin een kind de vraag stelt: 'Mais c' est curieux pourtant, dis-moi mère chérie, Pourquoi les blesse-t-on, si on les soigne après?' De schrijvende toestanden waarbij Duitsers en Fransen in tegenover elkaar liggende loopgraven vrienden werden, samen zongen en viool speelden om elkaar 's anderendaags op bevel uit te moorden, werden in de door haar gekozen teksten bewaard.⁴⁷⁴ Dat niemand ongeschonden uit de oorlog kwam en dat wie thuisbleef moeilijk kon begrijpen wat de soldaten aan het front hadden doorstaan,⁴⁷⁵ wordt verhaald in *Zurückgekehrt*:

⁴⁶⁸ UBG, *Oorlogsdagboek Virginie Loveling*, pp 39-40. Ook Virginie Loveling had oog voor mannelijk schoon en schreef op 14 juli 1915 in haar dagboek 'mooie jongens, beelden van gezondheid, blozend, met kort haar en gladde wangen'.

⁴⁶⁹ UBG, SvL, *OD I*, p 366: Daar heeft ze het over haar verliefdheid voor een Duits soldaat: 'een geestelijk lief, een doddige Deutsche officier, zwart van haren als een Italiaan, maar een mensch moet zich toch met iets amuseeren en ik ben ook altijd zóo alleen'. Die Duitse officier - die er volgens een latere opmerking geen was- werkte in het postkantoor op de Kouter. Zie daarover ook: UBG, SvL *ODII*, p 190.

⁴⁷⁰ Zie onder andere UBG, SvL, *ODI*, p 405 waar ze het over de Joods-Duitse soldaat heeft die Multatuli had gelezen; p 776 waar de Duitse officier op de 'trem' haar aandachtig beschouwde; *ODII*, p 278 over de Duitse soldaat die met verlof gaat en die ze een flesje wijn cadeau doet.

⁴⁷¹ M. Eksteins, *Lenteriten*, p 167.

⁴⁷² UBG, SvL, *OD I*, pp 1142-1143.

⁴⁷³ UBG, SvL, *ODII*, p 174.

⁴⁷⁴ UBG, Richard Riess, 'Hauptmanns Geburtstag', in: SvL, *ODII*, pp 60-64. Zie daarover ook het hoofdstuk over de eerste kerstoorlog bij M. Eksteins, *Lenteriten*.

⁴⁷⁵ M. Eksteins, *Lenteriten*, p 256.

Ich fragte ihn - es klang so ~~g~~onderbar
Und fremd was er mir sagte.
Er, der der Fröhlichste von allen war, -
In Silben kam' s heraus, wonach ich fragte
ein stammeln nur, und starr war sein Gesicht.
Bist du es alter Freund, bist du es nicht?
in deiner jung- beweglichen Gestalt,
mit deines Worts bezwingender Gewalt?
und immer sah ich ihn voll staunen an,-
er stand vor mir - ein reifer, ernster Mann [OD II, p 46]

Het is bijna niet te begrijpen dat iemand die de donkere kanten van een oorlog niet loochende en die bovendien opmerkingen maakte als 'de verblinding van die goeie mensen is vreemd en in onze Hollandsche nuchtere oogen, bijna dwaas, maar toch ook subliem', ⁴⁷⁶ en die ook de 'massasuggestie'⁴⁷⁷ van de oorlog niet negeert, zich zo liet indoctrineren. Zoals het immers ook niet te begrijpen is dat zoveel decennia later de wereld nog niets uit al die oorlogen blijkt geleerd te hebben.

⁴⁷⁶ UBG, SvL, *ODII*, pp 99-100.

⁴⁷⁷ UBG, SvL, *OD I*, p 740.

Conclusie

Conclusie

DE LITERAIRE MANNENCANON HET DUBBELSPEL DE BOEKEN DER WAARHEID

De vraag die dit hele onderzoek in gang zette was hoe een schrijfster, die toch een behoorlijk oeuvre naliet, zo volledig uit het literaire landschap kon verdwijnen. Een gedeeltelijk antwoord daarop konden we vinden in de vaststelling dat zoveel vrouwen totaal genegeerd werden door de mannen die de literaire canon⁴⁷⁸ bepaalden en die literatuurgeschiedenissen opstelden.⁴⁷⁹ Ook de andere vrouwen uit Sanders van Loo's entourage was immers hetzelfde lot beschoren. Dat deze burgervrouwen niet of nauwelijks in feministische studies over deze periode vermeld worden, is niet zo verwonderlijk. De 'zachte' emancipatiestrijd die zij voerden, bracht hen zeker niet in de voorste linies. Uit het levensverhaal van Sanders van Loo weten we echter dat er nog andere factoren meespeelden. Er liep veel fout door het dubbelspel dat ze zo vaak speelde en zo zelden won. Ze slaagde er niet in om 'the right woman on the right place' te zijn en men nam het niet voor haar op omdat zij nergens helemaal bijhoorde. Op één uitzondering na: de Van der Hucht-kring. Het enige

⁴⁷⁸ Zie onder andere Ernst van Alphen en Maaïke Meijer (ed.), *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*, Amsterdam, Van Gennep, 1991.

⁴⁷⁹ Hierover werd heel wat geschreven en er werden heel wat pogingen ondernomen om het werk van vrouwelijke auteurs opnieuw uit te geven en/of te herdefiniëren. In Nederland was het vooral de feministische uitgeverij Sara die in haar historische reeks (die de medewerkers zelf de *oude damesreeks* noemden) vergeten werk van vrouwen opnieuw in omloop bracht of vertaalde. Hun succes had een uitwaaiend effect op andere uitgeverijen. Zie daarover: E. de Waard, *Sara: vier vrouwen over tien jaar feministisch uitgeven*, Amsterdam, Sara/Van Gennep, 1987. Dit betekende meteen ook de aanzet tot heel wat biografisch onderzoek. Zie bijvoorbeeld M. Aerts, U. Jansz e.a. (ed.), *Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek*; C. Ascher, L. Desalvo e.a. (ed.), *Between Women: Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write About Their Work on Women*, Boston, Beacon Press, 1984; M. Bosch, 'Heden-verleden-toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 10 jg, nr 4 (40), 1989, pp 550-565.; S. Sellers (ed.), *Feminist Criticism: Theory and Practice*, New York, Harvester Wheatsheaf, 1991; R. Sherry, *Studying Women's Writing: an Introduction*, London, Edward Arnold, 1988; E. Showalter (ed.), *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory*, New York, Pantheon Books, 1985; H. Stamperius, *Vrouwen en literatuur: een inleiding*, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980; S.M. Gilbert en S. Gubar: *The Madwoman in the Attic: the Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven, Yale University Press, 1984. (Deze lijst geeft enkel aanknopingspunten en is uiteraard niet exhaustief)

engagement dat men daar van haar vroeg was haar dierenliefde en die behoefte ze niet te veinzen. Ten hoogste had men haar kunnen kwalijk nemen dat ze absoluut geen vegetariër was en dat ze een bontjas droeg.

In de andere gevallen lag het heel wat moeilijker omdat er van haar een duidelijke ideologische keuze werd verwacht. De Antwerpse katholieke kring rond Belpaire stond haar als ongehuwde vrouw zeker geen escapades toe met een veel jongere man en had het bovendien moeilijk met haar protestantse achtergrond. Belpaire was hier jarenlang haar beschermengel maar hoe ze reageerde toen ze achter de relatie met Paul Buschmann kwam, is een andere vraag. In haar brieven aan Belpaire schreefde Sanders van Loo haar gelovig zijn en haar preutsheid zo opvallend erg op dat Belpaire zich terecht bedrogen zal gevoeld hebben éénmaal dat de waarheid aan het licht kwam.

De liberale kring rond Buschmann weerde haar om totaal andere redenen. Zij was geen geschikte partij voor de jonge, veelbelovende Buschmann. Men zal de hele relatie wel als een bevestiging gezien hebben, alleen duurde die nogal lang. De onopvallende functie die Sanders van Loo als vertaalster voor *Onze Kunst* werd toebedeeld, waarbij ze zelfs nergens vermeld wordt, wijst erop dat men hun namen op geen enkele manier wou samenzien. Haar min of meer vaste werkverband voor het katholieke *DWB* zal voor deze kring erg welkom geweest zijn. Men kon haar voortaan op een beleefde manier bedanken voor eventuele bijdragen aan *Onze Kunst*, want welke zichzelf respecterende kunstcriticus werkt voor een concurrerend tijdschrift met een totaal verschillende ideologie? Met het aanvaarden van deze functie zette Sanders van Loo zichzelf totaal buiten spel in de Buschmann-kring maar kreeg ze eindelijk waardering voor haar werk. Zolang Paul Buschmann jr het hier voor haar opnam, bleef ze er echter zijdelings bijhoren. Maar, liefdes en vriendschappen kunnen nu eenmaal ophouden en dat was voor hem het geval. Zijn keuze om haar, de maîtresse, te verlaten, werd de grootste tragedie in haar leven. Haar verhuis naar Antwerpen in 1899 had alles van een totaal nieuwe start en nu, zoveel jaren later moest ze opnieuw afscheid nemen van de moeizaam verworven vrienden- en werkkring. Niet het verlaten van een materieel huis maar van de emotionele thuis, maakte alles zo moeilijk. Ze slaagde erin om in Gent een nieuw leven op te bouwen maar toen werd ze weer voor een ideologische keuze gesteld: voor of tegen de Duitse bezetter. Ze koos daarbij de verkeerde kant en hield een uitweg over door alweer dat eeuwige dubbelspel, wat meer dan duidelijk wordt als we het oorlogsdagboek naast de twee bijdragen in *De Hollandsche Lelie* leggen.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰Ter vergelijking: Ray Müller maakte in 1993 een zeer boeiend filmportret van de Duitse cineaste Leni Riefenstahl, onder de titel *Die Macht der Bilder: Leni Riefenstahl*. Tijdens het nazi-bewind maakte zij monumentale documentaires als *Triumph des Willens* en *Olympiad*. Ondanks alle bewijzen

Opvallend daarbij is dat haar twee resterende Belgische contacten na de oorlog, Pol de Mont en Leonard Willems, even grote schippers waren als zijzelf. Uit alles blijkt dat de maskers die het goede fatsoen haar soms verplichtten op te zetten, haar zo eenzaam maakten. Zij viel overal tussen twee stoelen, kon vrijwel niemand vertrouwen en kon zelf alles behalve integer genoemd worden. Vraag is of het anders was gelopen als zij inderdaad Mevrouw Buschmann was geworden. We zouden een foto van haar gehad hebben, zoveel is zeker, en zij zou wellicht niet zo verbitterd en vereenzaamd geworden zijn. Maar, haar 'innerlijke ik' zoals wij die uit haar dagboeken kennen, zou ons meer dan zeker onbekend zijn. Haar persoonlijke nota's zouden in familiekring bewaard en bewaakt zijn en waren -weliswaar terecht- privé-domein gebleven. Meer dan waarschijnlijk was ze niet zo vergeten als nu alhoewel we haar, overschaduw door Paul Buschmann jr, eerder als 'echtgenote van' zouden terugvinden. Allerlei sociale obstakels - als status en leeftijdsverschil - zorgden er echter voor dat zij maîtresse⁴⁸¹ bleef en geen echtgenote werd en een min of meer berekend toeval bracht haar dagboeken, in een ongecensureerde vorm, naar buiten. Als een rode draad in haar gepubliceerde en ongepubliceerde werk, wordt haar manie zichtbaar om herinneringen, en aanvankelijk enkel prettige, vast te houden. Vooral jeugd- en reisherinneringen. De reisverslagen munten daarin uit, ze zijn veel meer dan een summier opsommen van plaatsen en bezienswaardigheden maar vermelden terloops ook geuren, smaken, kleuren, kortom heel wat zintuiglijke waarnemingen. Waar het de toevallige lezer al in staat stelt om zich van een beschreven plaats een zeer precies beeld te vormen, moet het de schrijfster, die alles beleefde, mogelijk gemaakt hebben om alles tot in het kleinste detail te herbeleven. Ook de jeugdherinneringen, die vooral in haar verhalen worden verwerkt, zijn scherp getekend. Dat zij dit alles zo angstvallig probeerde vast te leggen en vast te houden, is niet zo vreemd. Er was vrijwel niemand waarmee zij gedeelde herinneringen kon ophalen en over haar buitenlandse reizen met Pauw kon zij zowiezo weinig kwijt. Het gaat ook om meer dan zomaar iets noteren, voor haar is het 'de waarheid' die op papier komt en ironisch genoeg noemde zij haar oorlogsdagboek 'het boek der waarheid' en kwamen er in het schrift twee boeken der waarheid - of liever *haar*

ontkent deze zeer begaafde vrouw dat ze tot de entourage van onder andere Goebbels behoorde en relateert zij elke betrokkenheid bij de oorlog. Ook zij voert een perfect dubbelspel op en het feit dat zij nooit tot de nazi-partij behoorde, gaf haar het voordeel van de twijfel, zodat zij na de oorlog enkel veroordeeld werd als 'Mitläufer'. Zie over *Die Macht der Bilder*: R. Corliss, 'Riefenstahl's Last Triumph', in: *Time*, 18.10.1993, pp 58-59; C. Van Putten, 'De laatste ambitie van Leni Riefenstahl', in: *Vrij Nederland*, 16.10.1993.

⁴⁸¹ Zie daarover: H. Vandevoorde, 'De femme fatale. Een anti-typologische verkenning', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 44 jg, 1990, pp 123-136.

waarheid - terecht, namelijk één over de oorlog en een tweede over de relatie met Pauw, waarover we anders niets zouden geweten hebben. Zoals we reeds opmerkten ging het eerst om het bewaren van de gelukkige tijden die zij vooral voor zichzelf bewaarde. Tijdens de oorlog kregen haar nota's echter een totaal ander karakter en wou ze in de eerste plaats getuigenissen vastleggen maar noteerde ze ook, bij gebrek aan een gesprekspartner, haar vreugden en woedes. Over haar na-oorlogse periode is erg weinig geweten maar haar verhaal *De vrije roek en de gevangen kraai*⁴⁸² toont duidelijk dat ze het veinzen nog niet had afgeleerd.

Het is niet onmogelijk dat in de toekomst nog onbekend werk - en wie weet nog meer dagboeken - van Sanders van Loo opduiken. Sanders van Loo's dubbelspel zullen zij echter niet meer kunnen uitwissen en haar vasthouden aan en vastleggen van herinneringen zal meer dan waarschijnlijk ook daaruit blijken. Wel kan het beeld dat wij ons nu van haar vormden bijgeschaafd en aangevuld worden, want ook deze biografie is maar één van de zoveel mogelijke waarheden en zoals Theun de Vries stelde: geen biografie is ooit 'de definitieve'.⁴⁸³

⁴⁸² SvL, 'De vrije roek en de gevangen kraai', in: *Dierenbescherming*, 6 jg, nr 12, 1925, p 148. Een fragment hieruit werd opgenomen in Hoofdstuk 13 van deze biografie.

⁴⁸³ T. de Vries, 'Geen biografie is ooit 'de definitieve': een aperçu', in: *Biografie Bulletin*, 2 jg, nr 2 en 3, 1992, pp 108-109.

Bibliografie

Bibliografie

1. Werken van Sanders van Loo

s.d.

- *Haben Sie mei Lämmel net gesehn?* (AMVC, onuitgegeven)
- *De legende van St Gilles* (AMVC, onuitgegeven)

1894

- *Andr.*: 'Smous, de poppenkasthond', 26 jg, pp 149-154.
- *Het ware bidden*, S.J. Richard (vertaling) (Amsterdam, Höveker & Zoon)

1895

- *Andr.*: 'Trampaard in de sneeuw', 27 jg, pp 41-47.
- *Andr.*: 'De Moesvaele', 27 jg, pp 54-65.
- *Andr.*: 'Van zonnebloemen, rupsen, slakken en spinnen', 27 jg, pp 185-188.

1896

- *Andr.*: 'Er is zoo weinig medelijden' (vertaling), 28 jg, pp 10-11.
- *Andr.*: 'Hoe Strop de dashond weer los kwam uit de hondenkar' (vertaling), 28 jg, pp 23-30.
- *Andr.*: 'Jaapje', 28 jg, pp 114-119.
- *VI. Sch.*: 'Robert Burns in other tongues. A critical review of the translations of the songs & poems of Robert Burns, by William Jacks, author of a translation of 'Nathan the Wise' etc.- Glasgow, J James Mac Lehosé & Sons, 1896', 42 jg, p 133.

1897

- *Andr.*: 'Gijsje', 29 jg, pp 153-155.
- *DW.*: 'In den nacht der krankzinnigheid, schetsjes', 10 jg, pp 529-542.
- *Elsev.*: 'In de bergen', 7 jg, pp 398-409.
- *VI. Sch.*: 'Verdronken', 43 jg, pp 238-240.
- *VI. Sch.*: 'Lukas van Leyden als plaatsnijder', 43 jg, pp 259-271.
- *VI. Sch.*: 'Ver weg', 43 jg, pp 344-346.
- *Jonge waterratten*, Jerome K. Jerome. Tweede verbeterde uitgave. (vertaling) (Antwerpen, Gabriel de Vreese).

1898

- *DW.*: 'Boekenkennis', 11 jg, pp 257-259.
- *Elsev.*: 'Ver verlangen', 8 jg, pp 339-350.
- *VI. Sch.*: 'De Meester van 1480, of de Onbekende Meester van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam', 44 jg, pp 1-26
- *VI. Sch.*: 'Hercules Seghers', 44 jg, pp 101-108.
- *VI. Sch.*: 'Amsterdam. Kunst in het kleine kunstzaaltje bij Frans Buffa, over J. Voerman', 44 jg, p 162.
- *VI. Sch.*: 'I. De Vlaamse en Hollandse gotieken in het Maurits-Huis te 's Gravenhage met fototypieën van J. Malvaux: Mansportret van Memling en Graflegging van Rogier van der Weyden', 44 jg, pp 265-269.

- *VI. Sch.*: 'Bij Buffa in de Kalverstraat, tentoonstelling', 44 jg, p 280.
- *VI. Sch.*: 'Een Memlinc? Ontdekking van een schilderij met de Maagd Maria en de H. Anna', 44 jg, pp 280-281.
- *VI. Sch.*: 'Tets over de kopersneden van Albrecht Dürer; bespreking van de verzameling Ortelius', 44 jg, pp 307-319.
- *VI. Sch.*: 'De etsen van Rembrandt in het Prentenkabinet te Amsterdam, n.a.v. een tentoonstelling in het Rijksmuseum', 44 jg, pp 334-343.
- *VI. Sch.*: 'Biografie van Rembrandt', 44 jg, pp 344-350.
- *VI. Sch.*: 'Wat van het beste in het museum Boymans te Rotterdam. Moderne kunst, Israëls, Mesdag; Oude kunst, Simon de Vos, Frans Hals, Barend van Orley', 44 jg, pp 375-376.

1899

- *Andr.*: 'Boekbespreking: Het beginsel der liefde door Felix. Drukkerij 'Vrede', 1898', 31 jg, pp 196-197.
- *DW*: 'Naar aanleiding van de Rembrandttentoonstelling', 12 jg, pp 23-39.
- *VI. Sch.*: 'Over Nederlandse gotieken. III De Lakenhal te Leiden, over Het Laatste Oordeel van Lukas van Leiden en De kruisiging en De afnemering van het kruis van Cornelis Engelbrecht sz.', 45 jg, pp 13-21.
- *VI. Sch.*: 'In 'Arti' te Amsterdam, tentoonstelling', 45 jg, pp 116-118.
- *VI. Sch.*: 't' Geheim van de zee', 45 jg, pp 160-162.
- *VI. Sch.*: 'Over Nederlandse gotieken. V. Het stadhuis (Stedelijk Muzeum) te Haarlem, werk van Patinier, Breughel de Oude en Heemskerk', 45 jg, pp 206-207.
- *VI. Sch.*: 'De Van Dijk tentoonstelling te Antwerpen (Van 12 augustus tot 22 oktober 1899)', 45 jg, pp 286-333.
- *VI. Sch.*: 'Tets over A.P. van de Venne. Bespreking van zijn schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam', 45 jg, pp 347-350.

1900

- *Andr.*: 'Oude paarden', 32 jg, pp 4-6.
- *DWB*: 'Antoon Van Dyck', 1 jg, II Halfjr, pp 5-21.
- *DWB*: 'Sir Thomas More', 1 jg, II Halfjr, pp 362-376.
- *VI. Sch.*: 'Boeren-Breughel en Helse Breughel in het Prentenkabinet te Amsterdam, met opschriften bij diverse gravures', 46 jg, pp 116-128.
- *VI. Sch.*: 'Lectures on the National Gallery, J.P. Richter', 46 jg, pp 207-208.
- *VI. Sch.*: 'Over Nederlandsche gotieken. VII. De National Gallery te Londen, over werk van J. van Eyck, H. Memlinc, R. van der Weyden, G. David, D. Bouts, Patinir, Q. Matsijs en M. van Roymerswaele', 46 jg, pp 215-236.
- *VI. Sch.*: 'Evolutie', 46 jg, pp 273-276.

1901

- *VI. Sch.*: 'Over Hans Baldung Grien, bespreking van de verzameling houtsneden in het Rijksmuseum te Amsterdam', 47 jg, pp 37-44.
- *VI. Sch.*: 'Boekbeoordelingen. Cranachstudiën von Eduard Flechsig. Erster Teil mit 20 Abbildungen. Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1900', 47 jg, p 124.
- *VI. Sch.*: 'Berühmte Kunststädten. H. Hymans, Brügge und Ypern. E.A. Seemann, Leipzig & Berlin, nr. 7', 47 jg, pp 274-275.
- *VI. Sch.*: 'Willem de Zwijger, prins van Oranje. In zijn leven en werken beschreven door Miss Ruth Putman. Voor Nederland bewerkt door Dr. D.C. Nyhoff. Goedkoope uitgave. Haarlem, de Erven Loosjes, 1900', 47 jg, pp 295-297.
- *VI. Sch.*: 'Hart Nibbrig: tentoonstelling bij Fr. Buffa te Den Haag', 47 jg, p 310.
- *Kleine Lichten* (Den Haag, H.L. Smits).

- *Tommy en zijn vriendjes*, Edmund Selous (vertaling) (Blaricum, Uitgeverij Vrede).
- *Beatrijs*, (vertaling in Duitsch en Engelsch) (Antwerpen, J.E.Buschmann).

1902

- *In harmonie met het oneindige*, R.W. Trine (vertaling) (Blaricum, Uitgeverij Vrede).

1903

- *Elsev.:* 'Nan', 13 jg, pp 321-342, 393-415.

1905

- *DWB:* 'Jordaens en de Jordaens- Tentoonstelling te Antwerpen', 6 jg, II Halfjr, pp 358-370, 442- 459
- *Royal Museum of Fine Arts, Antwerp. Descriptive Catalogue. II. Modern Masters*. Pol de Mont [vertaling] (Antwerpen, Jan Boucherij).
- *Bob en ik*, (vertaling) (Blaricum, Uitgeverij Vrede).

1906

- *DWB:* 'De ster van de zee', 7 jg, I Halfjr pp 279-299.
- *DWB:* 'Frederik de Groote van Zwaben', 7 jg, I Halfjr pp 575-584, II Halfjr pp 53-61, 161-177.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 7 jg, I Halfjr pp 413-419, II Halfj. pp 81-91, 502-513.
- *DWB:* 'Rembrandt', 7 jg, II Halfjr, pp 365-393.

1907

- *DWB:* 'Van 't schip dat verging', 8 jg, I Halfjr pp 409-411.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 8 jg, I Halfjr pp 171-177, 702-710.
- *DWB:* 'Het echtpaar Courtens', 8 jg, II Halfjr, pp 186-202.
- *DWB:* 'Het gulden Vlies', 8 jg, II Halfjr, pp 516-536.
- *Duinrozen*, (AMVC, onuitgegeven).

1908

- *DWB:* 'Kunstkroniek', 9 jg, I Halfjr, pp 257-268.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 9 jg, II Halfjr, pp 81-86, 472-487.

1909

- *DWB:* 'Kunstkroniek', 10 jg, I Halfjr, pp 579-591.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 10 jg, II Halfjr, pp 460-474.

1910

- *Andr.:* 'Koeien in Vlaanderen', 42 jg, p 151.
- *Andr.:* 'Gevangen', 42 jg, p 180.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 11 jg, II Halfjr, pp 258-269.
- *Bob en ik*, 3e druk (vertaling) (Den Haag, Ned Boek en Steendrukkerij).

1911

- *Andr.:* 'Geduldig', 43 jg, pp 31-32.
- *DWB:* 'Kunstkroniek', 12 jg, I Halfjr, pp 605-621.
- *Royal Museum of Fine Arts, Antwerp. Descriptive Catalogue: I., Ancient Masters*, Pol de Mont (vertaling) (Antwerpen, Jan Boucherij).

1912

- *Andr.:* 'Ellende', 44 jg, pp 11-12.

1913

- *Andr.*: 'Disharmonie', 45 jg, pp 59-60.
- *Andr.*: 'Cobbe en Deune', 45 jg, pp 95-98.
- *DWB*: 'De wereldtentoonstelling te Gent', 14 jg, II Halfjr, pp 467-477.
- *Wat Leo Tolstoy aan kinderen vertelt* (vertaling) (Rotterdam, Uitgevers Masereeuw & Bouten / Volkskinderbibliotheek van Nellie, nr 87).
- *Gids voor Gent* (vertaling) (Gent, A. Vander Haeghen).

1915

- *VI. Post*: 'Verloren schoonheid: de aanbidding der wijzen van Jordaens', 5 maart, p 1 blad B; 6 Maart, p 1 blad B; 7 Maart 1915, p 1 Blad B.
- *VI. Post*: 'Pol de Mont', 18 oktober, p 2; 19 oktober, p 2; 20 oktober, p 2.
- *VI. Post*: 'Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets', 1 oktober, p 3; 1 en 2 november, p 3; 3 november, p 3; 4 november, p 3.

1918

- *Andr.*: 'Het domme visschertje', 50 jg, pp 163-171, 185-191.
- *Hol. Lel.*: 'Vier jaren in de etappen van Gent', 32 jg, nr 21, pp 321-323.

1919

- *Hol. Lel.*: 'Herinneringen uit Gent', 32 jg [sic], nr 29, pp 449-451.
- *Kl. Andr.*: 'Van Niesje en Hans: een kraaiengeschiedenis', 15 jg, nr 4, pp 14-15.

1920

- *Dier.*: 'Heldinnetje', 1 jg, p 144.

1921

- *Dier.*: 'Bij vrouw Holle', 3 jg, pp 23-24.
- *Kl. Andr.*: 'Een tijgerschiedenis', 17 jg, nr 10, pp 38-39.

1922

- *Dier.*: 'Frau Amsel', 3 jg, nr 2, p 24.
- *Dier.*: 'De laatste kabouter', 3 jg, nr 5, p 68.
- *Dier.*: 'Van een geitje en een bokje', 3 jg, nr 6, p 71.
- *Dier.*: 'Trouwe vogels', 3 jg, nr 8, p 96.
- *Dier.*: 'De uitstervende das', 3 jg, nr 12, p 144.

1923

- *Dier.*: 'Oud-Gedienden', 4 jg, nr 1, p 16.
- *Dier.*: 'Tally-Ho!', 4 jg, nr 3, p 40.
- *Dier.*: 'Wreede kinderliedjes', 4 jg, nr 4, p 42.
- *Dier.*: 'Verkeerd speelgoed', 4 jg, nr 5, pp 53-54.
- *Dier.*: 'Phyllax', 4 jg, nr 5, p 55.
- *Dier.*: 'De Heer der Schepping', 4 jg, nr 7, p 77.
- *Dier.*: 'Van twee engelen en een ezeltje' (vertaling), 4 jg, nr 8, pp 89-90.
- *Dier.*: 'Wreedheid en bont', 4 jg, nr 10, pp 112-113.

1924

- *Dier.*: 'Toen we de vogeltjes te gast hadden' (vertaling), 5 jg, nr 6, p 80.

1925

- *Dier.*: 'Een oud vriendje', 6 jg, nr 1, pp 7-8.
- *Dier.*: 'Een Tijgerschiedenis', 6 jg, nr 3, p 36.
- *Dier.*: 'Dieren die ik heb liefgehad. Jimmy', 6 jg, nr 4, pp 45-46.
- *Dier.*: 'Een tragedie in Devonshire', 6 jg, nr 5, pp 57-58.
- *Dier.*: 'Lente', 6 jg, nr 6, p 76.

- *Dier.*: 'Grijsje', 6 jg, nr 7, p 88.
- *Dier.*: 'Het heertje in 't zwart fluweelen jasje!', 6 jg, nr 8, p 100.
- *Dier.*: 'Pymmetje', 6 jg, nr 9, p 112.
- *Dier.*: 'Vogelleed', 6 jg, nr 11, p 136.
- *Dier.*: 'De vrije roek en de gevangen kraai', 6 jg, nr 12, p 148.
- *Kleine Lichten*, tweede gewijzigde druk (Soest, Chreestarchia)
- *Jonge waterratten*, 5e druk (vertaling) (Antwerpen, L. Opdebeek).

1926

- *Dier.*: 'Dieren die ik heb liefgehad. Sampie', 7 jg, nr 5, pp 58-59.
- *Dier.*: 'Oom Daan en Daantje', 7 jg, nr 11, pp 123-124.
- *Kl. Andr.*: 'Wat jongeheer Hamster op kerstavond beleefde', 22 jg, nr 12 pp 1-3.

1927

- *Dier.*: 'Het stervende poesje', 8 jg, nr 1, pp 10-11.
- *Dier.*: 'Toen nog in overouden tijd de dieren konden spreken', 8 jg, nr 1, p 6.

1928

- *Dier.*: 'Gevangenen', 9 jg, nr 8-9, pp 89-91.
- *Zomerboekje, verhalen over dieren, onder redactie van Chr. Doorman en Elis. Groshans, 's Gravenhage, (Uitgave maandblad Dierenbescherming)*: 'Het Zwaluwnestje', pp 21-22.
- *Kl. Andr.*: 'Slimme Kees', 24 jg, nr 1, pp 2-3.
- *Kl. Andr.*: 'Daatjes dubbeltje', 24 jg, nr 6, pp 22-23.
- *Kl. Andr.*: 'Drie egeltjes in een stoof', 24 jg, nr 7-8, pp 31-33.
- *Kl. Andr.*: 't Marmotje: een verhaaltje uit vroegere jaren', 24 jg, nr 10, pp 1-2.

1933

- *Kl. Andr.*: 'De vijf dagen van Brutus' (vertaling), 29 jg, nr 7-8, pp 28-31.
- *Kl. Andr.*: 'Hoe de poes de preek voor de zondag maakte' (vertaling), 29 jg, nr 12, pp 48-50.

2. Geraadpleegde archieven ⁴⁸⁴

AMVC

Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven
Minderbroedersstraat 22, 2000 Antwerpen

Beers, Jan van B 365
Beers, Jan van jr B 366
Beers-Mertens, Hendrika B 368
Belpaire, Marie B 417
Buschmann, Ernest B 9756
Buschmann, G. Jos B 97565
Buschmann, J. -E. B 9759
Buschmann, Paul B 976
Buschmann, Paul jr B 9761
Buschmann-van Beers, Henriette B 9763
Buschmann-van Rijswijck, Elsa B 9764
Doudelet, Karel D 724
Eeden, Frederik van E 1447
Huygelen, Frans H 9558
Man, Adolphe de M 1934
Man, Hendrik de M 195
Man, Yvonne de M 198
Mont, Pol de M 762
Rijswijck, Jan van R 985
Rijswijck-Biemans, Adolphine van R 98685
Sanders van Loo, Alida S 1658
Smits, Jacob S 704
Ven, Flor Van der V 312
Ven, Jan Van der V 313
Willems, Leonard W 7072

AR

Algemeen Rijksarchief
Ruisbroekstraat 2, 1000 Brussel

Dossiers vreemdelingenpolitie

ARG

Algemeen Rijksarchief
Prins Willem Alexanderhof 20, 2509 LM Den Haag

Poelgeest-Dierenbescherming

⁴⁸⁴ Enkel de archieven waar bruikbare informatie werd gevonden, zijn in deze lijst opgenomen.

BU

Privé-archief Mevr. Buschmann-Baert

CBG

Centraal Bureau voor Genealogie
Prins Willem-Alexanderhof 22, 2595 BE Den Haag

Dossiers en knipselmappen van de families:

d'Ailly

Hucht, Van der

Jonker-Visser

Kat

Overweg

Sanders van Loo

Wolters

CRPA

Centraal Register van Particuliere Archieven
Prins Willem Alexanderhof 30, 2595 BE Den Haag

Catalogi

GAM

Gemeentearchief Amsterdam
Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam

Adresboeken

Bevolkingsregister

Dierenbescherming

Notariële archieven

Stoombootmaatschappij

Tentoonstelling 1913

Zondagsscholen

GAP

Gemeentearchief Apeldoorn
Condorweg 5, 7332 AC Apeldoorn

Bevolkingsregister

GAR

Gemeentearchief Rijswijk
generaal Spoorlaan 2, 2283 GM Rijswijk

Bevolkingsregister

Meyboom, Margaretha

GG

Gemeentearchief 's-Gravenhage
Loosduinseweg 17, 2571 AA Den Haag

Adresboeken

Bevolkingsregister

Dagboeken Miep de Zaaijer

Groshans, Suze

Huize Westeinde

Kinderbescherming

Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag, 1898

GR

Gemeente Rhenen, Archief Postbus 210, 3910 AE Rhenen

Bevolkingsregister

GSA

Gemeentearchief St.-Amandsberg, Dienstencentrum
Antwerpsesteenweg 376, 9040 Sint-Amandsberg

Bevolkingsregister

GZU

Gemeentearchief Zutphen
Spiegelstraat 15, 7201 KA Zutphen

Bevolkingsregister

GZW

Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle
Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle

Bevolkingsregister

IIAV

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging,
Gerardus Majellakerk, Obikerk 4, 1094 RB Amsterdam

Archief Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1898

Archief Nederlandsche Vrouwenbond

Archief Nellie Van Kol

MBZ

Ministerie van Buitenlandse Zaken
Bezuidenhoutseweg 67, 2500 EB Den Haag

Briefwisseling Kuyck-Van Vollenhoven

MBZB

Ministerie van Buitenlandse Zaken
Quatre Brasstraat 2
1000 Brussel

Dossier Robbrecht De Vos

MV

Museum Arnold Vander Haeghen
Veldstraat 82, 9000 Gent

Archief Karel Doudelet

NLM

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum
Prinses Irenepad 10, 2595 BG Den Haag

Archief Uitgeverij Veen

RO
Rijksarchief Overijssel
Eikenstraat 20, 8001 BE Zwolle

Bevolkingsregister

SA
Stad Antwerpen, Centraal Bestuur, 5e directie, Lange Nieuwstraat 24, 2000
Antwerpen

Bevolkingsregister

SIB
Stichting Iconografisch Bureau
Prins Willem-Alexanderhof 26, 2595 Den Haag

Dossier Van der Hucht

SW
Stadtarchiv der Landeshauptstadt Wiesbaden
Humboldtstraße 6, 6200 Wiesbaden

Bevolkingsregister en adresboeken

UBA
Universiteitsbibliotheek Amsterdam
Singel 425, 1012 WP Amsterdam

Collectie Frederik van Eeden

UBG
Universiteitsbibliotheek Gent
Rozier 9, 9000 Gent

Archief Universiteitsbibliotheek
Fredericq, P. Dagboeken Hs 3708
Loveling, V. Oorlogsdagboeken Hs 4115
Meert, H.s Hs III 27
Sanders van Loo, Reis- en Oorlogsdagboeken Hs 4150
Vliegende Bladen: Journaux, Bruges, Bruxelles
Vreese, W. De Hs 4000

VEG
VEG-Gasinstituut
Wilmersdorf 50, 7300 AC Apeldoorn

Jaarverslagen

VPK
Archief van de Verenigde Protestantse Kerk in België - Brabantdam
Sint-Kristoffelstraat 1, 9000 Gent

Lidmaten- en Doodboeken

3. Geraadpleegde werken

Adams, Percy G.

1983

Travel Literature and the Evolution of the Novel.

(Lexington, The University Press of Kentucky)

Advokaat, Marjan / Moll, Trees / Niekus, José (ed.)

1981

'Geboortenregeling: een vrouwenzaak? Aktiviteiten van vrouwen en de vrouwenbeweging ten aanzien van geboortenregeling, 1881-1940', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980.*

(Nijmegen, SUN)

Aerts, J./Schmook, G. / Vanderheyden, J.F.

1960

'De wording van het tijdschrift *Dietsche Warande en Belfort* en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persijn (1900-1924)', in: *Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Verslagen en mededelingen*, nr 3-4-5-6.

Aerts, Mieke / Jansz, Ulla / Mossink, Marijke / Withuis, Jolande (ed.)

1988

Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek.

(Amsterdam, SUA)

Aerts, Remieg

1987

De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift.

(Den Haag, NLMD)

1993

'Op zoek naar een Nederlands fin de siècle', in: *De Gids*, 156 jg, nr 2, pp 91-102.

Anthierens, Johan / Van Buuren, Maarten / Fontijn, Jan e.a.

1990

Aspecten van de literaire biografie.

(Kampen, Kok Agora)

Ascher, Carol / Desalvo, Louise / Ruddick, Sara (ed.)

1984

Between Women: Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write about Their Work on Women.

(Boston, Beacon Press)

Assche, Hilda van

1976

'Willem Lod. De Vreese', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 43-46.

(Hasselt, Heideland-Orbis)

Augustin, Elisabeth

1990

Het patroon: herinneringen.

(Amsterdam, De Arbeiderspers)

Backer, Christian De

1985

'Heinrich Wandt (1890-1965), auteur van het etappenleven te Gent. Een proeve van bio-bibliografie', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Nieuwe Reeks, deel 29, pp 223-246.

Bædeker, Karl

1884

L'Allemagne et l'Autriche avec quelques parties des pays limitrophes.

(Leipzig, K. Bædeker)

1884

Le Nord de la France jusqu' à la Loire.

(Leipzig, K. Bædeker)

1893

Die Schweiz, nebst den angrenzenden Theilen von Oberitalien, Savoyen und Tirol.

(Leipzig, K. Bædeker)

1901

L'Italie des Alpes à Naples.

(Leipzig, K. Bædeker)

1902

Allemagne du Sud et Autriche.

(Leipzig, K. Bædeker)

1903

Paris et ses environs

(Leipzig, K. Bædeker)

1903

Schweden und Norwegen. Nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark.

(Leipzig, K. Bædeker)

1907

Londres et ses environs.

(Leipzig, K. Bædeker)

1907

La Suisse et les parties limitrophes de la Savoie et de l' Italie.

(Leipzig, K. Bædeker)

1909

Süddeutschland: Oberrhein, Baden, Württemberg, Bayern und die angrenzenden Teile von Österreich.

(Leipzig, K. Bædeker)

Baertsoen, Marc

1929

Notes d'un Gantois sur la guerre 1914-1918.

(Gent, A. Vandeweghe)

Bakker, Siem

1985

Litteraire tijdschriften van 1885 tot heden.

(Amsterdam, De Arbeiderspers)

Ballaster, Ros / Beetham, Margaret / Frazer, Elizabeth / Hebron, Sandra

1991

Women's Worlds: Ideology, Femininity and the Woman's Magazine.

(Basingstoke, Macmillan)

Barr, Marleen

1985

'Deborah Norris Logan, Feminist Criticism, and Identity Theory: Interpreting a Woman's Diary Without the Danger of Separatism', in: *Biography: an Interdisciplinary Quarterly*, 8 jg, nr 1, pp 12-24.

Basse, Maurits

1920-1921

Het aandeel der vrouw in de Nederlandsche letterkunde.
(Gent, Willemsfonds nr 157-158)

Bastet, F.L. (ed.)

1977

Waarde Heer Veen: Brieven van Louis Couperus aan zijn uitgever, 1890-1902.
(Den Haag, NLM)

Beets, Nicolaas

1888

Na vijftig jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura.
(Haarlem, De Erven F. Bohn)

Begemann, Nienke

1988

Victorine.
(Amsterdam, Bakker)

Bekkering, Harry / Heimeriks, Netty (ed.)

1989

De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden.
(Amsterdam, Querido)

Bel, Jacqueline

1993

Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900.
(Amsterdam, University Press)

De Belgische vrouw in de Letterkunde 1870-1914.

s.d.

(Antwerpen, s.n.)

Belpaire, Marie

1947

Gestalten in 't verleden.
(Brugge, De Kinkhoren)

Benstock, Shari (ed.)

1988

The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings.
(London, Routledge)

Bergh van Eysinga-Ellias, J. / Wichmann, Clara Van den

s.d.

De vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans.
(Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur)

Bienfait, C.

1927

'Margaretha Meyboom', in: *Leven en werken*, 12 jg, nr 12, pp 831-838.

De literaire biografie.

1988

Themanummer *De Gids*, 151 jg, nr 5.

Blok, Josine

1976

'Vrouwengeschiedenis - vrouwengeschiedschrijving', in: *Lover*, nr 2, pp 3-5.

Blondeau, Roger-A.

1976

'Jan Baptist Denucé', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 115-118.
(Hasselt, Heideland-Orbis)

Boelen, Anna E.

1916

'De Nederlandsche Kinderbond', in: *De vrouw en haar huis*, 11 jg, pp 240-244.

Borel, Henri (ed.)

1933

Brieven van Frederik van Eeden aan Henri Borel.
(Den Haag, Uitgeverij Pax)

Bosch, Mineke

1989

'Heden - verleden - toekomst: vrouwenstudies en de feministische biografie', in:
Tijdschrift voor vrouwenstudies, 10 jg nr 4 (40), pp 550-565.

Boven, Erica Van

1992

Een hoofdstuk apart: 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930.
(Amsterdam, Sara/Van Gennep)

Brandenburg, Angenies M.

1988

Annie Romein-Verschoor 1895-1978: leven en werk.
(Amsterdam, De Arbeiderspers)

1992

'De biografie als leerstuk: het verleden naderbij', in: *Biografie Bulletin*, 2 jg, nr
2 & 3, pp 119-131.

**Brantas, Gerard / Konings, Monique / De Sitter, Maud / Zonneveld, Peter
Van**

1989

Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw', in: H. Bekkering e.a.,
*De hele Biblebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en
Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*, pp 229-293.
(Amsterdam, Querido)

Brodzki, Bella / Schenck, Celeste (ed.)

1988

Lifelines: Theorizing Women's Autobiography.
(Ithaca, Cornell University Press)

Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat? Ideeën voor een geschiedschrijving van onderaf.

1990

(Utrecht, Vulgo)

Brouwer, Dédé

1991

Vrouwentaal: feiten en verzinsels.

(Bloemendaal, Aramith)

Brouwer, Dédé / Gerritsen, Marinel / Haan, Dorian de / Post, Annette van der

1978

Vrouwentaal en mannenpraat: verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling.

(Amsterdam, Van Genneep)

Brouwer, Dédé / Haan, Dorian de (ed.)

1987

Women's Language, Socialization and Self-image.

(Dordrecht, Foris Publications)

Brouwer, Dédé / Post, Annette van der

1976

Taal en sexe: verschillen in taalgebruik en taalattitude tussen vrouwen en mannen.

(Amsterdam, UA, Publikaties Instituut voor Algemene Taalwetenschap, nr 11)

Brouwers, Jeroen

1985

Hélène Swarth: haar huwelijk met Frits Lapidot 1894-1910.

(Amsterdam, De Arbeiderspers)

Bruinier, Sanne

1993

En al die onaangenaamheden omdat je geen man bent: brieven aan een jonge schilderes rond 1900. Uitgegeven door Andreas Burnier en Caroline van Tuyl van Serooskerken.

(Amsterdam, Contact)

Buning, Lammert

1974

'Jan Derek Domela Nieuwenhuis Nyegaard', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, pp 231-251.

(Brussel, Koninklijke Academiën)

1976

Het strijdbare leven van J.D.Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze

(Buitenpost, Alternatyf)

Buschmann, G.-Jos.

1924

Une officine anversoise: ce que raconte le catalogue de la Bibliothèque d'Archives de l'Imprimerie J.-E. Buschmann.

(Antwerpen, Buschmann)

1953

Brèves notices au sujet de la famille et de l'imprimerie J.-E. Buschmann 1842-1953.

(Antwerpen, Buschmann)

Calcar, Elise Van

1991

'Leefwijze', in: *De muze in het bagagerek: Nederlandse schrijfsters in den vreemde*. (Amsterdam, Uitgeverij Veen)

Campen, M.H. Van

1921

Nederlandsche romancières van onzen tijd.
(Leiden, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij)

Capiteyn, André

1991

Gent en de eerste wereldoorlog: Het stadsleven in de jaren 1914-1918.
Tentoonstellingscatalogus.
(Gent, Stadsbestuur Gent)

Cardinal, Agnès

1993

'Women on the Other Side', in: D. Goldman, *Women and World War 1: The Written Response*, pp 31- 50.
(Houndmills, Macmillan)

Claudius, Mathias

1834

Werke.
(Stuttgart, s.n.)

Coppens, E.C.

1990

Paul Fredericq.
(Gent, Liberaal Archief)

Cornette, A.H.

1924

In memoriam Dr Paul Buschmann 1877-1924.
(s.l., s.n.)

Couperus, Louis

[1893-1894]

Reis-impressies.
(Amsterdam, L.J.Veen)

Crommelin, H.W.

1919

De vrouw in het beroepsleven: referaat gehouden op het tweede christelijk sociaal congres, Amsterdam 10-13 maart 1919.

Deflo, Frederik

1991

De literaire oorlog: de Vlaamse prozaliteratuur over de Eerste Wereldoorlog.
(Aartrijke, Decock, Historische Monografieën, nr 2)

Defoort, Eric

1991

Al mijn illusies bloeien.

(Antwerpen, Houtekiet)

Dekker, Rudolf

1993

'Egodocumenten en (literatuur)geschiedenis: een inleiding', in: *Biografie Bulletin*, 3 jg, nr 2, pp 102-112.

Delen, A.J.J.

[1924]

'In Memoriam Dr. Paul Buschmann 1877-1924', in: *Onze Kunst*, 21 jg, deel 41, nr. 10-11-12. Overdruk

Demoor, Maryse

1977

De relatie Pol de Mont-Max Rooses in de Vlaamse culturele en politieke wereld. Een briefwisseling 1882-1914.

(Gent, RUG, dissertatie)

Depoortere, Wim / Deprez, Ada

1987

Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw: De Vlaamsche School 1855-1901.

(Gent, RUG, Cultureel Documentatiecentrum)

Deprez, A. / Gobbers, W. (ed.)

1990

Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw.

(Utrecht, HES)

Deseyn, Guido

1984

Gids voor Oud Gent.

(Antwerpen, Standaard Uitgeverij)

Diekerhof, Els / Elias, Mirjam / Sax, Marjan

1986

Voor zover plaats aan de perstafel. Vrouwen in de dagbladjournalistiek, vroeger en nu. (Amsterdam, Meulenhoff)

Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D.

1915

Uit mijn oorlogsdagboek.

(Den Haag, Nieuwe Uitgevers - Maatschappij)

Dresden, S.

1956

De structuur van de biografie.

(Antwerpen, De Sikkell)

De drukkerij en uitgeverij J.-E. Buschmann te Antwerpen 1842-1967:

historische schets van de firma en catalogus van de tentoonstelling in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, 10-22 november 1967.

1967

([Antwerpen, s.n.]

Du Bois-Reymond, Manuela / Elteren, Mel. Van

1989

'Biographieforschung und Oral History in den Niederlanden', in: *Bios: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, 2 jg, nr 1, pp 109-138.

Dubbele Wegwijzer der Stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen .

1910-1918

(Gent, A. Vander Haeghen)

Duberman, Martin Bauml / Vicinus, Martha / Chauncey, George jr (ed.)

1989

Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past.
(New York, Hecho & Dresden)

Dyck, Leen van / Lissens, J.P. / Saldieu, T.

1988

Het ontstaan van 'Van Nu en Straks': een brieveneditie 1890-1894.
(Antwerpen, Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven)

Eeden, Frederik van

1971

Dagboek 1878-1923. Uitgegeven en toegelicht door H.W. van Tricht.
(Culemborg, Tjeenk Willink-Noorduijn)

Eggels, Hanneke

1985

'De sluier van Marie Boddaert', in: *Bzzlletin* 129, 14 jg, nr 129, pp 83-88.

Eksteins, Modris

1990

Lenteriten: de eerste wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd.
(De Haan, Unieboek)

Encyclopedie van de Vlaamse beweging.

1973

Tielt, Lannoo.

Everard, Myriam

1988

'Drie geschiedenissen van liefde: enige grepen uit het leven van Titia van der Tuuk', in: Mieke Aerts e.a.: *Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek*, pp 103-115.

Exposition de la Toison d'or à Bruges. Juin-octobre 1907. Catalogue.

1907

(Brussel, G. Van Oest & Cie)

La femme Belge dans la littérature 1870-1914. / De Belgische vrouw in de Letterkunde 1870-1914.

s.d.

(Antwerpen, Flor Burton)

Fermor, Patrick Leigh

1977

A Time of Gifts: on Foot to Constantinople, from the Hook of Holland to the Middle Danube.
(London, Penguin)

Fontijn, Jan

1990

Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901.

(Amsterdam, Querido)

1992

De Nederlandse schrijversbiografie.

(Utrecht, HES Uitgevers)

Foster, Shirley

1986

Victorian Women's Fiction: Marriage, Freedom and the Individual.

(London, Croom Helm)

1990

Across New Worlds: Nineteenth - Century Women Travellers and Their Writings

(New York, Harvester Wheatsheaf)

François, Guido

1982

Pol de Mont (1857-1931). Terugblik na vijftig jaar.

(Gent, RUG, Cultureel Documentatiecentrum)

Gaskell, Philip

1978

From Writer to Reader: Studies in Editorial Method.

(Oxford, Clarendon Press)

Gay, Peter

1984

The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. Volume 1: Education of the Senses.

(New York, Oxford University Press)

1986

Idem: Volume 2: The Tender Passion.

(New York, Oxford University Press)

Gedenkboek van de tentoonstelling de vrouw 1813-1913.

1913

(Amsterdam, Meerhuizen)

Gerven, J. Van

1991

'Literatuur en burgerlijke emancipatie in de negentiende eeuw: een Antwerpse terreinverkenning', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 45 jg, pp 145-174.

Gilbert, Sandra M.

1983

'Soldier' s Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War', in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol 8, nr 3, pp 422-450.

Gilbert, Sandra / Gubar, Susan

1984

The Madwoman in the Attic: the Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination.

(New Haven, Yale University Press)

Goedkoop, Hans

1993

'Die liebe Gott steckt im Detail!: over nut en nadeel van de biografie', in: *De Gids*, 156 jg, nr 2, pp 103-112.

Goekoop- De Jong van Beek en Donk, C.

1898

Hilda van Suylenburg.

(Amsterdam, s.n.)

Goldman, Dorothy (ed.)

1993

Women and World War 1: The Written Response.

(Houndmills, Macmillan)

Groshans, Suze

s.d.

'Een poort die openging', in: *In herinnering aan M. Meyboom door haar vrienden*. Samenstelling Cl. Bienfait, pp 39-41.

(s.l, Broederschapsfederatie)

1898

Iets over vrouwenkleeding en gezondheid.

(Amsterdam, W. Versluys)

Den Haag '14-'18: fragmenten uit een dagboek. Tentoonstellingscatalogus.

1986

(Den Haag, Haags Gemeentemuseum)

Haegendoren, Mieke van

1976

'Hendrik de Man', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 227-232.

(Hasselt, Heideland-Orbis)

Hall, Lesley A.

1991

Hidden Anxieties: Male Sexuality, 1890-1950.

(Cambridge, Polity Press)

Hamilton, Ian

1993

'De twijfels van een biograaf', in: *Biografie Bulletin*, 3 jg, nr 2, pp 87-101.

Hancké, Lode

1993

'De Antwerpse politieke wereld tussen 1863 en 1930', in: *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*. Tentoonstellingscatalogus.

(Antwerpen, Antwerpen 93)

Hauff, Wilhelm

s.d.

Sämmtliche Werke.

(Leipzig, Philipp Reclam jr)

Helsen, Ludo

1976

'Maria Elisa Belpaire', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 13, pp 395-398.

(Hasselt, Heideland-Orbis)

Heymans, G.

1911

Psychologie der vrouwen.

(Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur)

Higonnet, Margaret Randolph / Jenson, Jane / Michel, Sonja (ed.)

1987

Behind the Lines: Gender and the Two World Wars.

(New Haven, Yale University Press)

Holmes, Richard

1985

Footsteps: Adventures of a Romantic Biographer.

(London, Hodder and Stoughton)

Holtrop, Aukje (ed.)

1979

Vrouwen rond de eeuwwisseling.

(Amsterdam, De Arbeiderspers)

Hoonakker, Ernst W.

1992

Geschiedenis van de contraceptie. Geboortenbeperking van de oudheid tot nu.

(Den Haag, Uitgeverij BZZTôH)

Italie-Van Embden, W. Van

s.d.

'Margaretha Meyboom', in: J. Riemens-Reurslag (ed.), *Het vrouwenjaarboek*, pp 183-189.

(Amsterdam, H.J.W. Becht)

Eerste jaarverslag van de tentoonstelling van vrouwenarbeid 1898.

(s.l., s.d.)

Jansz, Ulla

1988

'Van wetenschap naar verstrooiing: een afgebroken biografisch onderzoek', in: Mieke Aerts e.a.: *Naar het leven: Feminisme en biografisch onderzoek*,

pp 128-137.

(Amsterdam, SUA)

1990

Denken over sekse in de eerste feministische golf.

(Amsterdam, Sara/Van Gennep)

Jelinek, Estelle C. (ed.)

1980

Women's Autobiography: Essays in Criticism.

(Bloomington, Indiana University Press)

Jonckbloet, G.

1912

Jonkvrouwe Anna de Savornin Lohman in en uit hare werken.

(Leiden, G.F. Théonville)

Jungius, Marie

1901

Een woord over het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid.

(Amsterdam, W. Versluys)

Kalshoven-Brester, Hedda

1991

Ik denk zoveel aan jullie: Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949. (Amsterdam, Uitgeverij Contact)

Klinkenberg, J.A..

s.d.

Houd wat gij hebt: schets van het 25-jarig bestaan van de zondagsscholen der hersteld Evangelisch Luthersche gemeente 1873-1898.

(s.l., s.n.)

Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne

1915-1920

'Over boeken van schrijfsters'. In 35 delen verschenen, in: *De Nieuwe Gids* 30 jg tot 35 jg.

Knap, Ger. H.

[1956]

Gekroonde koopvaart: reisresultaat van honderd jaar zeevaart door de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij

[Amsterdam, s.n.]

Kriegsalbum von Gent.

1916

(Gent, Photographischen Abteilung der Kommandatur Gent)

Kuiper, Anne (ed.)

1991

De muze in het bagagerek: Nederlandse schrijfsters in den vreemde. (Amsterdam, Uitgeverij Veen)

Laarman, Julia B.

1987

'Tets over Margaretha Meyboom en Westerbro', in: *Kroniek: orgaan van de historische vereniging Rijswijk*, 1, pp 16-19.

Laeken, Viviane Van

1981

J.E. Buschmann (1814-1853), de stichter van de naar hem genoemde Antwerpse uitgeverij.

(Leuven, KUL, dissertatie)

Laethem, R. Van

1958

Lodewijk Lievevrouw-Coopman als folklorist.

(Gent, RUG, dissertatie)

Lakmaker, Henriette

1988

Zij ging gansch en al in haar métier op: vrouwen in de journalistiek in Nederland 1880-1914.

(Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, dissertatie)

Leeuw, K.P.C. De

1991

Kleding in Nederland 1813-1920: van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kledinggedrag.

(Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant)

Lem, Anton van der

1992

'Who is who?: Het verzamelen of uitgeven van brieven', in: *Biografie Bulletin*, 2 jg, nr 1, pp 41- 48.

1993

'That brightens an archivists day ': Voorouderonderzoek in de archieven', in: *Biografie Bulletin* 3 jg, nr 1, pp 61-67.

Leten, Sabine

1979

Charles Doudelet: illustrateur.
(Brussel, ULB, dissertatie)

Levine, Philippa

1990

Feminist Lives in Victorian England: Private Roles and Public Commitment.
(Oxford, Basil Blackwell)

Liebaers, Herman

1964

Hélène Swarths Zuidnederlandse jaren.
(Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde)

Lissens, J. Paul / Ruyssevelt, Antoon Van

1990

Frans Huygelen, Beeldhouwer 1878-1940: publikatie bij de gelijknamige tentoonstelling 15 december 1990-3 maart 1991.
(Antwerpen, AMVC)

Loo, Georges H. De

1902

Exposition de tableaux flamands des XIVe, XVe, et XVIe siècles. Catalogue critique.
(Gent, A. Siffer)

Manis, Jerome G.

1992

'The Aleatory Element in Biography', in: *Biography: an Interdisciplinary Quarterly*, 15jg, nr 4, pp 390-399.

Meir, G.

1932

Pol de Mont. Een studie over zijn leven en zijn werk.
(Antwerpen, De Sikkell)

Meertens, P.J.

1957

'Jan Derek Domela Nieuwenhuis Nyegaard', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, 1956-1957.*
(Leiden, E.J.Brill)

Meulenbelt, Anja (ed.)

1985

Wie weegt de woorden: de auteur en haar werk.
(Amsterdam, Uitgeverij Sara)

Musschoot, Anne Marie

1993

'Literature in Belgium from a European Perspective', in: *Dutch Crossing*, nr 49, pp 28-40.

Nadel, Ira Bruce

1985

Biography: Fiction, Fact and Form.
(London, Macmillan)

Naeff, Top

1988

Zo was het ongeveer: contouren van een schrijversleven.
(Utrecht, HES)

Nederlandsche Vegetariërsbond

s.d.

Leven en Laten Leven 1894-1944. Opgedragen aan Suze Groshans en Ir. Felix Ort.
(s.l.)

Nieuwe Rotterdamsche Courant, met Overzicht en Kroniek van het Eerste Oorlogsjaar 1914/15. Bijvoegsel van de ...

s.d.

Olney, James (ed.)

1980

Autobiography: Essays Theoretical and Critical.
(Princeton, Princeton University Press)

Olsen, Donald

1991

De stad als kunstwerk: Londen, Parijs, Wenen 1814-1914.
(Amsterdam, Agon)

Oukhow, Michel

1976

'Jan van Rijswijk', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 13, pp 399-402.
(Hasselt, Heideland-Orbis)

Persyn, Jan

1963

De wording van het tijdschrift 'Dietsche Warande en Belfort' en zijn ontwikkeling onder de redactie van Em. Vliebergh en Jul. Persyn. 1900-1924).
(Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde)

Peterson, M. Jeanne

1989

Family, Love and Work in the Lives of Victorian Gentlewomen.
(Bloomington, Indiana University Press)

Plemp van Duiveland, L.J.

1924

Journalistiek in Nederland.
(Den Haag, H.P. Leopold)

Polak, Inge (ed.)

1984

Geloof mij vrij, mevrouw: een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870 en 1920.

(Amsterdam, Sara)

Ratinckx, H.

1898-1910

Le double Guide commercial ou Livre d' Adresses de la Ville d' Anvers pour l' année ...

(Antwerpen, Ratinckx)

Rigby, E.

1845

'Lady Travellers', in: *Quarterly Review*, deel 76, nr 151, pp 98-137.

Robbers, H.

1908

'Over boeken van vrouwen', in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 18 jg, deel 35, pp 281-286 en pp 353-358.

Roemans, R.

1930

Bibliographie van de Moderne Vlaamsche Literatuur, 1893-1930. Deel 1: De Vlaamsche Tijdschriften.

(Kortrijk, Steenlandt)

1969

Dr Leonard Willems (1864-1938).

(Brussel, de Kogge)

Romein, Jan

1951

De biografie.

(Amsterdam, E.M. Querido's)

1967

Op het breukvlak van twee eeuwen.

(Leiden, E.J. Brill / Amsterdam, EM Querido's)

Romein-Verschoor, Annie

1975

Omzien in verwondering. Herinneringen.

(Amsterdam, De Arbeiderspers)

1977

De Nederlandse romanschrijfster na 1880.

(Nijmegen, SUN)

Roose, Benoit A.

1948

De wijze vrouw van Vlaanderen: het leven van Marie-Elisabeth Belpaire.

(Antwerpen, Mercurius)

Rubinstein, David

1986

Before the Suffragettes: Women's Emancipation in the 1890's.

(Brighton, The Harvester Press)

- Russell, Mary**
1986
The Blessings of a Good Thick Skirt.
(London, Collins)
- Rutgers, J.**
1900
Een boek voor jonge vrouwen en meisjes. Wenken voor het geslachtsleven.
(Amsterdam, Daniëls)
- Rutten, M. / Weisgerber, J. (ed.)**
1988
Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit: de opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck - Stijns tot L.P. Boon (1888-1946).
(Antwerpen, Standaard)
- Salomons, Annie**
1984
Herinneringen uit de oude tijd aan schrijvers die ik persoonlijk gekend heb.
Definitieve uitgave, voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick.
(Amsterdam, De Arbeiderspers)
- Sanders, Valerie**
1989
The Private Lives of Victorian Women: Autobiography in Nineteenth-Century England. (New York, Harvester Wheatsheaf)
- Schipper, Mineke / Schmitz, Peter (ed.)**
1991
Ik is anders: Autobiografie in verschillende culturen.
(Baarn, Ambo)
- Schmook, Ger**
1934
Het oude en het nieuwe kinderboek.
(Antwerpen, De Sikkell)
- Schwegman, Marjan**
1988
'Ziekte en feminisme: de levensgeschiedenis van Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)', in: Mieke Aerts e.a.: *Naar het leven: feminisme en biografisch onderzoek*, pp 91-102
(Amsterdam, SUA)
1989
Feminisme als boetedoening: biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)
(Den Haag, Nijgh en Van Ditmar Universitair)
- Sellers, Susan (ed.)**
1991
Feminist Criticism: Theory and Practice.
(New York, Harvester Wheatsheaf)
- Sherry, Ruth**
1988
Studying Women's Writing: an Introduction.
(London, Edward Arnold)

Showalter, Elaine

1986

'Feministische Literatuurkritiek in de wildernis: pluralisme en de feministische kritiek', in: *Sarafaan*, 2 jg, pp 21-47.

1991

Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle.
(London, Bloomsbury)

Showalter, Elaine (ed.)

1985

The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory.
(New York, Pantheon Books)

1989

Speaking of Gender.
(New York, Routledge)

Simons, Ludo

1984-1987

Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen.
(Tielt, Lannoo)

Sman, M.-C. Van der / Loonstra M.

1991

'Den Haag groet koningin Emma', in: *Antiek*, 25 jg, nr 6, pp 293-299.

Smet, Gilbert De

1976

'Jozef Goossenaerts', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 14, pp 161-164.
(Hasselt, Heideland-Orbis)

Smissaert, Emiel

1990

1885-1886: 'Al moeite om niet?', in: *Recht door zee: bijdragen tot de geschiedenis van de Socialistische Arbeidersbeweging in het arrondissement Oostende-Veurne-Diksmuide (tot 1940)*, pp 13-22.
(Oostende, SP federatie Oostende-Veurne-Diksmuide)

Soest, Marjo van

1990

'Wat drijft de biograaf', in: J. Anthierens e.a., *Aspecten van de literaire biografie*, pp 40-46.
(Kampen, Kok Agora)

Somerville, E. OE. / Ross, Martin

1991

In the Vine Country.
(Londen, Virago Press)

Spight, P.

1985

Het ontstaan van de autobiografie in Nederland.
(Amsterdam, G.A. Van Oorschot)

Stadsboek Antwerpen.

1989

(Leuven, Kritak)

Stallaert, Rik / Schokkaert, Luc

1987

Onder dak: een eeuw volks- en gildehuizen.
(Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen)

Stamperius, Hannemieke

1980

Vrouwen en literatuur: een inleiding.
(Amsterdam, Wetenschappelijke uitgeverij)

Stanley, Liz

1986

'Biography as Microscope or Kaleidoscope? The Case of Hannah Cullwick's Relationship with Arthur Munby', in: *Studies in Sexual Politics*, 13/14, pp 28-46
1987

'Some Thoughts on Editing Hannah Cullwick's Diaries', in: *Studies in Sexual Politics*, 16, pp 88-99.

Steakley, James D.

1989

'Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair in Wilhelmin Germany', in: M. Bauml Duberman, *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, pp 233-263.
(New York, Hecho & Dresden)

Streuvels, Stijn

s.d.

In oorlogstijd.
(Amsterdam, L.J. Veen)
1979

In oorlogstijd: Het volledige dagboek van de eerste wereldoorlog. Uitgegeven door Luc Schepens.
(Brugge, Orion)

Sunaert, Rita

1990

De geschiedenis van de Gentse Staatskerk (Brabantdam) en Zendingkerk (Rabot) 1815-1914.
(Gent, RUG, dissertatie)

Swarth, Hélène

1964

Brieven aan Pol de Mont. Uitgegeven door Herman Liebaers.
(Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal-en Letterkunde)

Szavai, Janos

1984

The Autobiography.
(Budapest, Akadémiai Kiadó)

Tichelen, Hendrik Van

1928

Over boeken voor kinderen: studie ten gerieve van leerkrachten, ouders, bibliothekarissen.
(Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel)

1952

Over boeken voor kindsheid en jeugd: studie ten gerieve van leerkrachten, ouders en bibliothekarissen.
(Antwerpen, Uitgeverij Ontwikkeling)

Tylee, Claire M.

1990

The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914-64.

(Basingstoke, Macmillan)

Vaartjes, Gé

1993

'Van je familie moet je het hebben: Ina Boudier-Bakker in de ban van haar voorouders', in: *Biografie Bulletin*, 3 jg, nr 1, pp 50-60.

Vanacker, Daniël

1974

'Het persfenomeen 'De Vlaamsche Post' (1915-1916)', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 33 jg, nr 4-5, pp 233-264.

1984

'Vlaams verzet tegen De Vlaamsche Post', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 43 jg, nr 3, pp 141-166.

1991

Het aktivistisch avontuur.

(Gent, Stichting Mens en Cultuur)

Vandereycken, Walter / Deth, Ron Van

1988

'Vrouwen in het spanningsveld van de Victoriaanse seksualiteit', in: *Tijdschrift voor Seksuologie*, 12 jg, nr 3, pp 173-180.

Vandevoorde, H.

1990

'De femme fatale. Een anti-typologische verkenning', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 44 jg, pp 123-136.

Velle, Karel / Viaene, Patrick

1984

Lichaam en hygiëne: naar de wortels van de huidige gezondheidscultuur. Tentoonstellingscatalogus.

(Gent - Leuven, MA.T. - Kritak)

Velthoven, H. Van

1992

E. de Laveleye en de Vlaamse kwestie.

(Gent, Liberaal Archief)

Vergauwen, Jan

1980

'De zaak Eulenburg', in: *Link, homomaandblad*, 1 jg, nr 1, pp 34-35.

Verhelst, J.

1966

'De Antwerpse drukkerijen 1794-1914', in: *De Gulden Passer*, 44 jg, pp 8-216.

Een verhaal over vrouwen 1830-1980. Tentoonstellingscatalogus.

1980

(Brussel, BBL)

Verslagen der congressen gehouden bij gelegenheid van de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid.

1898

(Amsterdam, W. Versluys)

Vervliet, Raymond

1976

'Pol de Mont', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 13, pp 421-424.

(Hasselt, Heideland-Orbis)

1982

De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914.

(Gent, RUG, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte)

Victor, René

1976

'Max Rooses', in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 13, pp 343-346

(Hasselt, Heideland-Orbis)

Vos, Mieke de

1989

Vrouwengeschiedenis: herstory en history.

(Lelystad, IVIO, AO reeks 2262)

Vries, Theun de

1992

'Geen biografie is ooit 'de definitieve': een aperçu', in: *Biografie Bulletin*, 2 jg, nr 2 & 3, pp 108-109.

Waard, Elly de

1987

Sara: vier vrouwen over tien jaar feministisch uitgeven.

(Amsterdam, Sara/Van Gennep)

Wagner, Anna / Henkels, Herbert

1984

Suze Robertson.

(Den Haag, Nijgh en Van Ditmar)

Wandt, H.

[1920]

Etappenleven te Gent.: kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting. Deel 1.

(Ledeberg, H. Janssens)

[1920-1921]

Vie d' Etape à Gand. Deel 1 en 2.

(Ledeberg, H. Janssens)

1928

Erotik und spionage in der Etappe Gent.

(Wien, Agis-Verlag)

Weerdt, Denise De

1980

'Zoé, Isabelle, Louise en de anderen...', in: *Een verhaal over vrouwen 1830-1980. Tentoonstellingscatalogoog.* pp 15-41.

(Brussel, BBL)

Weghe, Robert Vande

1977

Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen.
(Antwerpen, Mercurius)

Dubbele Wegwijzer der Stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen .

1910-1918

(Gent, Vander Haeghen)

Werker- Beaujon, C.M. / Wichmann, Clara / Werker, W.H.M.

1914

De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk: encyclopaedisch handboek. Deel I.
(Amsterdam, Elsevier)

Wezel, G. Van

1985

'Waarde Mejuffrouw Marius: brieven van Jan Toorop', in: *Jong Holland*, 1jg nr 4, pp 2-27.

Wils, Lode

1974

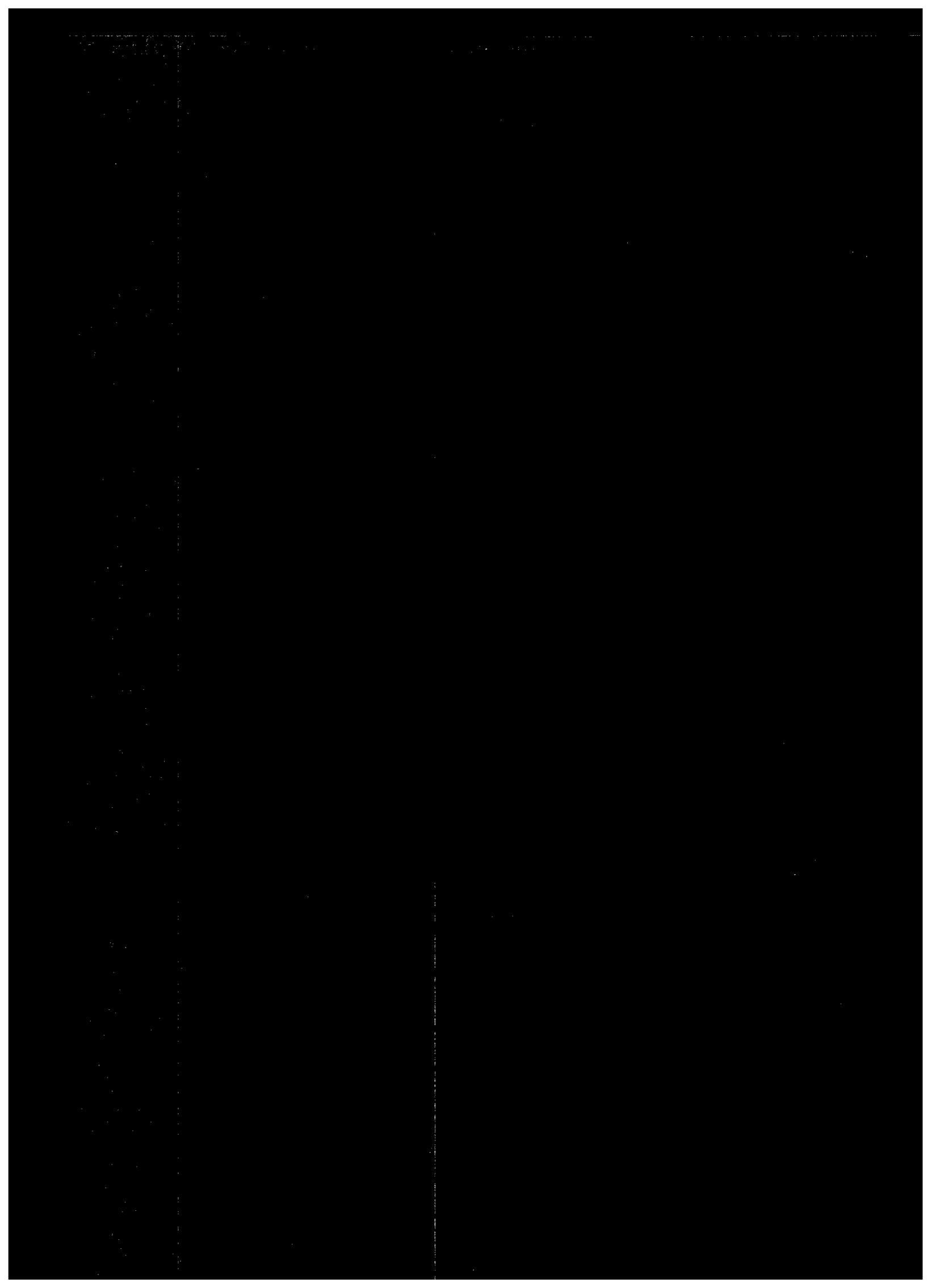
Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de eerste wereldoorlog. (Leuven, Davidsfonds)

Witte, Pol De

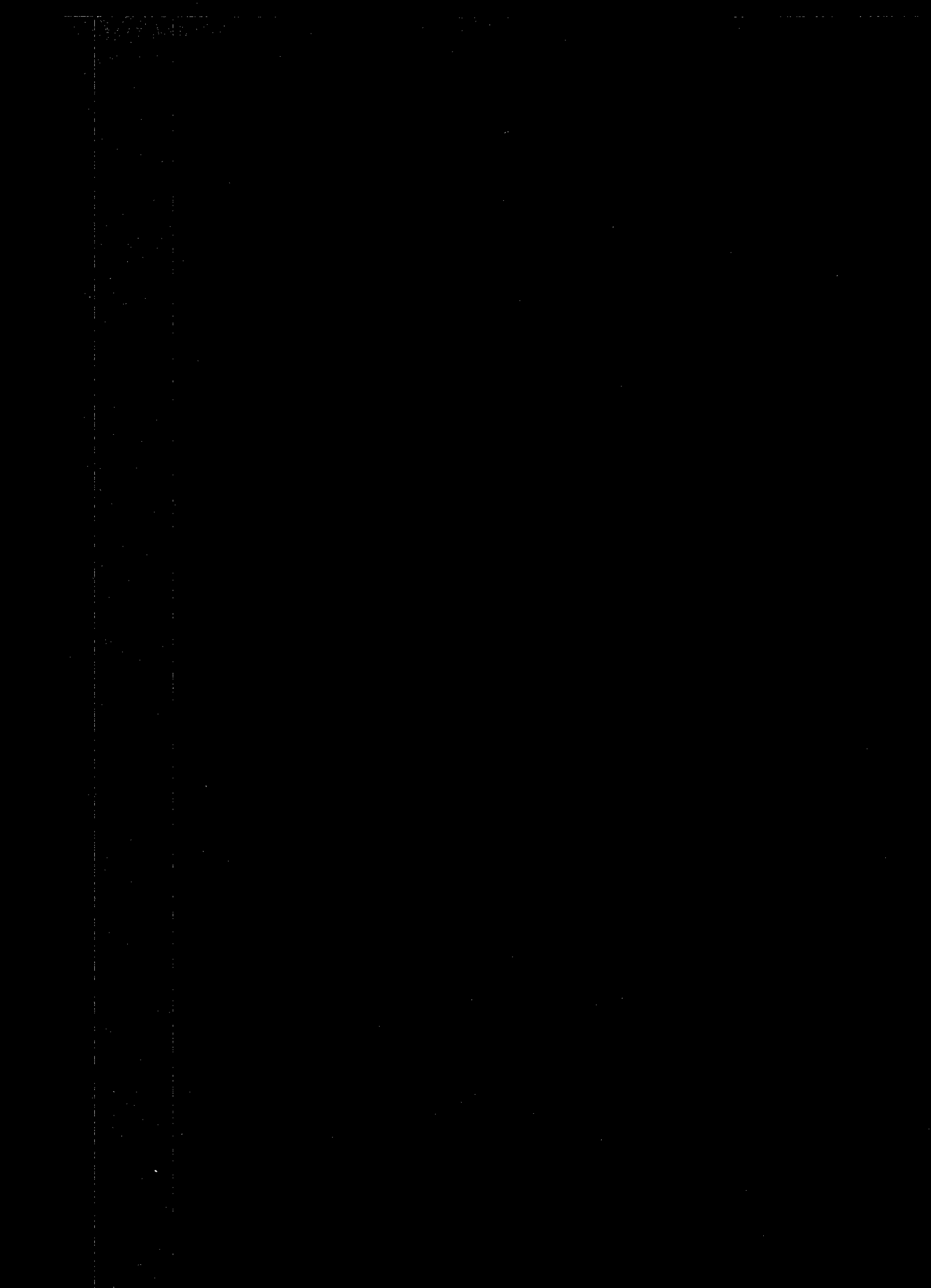
1986

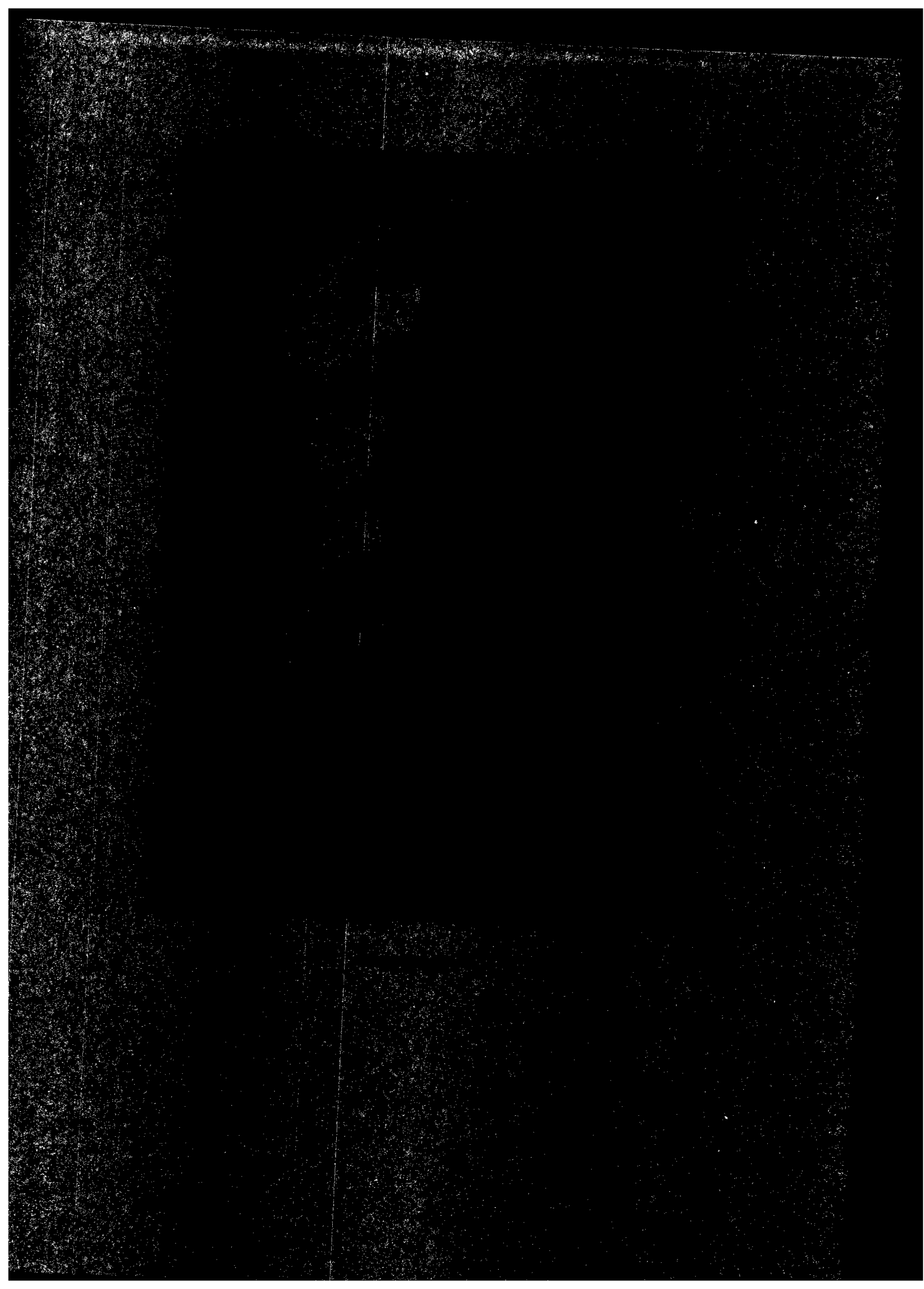
Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden leefden (1848-1918). Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek.
(Leuven, Kritak)

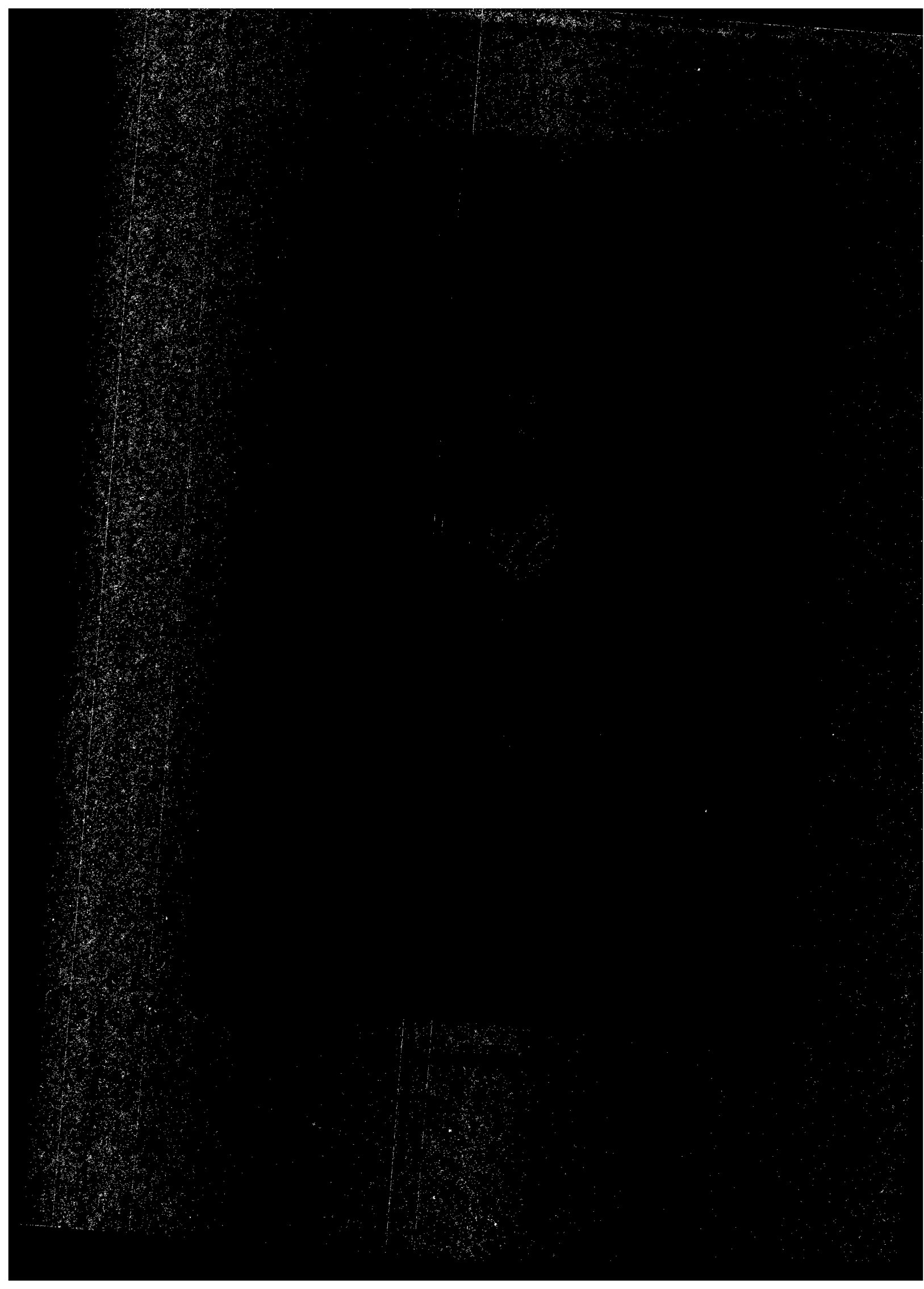
Illustraties

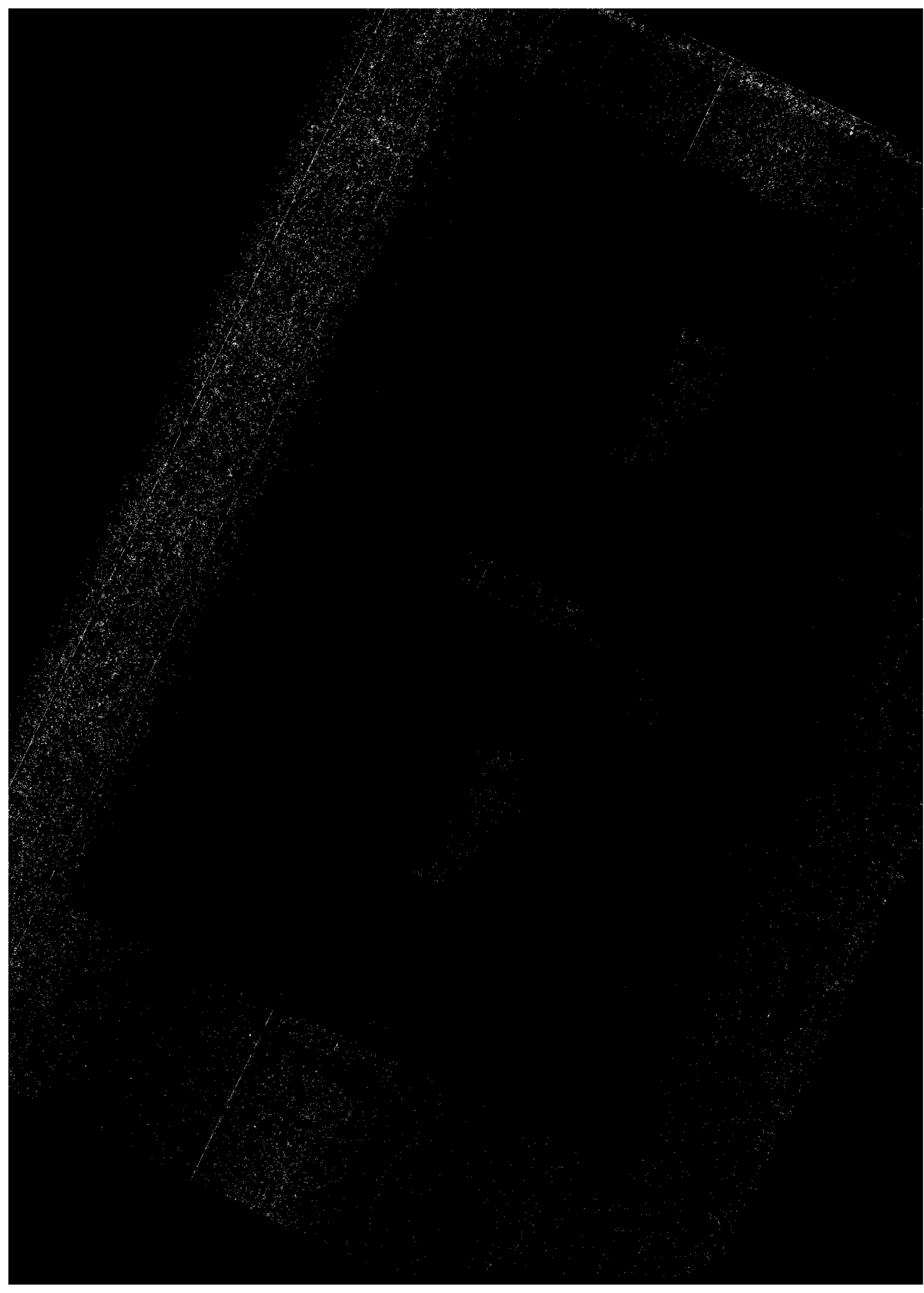

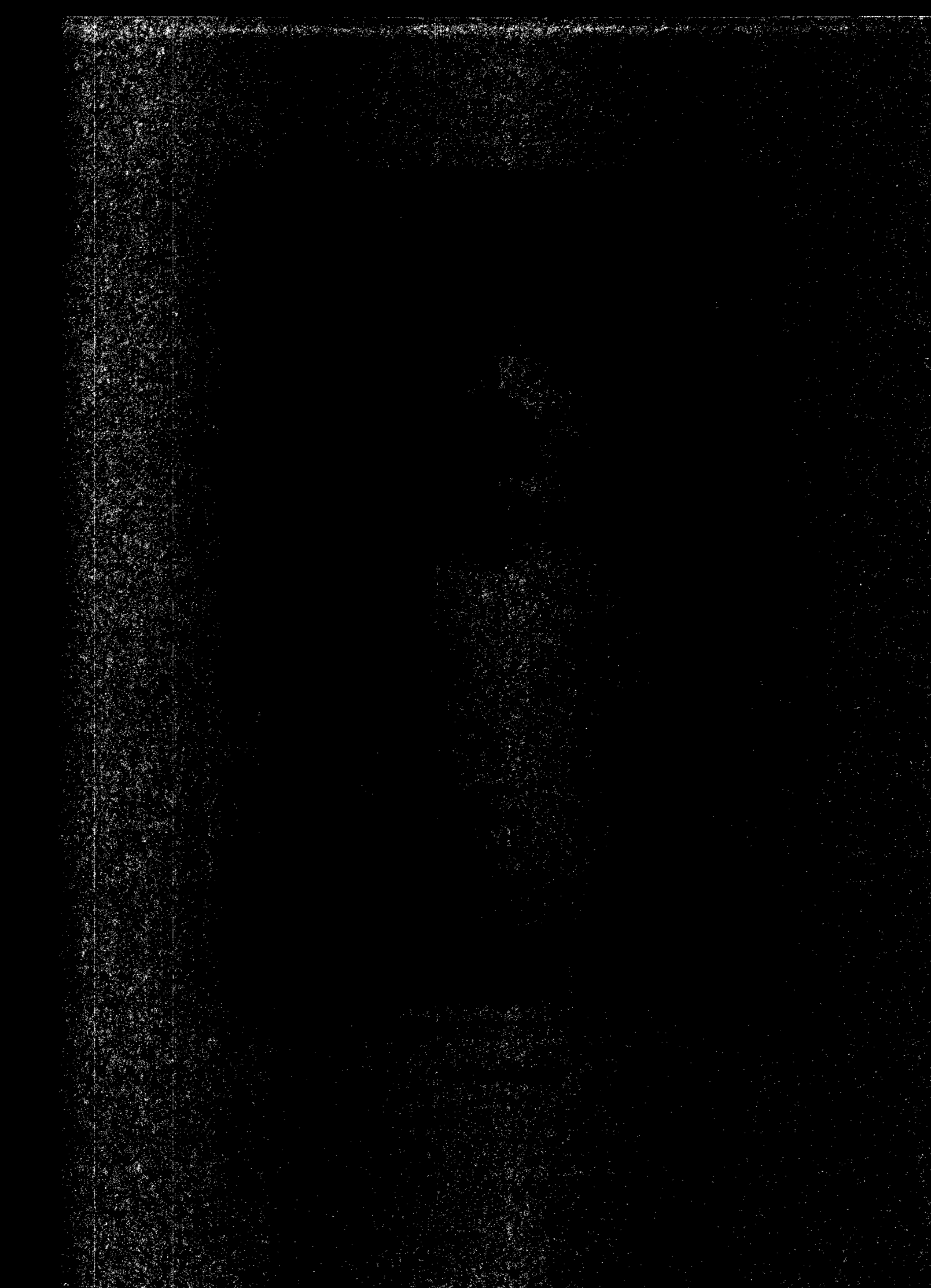
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

Herkomst van de illustraties

Foto 1: Singel 105, Amsterdam

Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijk Archiefdienst Amsterdam

Foto 2: Carolina van der Hucht-Kerkhoven, Johan Carel van der Hucht

Stichting Iconografisch Bureau, Den Haag

Foto 3: Paul Buschmann jr, Jan van Beers jr, Hendrika van Beers-Mertens, 1896

AMVC

Foto 4: Paul Buschmann sr, Henriette van Beers

AMVC

Foto 5: Leonard Willems

AMVC

Foto 6: Marie Belpaire

AMVC

Foto 7: Elsa van Rijswijck

Privé-archief Mevrouw M. Buschmann-Baert

Foto 8: Paul Buschmann jr

Privé-archief Mevrouw M. Buschmann-Baert

Foto 9: Jan Buschmann

Privé-archief Mevrouw M. Buschmann-Baert

Index

Index

- Abramsz., A.P. 116
Adams (Gezusters) 79
Ailly, Anna Jacoba d' 22, 27
Ailly, Arnold Jan d' 22
Ailly, E.A. d' 27, 89
Alberdingk Thijm, Jozef 64
Algemeen Kunstverbond voor beide Vlaanderen 92
Algemeen Nederlandsch Verbond, Gent 81, 88
Amerongen, Zendelingendiaconessen 124
Amstel 32
Amsterdam 21, 25, 32, 150
 Brouwersgracht 22
 Ceintuurbaan 29
 Heerengracht 22, 27
 Oude Zijds Voorburgwal 105
 Prinsengracht 22
 Singel 22, 29, 105
 Staalstraat 26
 Weesperzijde 44
 Zondagsschool 29, 105
Androcles 24, 33, 34, 35, 111, 123, 130
Antwerpen 30, 38, 48, 55, 96, 115, 117, 147, 159
 Academie voor Schone Kunsten 42, 46
 Arthur Goemaerelei 77, 111, 115
 Cuylitsstraat 52
 Firma Hüger 79
 Handelslei 47
 Hoger Kunstinstituut 73
 Israëlietenstraat 46
 Italiëlei 47
 Koninklijk Atheneum 42, 46, 48, 51
 Lange Ruyschbroekstraat 80
 Museum van Schone Kunsten 63, 71, 117, 118
 Ossenmarkt 46
 Plantijn-Moretus Museum 77
 Rijnpoortvest 47
 Rubenshuis 77
 Rue de l' Epoque 79
 Tweelingenstraat 80
 Van Arteveldestraat 45
 Vlaamse Conferentie der Balie 71
 Wereldtentoonstelling, 1894 49
 Zoo 89
 Zurenborg 44, 80
Aragon, Catharina van 132
Arnolfi, Jan 141

Arras, Jozef 66
 Art 62
Art Flamand et Hollandais, L' 62, 120
Arts, Les 99
 Ashtead 100
 Austen, Jane 69, 139
 Azurenkust 56
 Baai van Sorrento 56
Bædeker 13, 56, 57, 146
 Baertsoen, Marc 148
 Bake, Johanna Bertha 108
 Batavia 24, 26
 Beaulieu 33
 Beaune 56
 Beernem 82
 Beers, Henriette van 47, 48, 54, 67
 Beers, Ida van 47
 Beers, Jan jr van 47, 74, 76
 Beers, Jan sr van 42, 47, 48, 58, 64
 Beers, Josefa van 47, 75
 Beers, Maria van 47
 Beets, Nicolaas 27, 89, 139
Belfort, Het 64
Belgische Standaard, De 99
 Belinfante, Emmy 145
 Belpaire, Marie 13, 47, 49, 53, 54, 56, 63, 64, 70, 99, 101, 130, 134, 135, 137, 139, 144, 159
 Benjamins Antiquariat, John 40
 Benoît, Peter 47, 64
 Berlage, Hendrik 59, 60
Berliner Tageblatt 148
 Bern 56
 Berragan, 86, 91
 Besançon 75
 Beynen, Laurens 27
 Biemans, Adolphina 53, 96
 Bjørnson, Bjørnstjerne 105
 Blaricum
 Drukkerij Vrede 35
 Kolonie van de Internationale Broederschap 37, 107
 Vrede 37
 Blockx, Jan 47
 Bloody Mary 132
 Boch, Faïencefabriek (Septfontaines) 46
 Boddaert, Marie 34, 35, 43, 123, 128, 129, 133, 139
 Boerenoorlog 150
 Bokkes, Clara 107
 Boleyn, Anna 132
 Bonds of Mercy 34
 Borel, Henri 69, 71, 121, 123, 125
 Borms, August 117
 Bottinga, C. 34
 Braet von Ueberfeldt, Jan 23
 Braey, Michel de 47
 Braun, Emiel 83
 Bremen 56
 Brugge 82
 Tentoonstelling Gulden Vlies, 1907 146

Brussel

- Hooger Instituut voor Kunstwetenschap en Oudheidkunde 50
Salon des Beaux-Arts, 1907 146
Bruyne, Camille de 88
Burlington Magazine, The 99
Buschmann (Familie) 159
Buschmann (Mevrouw) (zie Beers, Henriette van)
Buschmann, Gustave 46, 73, 97
Buschmann, Jan 118
Buschmann, Joseph.-Ernest 46
Buschmann, Paul jr 13, 17, 43, 48, 60, 67, 71, 72, 77, 89, 92, 96, 102, 109, 118, 131, 132, 144, 146, 160
 Jacob Jordaens 57, 72
 Reisaantekeningen. Naar Schotland 55
Buschmann, Paul sr 40, 41, 46, 48, 58, 64, 66, 73
Buschmann, Suzanne 96
Buuren, Marie van 34, 35
Buysse, Cyriel 50, 123
Cabbé Roquebrune 76
Calcar, Elise van 34, 35, 134
Callier (Familie) 81
Canada 51, 101
Cannes 76
Capri 56
Carrington, Charles 54
Castell, Alexander
 Gäste 150
Catalogus Epistularum Neerlandicarum (CEN) 14
Caterham
 Rosebank 109
Cauwelaert, Frans van 100
Centraal Register van Particuliere Archieven 14
Centraal Vlaamsch Persbureau 102
Centrale Brievencatalogus Nederland (zie Catalogus Epistularum Neerlandicarum)
Charante, Jane Elisabeth van 26
Chenay, Joanna van 141
China 101
Chreestarchia (zie Soest. Chreestarchia)
Christiania (Oslo) 101
Clercq, René De 42
Cloribus, Alida Wijnanda 21
Cock, Carl de 92
Coenen, Frans 61
Coevoet (Familie) 81
Cogen, Anna (zie Weert, Anna de)
Cohen Stuart (Mevrouw) 89
Cohen Stuart, Martinus 27
Compiègne 150
Conscience, Hendrik 64
 Hoe men schilder wordt 46
Coöperatieve Vrouwenbond 108
Cornette, Arthur 50, 74, 115, 119
Correspondentieblad van den Nederlandschen Kinderbond 34, 124, 129
Couperus, Louis 50, 61
Courtens, Frans 137, 138
Cramer, Suzanna 29
Cuppens, August 47
Daal, Marie (Carolina van der Hucht) 34

Damesleesmuseum 106
 Davidsfonds, Gent 88
 De Panne 99, 101
 Dekker, Rudolf 16
 Delen, Adriaan 118, 119
 Den Haag 31, 32, 38, 69, 117, 121
 Archipelbuurt 124
 Franklinstraat 125
 Hugo de Grootstraat 125
 Huize Irene 124, 125
 Huize Westeinde 121
 Laan van Meerdervoort 110
 Nassauplein 106
 Noordeinde 106
 Pijnboomstraat 110
 Scheveningse Bosjes 124
 Sneeuwbalstraat 125
 Soendastraat 124
 Westeinde 121
 Dendermonde 82
 Denemarken 56, 105
 Denucé, Jan 77
 Departement van Nijverheid en Arbeid 102
 Destrée, Jules 116
 Dickens, Charles 30, 139
 Diek (Boer) 24
 Diepenveen 108
Dierenbescherming 122, 123, 125
Dietsche Warande 30, 54, 64
Dietsche Warande en Belfort 47, 56, 64, 94, 133, 139, 159
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Jacob (zie Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Kootje)
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Jan Derek 81, 86, 90, 91, 94, 118, 135
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Kootje 82
 Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 82, 91
 Donnet, Fernand 139
 Doorman, Christine 27, 123
 Doorman, J.H. 126
 Doorn 31
 Doornik
 Koninklijk Atheneum 42
 Doudelet, Karel 13, 43, 52, 54, 55, 58, 62, 75, 93, 137
 Duitsland 123
 Dunnewold, G. 34
 Dunnewold, J. 34
 Dyck, Van 65
 Eckert, 94
 Edinburgh 55
 Eeden, Frederik van 34, 37, 68, 75, 108, 134, 139
 De Nieuwe Gids-beweging in Holland 71
 Van de koele meren des doods 69
 Eggen, Jan 81
 Eigen Leven 64
 Eliot, George 139
 Ellecom 32
Elsevier Geïllustreerd Maandschrift 41, 98, 131
 Engeland 31, 55, 149
 Eulenburg, Philipp von 132
 Eyck, Jan van 141

Feith, Jan 123
 Feith, Rhijnvis 16
 Filips II (Koning) 132
 Flamenpolitik 87
 Fles, Etha 61
 Florence 54, 55, 138
 Fordeyn, 93
 Fra Angelico 71, 134
 Frankfurt 75
 Fredericq, Nica 77
 Fredericq, Paul 63, 73, 77, 81, 83, 84, 87, 88, 90, 144, 148
 Fredericq, Simon 81
 Fris, Victor 81
 Gallis, Jules 57, 119
 Garcia, M. 34
 Gasfabriek
 Zeist 110
 Zutphen 110, 122
 Zwolle 26
 Geel, 146
 Geer, de (Baron) 31
 Geinger, Jozef 93
 Gent 159
 Coupure 82
 Multatulikring 85
 Ottogracht 92
 Protestantse Gemeente Brabantdam 18, 81
 St Pietersnieuwstraat 85
 Universiteit 77, 117
 Universiteitsbibliotheek 18, 91, 122, 146
 Veldstraat 83
 Vooruit 85, 86, 91, 155
 Gezelle, Guido 41, 68, 139
Gids, De 63, 128
 Ginniken, Jacques van 142
 Give, Carolina de 52, 53
 Give, Cathérine de (zie Give, Carolina de)
 Glasgow 55
 Goes 110
 Goossenaerts, Jozef 92
 Greenwich 55
 Groningen 37
 Groshans, Suze 34, 35, 37, 106, 123, 124, 129
Guide Archéologique de Gand 81
 Haarlem 26, 32, 37, 70
 Aelbergstraat 27
 Zijlweg 27
 Haeghen, Edgar Vander 83
 Haeren, Emilie Van 46
 Hallett (Familie) 85, 147, 149
 Hallett, Clara 79
 Hallett, George Henry 79
 Hallett, Georgie (zie Hallett, Joris)
 Hallett, Gordon 79
 Hallett, Joris 79, 86
 Hallett, Josken (zie Hallett, Joris)
 Hallett, Theo 79
 Hallett, Winifred 80

Hamburg 56
 Harencarpel, Arnoldina Wilhelmina Johanna van 29, 122
 Haverkotte (Mevrouw) 35
 Heemskerk (Mevrouw) 125
 Heijermans, Herman 123
 Hendrik (Koning) 132
 Hens, Frans 137
 Herckenrath, Ad. 90
 Heremans (Familie) 81
 Hichtum, Nienke van 36
Hilda van Suylenburg 36
 Hilversum
 Lelie, De 69
 Hoek, Bastiana Klasena van der 110
 Holl, E. de 34
Hollandia 60
Hollandsche Lelie, De 111, 149
 Hoogenbirk, A.J. 30
 Horatio 71
 Hucht, Carolina van der (zie ook Daal, Marie), 25, 29, 31, 32, 35, 37, 69, 93, 123, 124, 130
 Hucht, Jan Pieter van der 32
 Hucht, Johan Carel van der 32, 33
 Hucht-kring, Van der (zie Van der Hucht-kring)
 Hugenholtz, J.B.T. 33
 Hüger, Firma 79
 Hugo, Victor 46
Huis Oud en Nieuw, Het 98
 Hulst, Maarten 108
 Huygelen, Frans 42, 54, 75
 Ibsen, Hendrik 105
Illustrierter Kriegs-Kurier 148
Indépendance Belge, L' 100
 Indië 26, 32
 Ingels, Domien 92
 Ingooigem 90
 Italië 55, 56
 Jacks, William
 Robert Burns in Other Tongues 44
 Jérôme K. Jérôme
 Three Men in a Boat 35, 44
 Jespersen, Otto 142
 Joe (zie Arras, Jozef)
 John Benjamins Antiquariat 40
 Jonckbloet, G. 110
Jong Vlaanderen 42, 87
 Jonker, Evert Roelof 124
 Jordaens, Jacob 50, 57, 72, 89, 132
Jugend 148
 Jungius, Marie 34, 35, 37, 43, 106, 123, 128, 129
 Kat, A. 34
 Kayser, J.L., (Firma, Parijs) 27
 Kemna, Adolf 47
 Kerkhoven, Carolina (zie Hucht, Carolina van der)
 Kingsley, Charles 139
 Kipling, Rudyard 139
Kleine Androcles 34, 111, 123, 125
 Kloos, Willem 139

Kobe (Japan) 101
 Kol, Henri Hubert Van 36
 Kol, Nellie Van 36, 123, 134
 Bibliotheek voor Jongens en Meisjes 36
 Nellie's Volkskinderbibliotheek 36
 Kollewijn-spelling 43, 144
 Koninckx, Willy 119
 Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij 32
 Kooij Van Zeggelen, M.C. 109
 Kopenhagen 56
 Krienen 130
 Kruissen, Johann Wilhelm Carl van 22, 28
Kunst en Leven 62
 Kuyck, Frans van 47
 Kuyk, (Consul) 94
 Kwatrecht 83
 Labouchère, Mevrouw 31
 Laet, Jan De 64
 Laey, O.K. De 140
 Lagerløf, Selma
 Gösta Berling 105
 Lanthé, (Firma, Parijs) 27
 Lapidoth, Frits 123, 134
 Lateur, Frank (zie Streuvels, Stijn)
 Lauff, Joseph von
 Die Mutter 152
 Laurillard, Eliza 34
 Laveleye, Emile de 81
 Leipzig 96
 Lemonnier, A. 100
 Leuven 83, 151
 Lewis, Clara (zie Hallett, Clara)
 Leys, Henri 88
 Li (Tante) (zie Hucht, Carolina van der)
 Lievevrouw Coopman, Lodewijk 86, 93
 Lievevrouw Coopman, Marie 86, 93
 Linnig 48
 Liverpool 27
 Londen 51, 55, 56
 Chelsea 31
 Hill Road, St John's Wood 96
 National Gallery 55, 141
 Looy, Jac van 61
 Loveling, Virginie 41, 50, 77, 148, 155
 Lübeck 56
 Luyten, Hendrik 136
 Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 129
 Maes, Baudewijn 93
 Maeterlinck, Maurice 50
 Mahy, 93
 Malmö 56
 Mamie (zie Belpaire, Marie)
 Man, Adolf de 47, 75
 Man, Bob de 75
 Man, Hendrik de 75
 Man, Robrecht de (zie Man, Bob de)
 Man, Yvonne de 75
 Manen, Van 33

Mansion, M. 101
 Marez, Hendrik de 52, 61
 Margate 102
 Marius, Grada
 De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw 61
 Marseille 26
Matin, Le 119
 Meert, Hippoliet 88
 Melle 83
 Mertens, F.H. 47
 Mertens, Karel 41
 Mesnil, Jac 61
 Meyboom, Margaretha 32, 105, 113, 123
 Mierop, Lodewijk van 37
 Mina 82, 86
 Minnaert, G.D. 88
 Minnie (zie Swindells, Elisabeth Amelia)
 Mol 146
 Mont, Pol de 30, 41, 48, 50, 59, 62, 63, 64, 65, 71, 89, 113, 117, 118, 122, 136, 138, 144, 160
 Jong Vlaanderen 42
 Kunst en Leven 62
 Lentesotternijen 42
 Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle 42
 Volkskunde 42
 Monte Carlo 76
 More, Thomas 65, 132
 Multatulikring 85
 München 55
 Napels 56
 Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid 35
 Nationaal Vlaams Verbond 88
 Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (zie Tentoonstelling)
 Nederlandsche Kinderbond 34
 Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren 123
 Nederlandse Ambassade 122
 Nederlandse Vegetariërsbond 37
Nellie's Volkskinderbibliotheek 36
Nieuwe Gids, De 41, 68, 71
Nieuws van den Dag, Het 105
 Nolthenius, Hugo 34, 37
 Noordling (zie Ven, Jan Van der)
 Noorwegen 101
 Notre Art 62
 Nürenberg 55
Onze Kunst 13, 15, 40, 61, 72, 96, 102, 109, 111, 115, 119, 159
Onze Kunst (Notre Art) 62
 Ortt, Felix 37, 123, 124
 Ortt, Henriette 37
 Ortt, Louis (zie Ortt, Felix)
 Oslo 101
 Ottawa 51
 Overijssel 22
 Overweg (Oma) (zie Rietberg, Anna Sophia Christina)
 Overweg, Berendina 22, 23, 110
 Overweg, Christina 22, 23
 Overweg, Cornelia 22, 24
 Overweg, Evert 22, 23

Overweg, Hendriena 22
 Overweg, Hendrika 22
 Overweg, Willem 22
 Paddenburg, Marten Van 24
 Paehlig, 115
 Parakansalak 32
 Parijs 46, 56, 76
 Firma F. Lanthé, Rue Rochambeau 27
 Firma J.L.Kayser 27
 Pauw I (zie Buschmann, Paul sr)
 Pauw II (zie Buschmann, Paul jr)
 Peeters, Edward 129
 Peking 101
 Penning, Willem Livinus jr 43
 Persyn, Jan 56, 65
 Persyn, Jules 65, 68, 139, 144, 145
 Petrograd 101
 Picard, Leo 88
 Plantijn-Moretus Museum (zie Antwerpen. Plantijn-Moretus Museum)
 Plato 139
 Poelgeest, 37
 Polak, Anna 35
 Pompei 56
 Porreij, Jacoba Maria Petronella (zie Kol, Nellie Van)
 Prikker, Thorn 61
 Protestantse Gemeente Brabantdam, Gent 18
 Puyvelde, Leo Van 77
Question d' enfants 155
 Rembrandt 54, 135, 141
Renaissance d' occident 119
 Rennes, Catharina Van 89
 Rens, Ferdinand 92
Revue d' Art, La 62
Revue du Nord, La 46
 Rhenen
 Villa Grebbestein 27
 Richard (s.j.)
 Het ware bidden 35
 Ridder, Camiel de 134
 Rietberg, Anna Sophia Christina 22, 23, 24
 Rijk, C. 34
 Rijswijck, Doka van 73, 74, 118
 Rijswijck, Elsa van 73, 96
 Rijswijck, Jan van 47, 48, 51, 64, 74
 Rijswijck, van (Mevrouw) (zie Biemans, Adolphina)
 Rijswijk 105, 107
 Churchillaan 107
 Kleiweg 107
 Rogghé, Karel Willem 81
 Rookmaker, Johanna Pieternella 26
 Roorda van Eysinga, S.F.W. 33
 Rooses, Max 41, 43, 44, 47, 48, 50, 61, 62, 63, 64, 74, 77, 89
 Rosseels, Emmanuel 27, 89
 Rotterdam 117
 Rudesheim 51
 Rusland 150
 Ruyck, G. De 94
 Ruyter, Michiel Adriaansz de 135

Sabbe, Maurits 58, 61
 Sanders van Loo, A.W.
 Achter de sterren 144
 Beatrijs 52
 Bob en ik 35
 Catalogus Museum van Schone kunsten, Antwerpen 63
 Cobbe en Deune 144
 De Moesvaele 25
 De ster van de zee 133
 De uitstervende das 122
 De vrije roek en de gevangen kraai 125, 161
 Duinrozen 69, 76
 Een persoonlijke herinnering aan Nikolaas Beets 28
 Evolutie 133
 Frederik de Groote van Zwaben 133
 Geduldig 144
 Gids voor Gent 81
 Herinneringen uit Gent 111
 Het domme visschertje 32
 Het ware bidden 35
 Jonge waterratten 35, 44, 126
 Kleine Lichten 34, 35, 122, 123, 124, 129, 133
 Kunstkroniek DWB 65
 Nan 54, 113, 122, 130
 Nederlandse gotieken 55
 Oom Daan en Daantje 24, 26
 Oud-gedienden 122
 Phyllax 121
 Pol de Mont 89
 Ver verlangen 132
 Verdronken 68
 Verloren schoonheid 89
 Vier jaren in de Etappen van Gent 111
 Wat Leo Tolstoy aan kinderen vertelt 37
 Sanders van Loo, Adriaan Herman Zeger 23, 26
 Sanders van Loo, Anna Jacoba 22, 27
 Sanders van Loo, Anthony Johannes 23, 27
 Sanders van Loo, Daniël Jan 21, 24, 26
 Sanders van Loo, Daniël Lambertus 21
 Sanders van Loo, Daniëlla Johanna 22, 27
 Sanders van Loo, Esther Petronella 22, 27, 28
 Sanders van Loo, Evert Hendrik 22, 23
 Sanders van Loo, Gerrit Zeger 21, 28, 30
 Sanders van Loo, Lambertus Johannes 21, 22, 27
 Sanders van Loo, Lambertus Johannes jr 21
 Sanders van Loo, Maria Anna 22
 Savonarola, Girolamo 135
 Savornin Lohman, Anna de 109
 Schaefels, Hendrik 41
 Schmook, Ger 74
 Schotland 55
 Schurink, Jan 29, 93, 121, 124
 Scott, Walter 139
 Seoel 101
 Sevens, Alfons 42
 Shakespeare, William 119, 135, 139
 Shangai 101
 Siffer, Alfons 88

Veen, Lambertus Johannes 58, 60, 72, 77, 90, 96, 102, 111, 115
Veer, Johanna de 110
Ven, Carolina van der (zie Give, Carolina de), 101
Ven, Flor Van der 48
Ven, Francis Jan Van der 101
Ven, Jan Van der 48, 52, 53, 101, 116
Ven, Tots Van der (zie Ven, Francis Jan Van der)
Verbanck, Geo 92
Vercouilli, Jozef 63
Vermeylen, August 42, 61
Verstraete, Door 137
Verwey, Albert 42
Veth, Jan 61
Vetter, de 130
Vincennes
 Rue du Bois 27
Visser, Aaltje 124
Vlaamsche Gids, De 63
Vlaamsche Post, De 86, 90, 102, 111
Vlaamsche School, De 13, 40, 43, 46, 50, 55, 56, 57, 128, 139, 144
Vlaamse Conferentie der Balie, Antwerpen 71
Vlaamse Liberale Vereniging 88
Volkskunde 42
Vondel, Joost van den 139
Vooruit (Feestlokaal) (zie Gent Vooruit)
Vooruit, De 88, 94
Vos, Georges De 51, 53
Vos, Robrecht De 48, 51, 52, 101
Vossische Zeitung 148
Vrede, Blaricum (zie Blaricum. Drukkerij Vrede)
Vreese, Gabriel de 45
Vreese, Willem de 90, 91
Vrij België 100
Wagner, Richard 76, 147
Walden 107
Wappers, Jacques 118
Weert, Anna de 81
Weert, Maurice de 81
Wekker, De (Coöperatie) 107
Wenen 55
Wermeskerken, van (Mevrouw) 109
Werve et de Schilde, G. van de 118
Werveke, Alfons van 81
Westerbro 105, 107
Wiesbaden 16, 29, 121, 122
Wijk, M. van 34
Wijs, A. 34
Wijthoff, C.H. 34
Wijthoff, Henriette 34, 35, 43, 128
Willems, Leonard 80, 81, 88, 89, 122, 160
Willems, Mary 80
Willemsfonds, Antwerpen 48
Willemsfonds, Gent 88
Winchester College 132
Winkler Prins, Jacob 43
Wirth, Herman 90
Witsen, Eduard van 108
Woche, Die 148

Woestijne, Karel van de 41, 65
Wolters (Familie) 110
Wolters, Christiaan Anton Marie 26, 110
Wolters, Gerrit Jan 110
Wolters, Lambertus Hermanus 23, 110
Wolters, Willem 23
Zeist
 Gasfabriek 110
Zondagsschool 27, 29, 105
Zurückgekehrt 155
Zutphen 16, 108, 110, 117, 121, 122, 135
 Gasfabriek 110, 122
 Kattenhovestraat 110
Zweden 31, 56, 106
Zwijger, Willem de 135
Zwitserland 55
Zwolle 21, 23, 24, 25
 Friesche Wal 26
 Gasfabriek 26
 Sassenpoortenwal 22